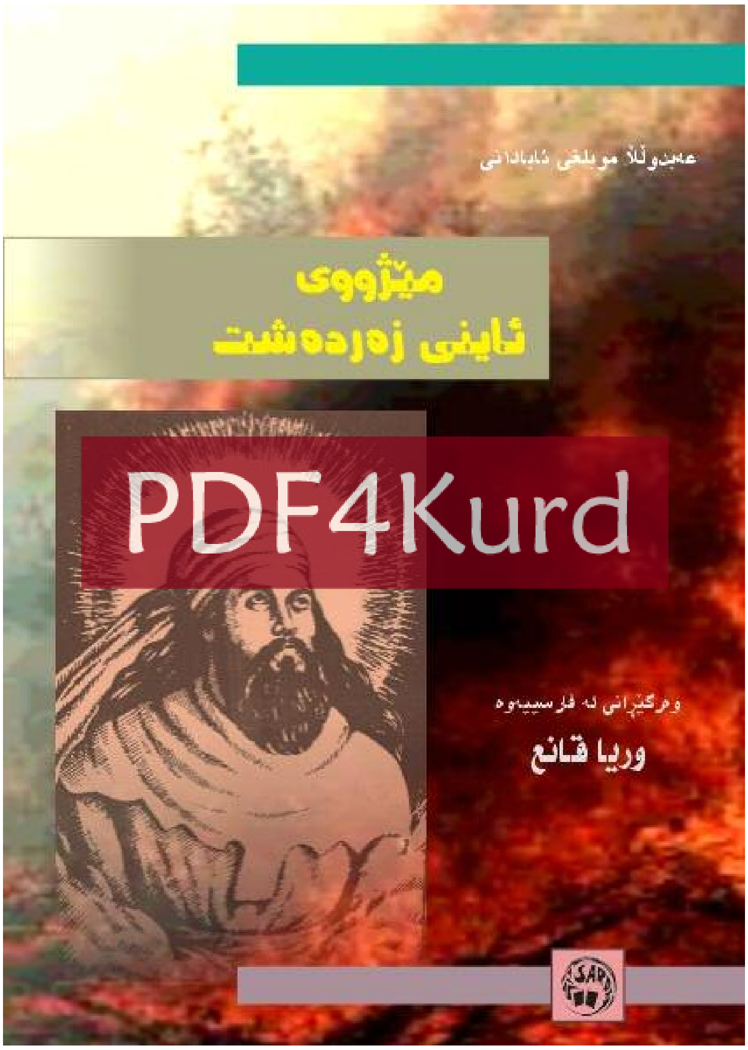

عەبدوڵڵا موبلغی ئابادانی
مێژووی
ئاینی زەردەشت
PDF4Kurd
وەرگێڕانی لە فارسییەوە
وریا قانع

عەبدوڵڵا موبلغی ئابادانی

مێژووی
ئاینی زەردەشت

وەرگێڕانی لە فارسییەوە

وریا قانیع

سلێمانی– ٢٠٠٢

ناوی کتێب: مێژوی ئاینی زەردەشت

ناوی نوسەر: عەبدوڵلا موبلغ ئابادانی

ناوی وەرگێڕ: وریا قانیع

بابەت: لێکۆڵینەوەی مێژوویی

مۆنتاژ: جەمال حسەین

تیراژ: ٥٠٠ دانە

ژمارەی سپاردن : ٤١٢ی ٢٠٠٢

زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم (١٨٩)

www.sardam.org

زەردەشت

سیمای خوای گەورە (ئاهورامزدا) کە لە لایەن پاشاکانی هەخامەنشینەکانەوە بەکارهاتوە.
ئەم وێنەیە نمونەیەکە لە کۆشکی داریوش شا لە تەختی جەمشید

وتەیەکی کورت

هیچ گومانێکی تێدانییە کە ئایینی زەردەشت ئاییینێکی یەزدانییە و وەکو هەموو ئاییینەکانی دیکە لە لایەن یەزدانەوە هەڵوەشاوەتەوە. زەردەشت کە پێغەمبەرو ڕابەری ئەم ئایینە بوو، گەلێك بیری وردوو سوودمەندی بۆ ڕۆژگارو سەردەمەکەی خۆی هێنایە کایەوە. زەردەشتی زاناو بە تواناو بلیمەت لەو سەردەمە تاریکەدا وەکو تیشکی خۆر جیهانی ناوچەکەی خۆی ڕووناك کردەوە، دانیشتوانی لە درۆکردن و باوەڕ بە جادووگەری و فاڵچییەتی دوورخستەوە. یەکێك لە نیشانەکانی پێغەمبەری زەردەشت ئەوەیە ئەو پێغەمبەرانەی کە لە دوای زەردشتەوە بۆ سەر مرۆڤ ڕەوانە کراون، زۆربەی بیروبۆچونەکانی زەردەشتیان ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دووپات کرووەتەوە. بۆ نموونە لە ئاییینی زەردەشت دا نوێژ هەیەو لە ئاییینەکانی دیکەشدا هەیە. لە ئاییینی زەردەشتدا ئەهرمیەن هەیەو لە ئاینەکەکانی دیکەشدا شەیتان هەیە. لە ئاییینی زەردەشتدا بەهەشت و دۆزەخ و بەرزەخ هەیە، لەئاییینەکانی دیکەشدا بەهەشتو جەهەنەم و ئەعراف هەیە. لە ئاییینی زەردەشتدا زیندووبوونەوە و ڕۆژی حساب هەیە، لە ئاییینەکانی دیکەشدا هەن. لە ئاینیی زەردشەتدا پردی (چنوات) هەیە، لە ئاییینی ئیسلامی پیرۆزیشدا پردی سیرات هەیە. ئەمانە هەموویان ئەوە نیشان دەدەن کە زەردەشت پێغەمبەرێکی ڕاست و دروست بووە. بە هاتنی قورئانی پیرۆز وەك ئاییینەکانی یەهوود و مەسیح هەڵوەشایەوە، بەڵام جێگەی داخە کە موغ و موریدەکانی ئاییینی زەردەشت ئایینەکەی زەردەشتیان شێواند و دەقەکانی ئاوێستایان بارەو مەرام و خواستی پاشاکان لێکدەدایەوە.

هەندێك شتی دیكەش كـە وەك نـەریتێك لـە ئایینـە كۆنـەكانی ئـێران و لەناو جادووگەرەكاندا مابووەوە و باویان هـەبوو لـە دوای مردنـی زەردەشت هەموویان هێناو تێكەڵاوی ئـاینیی زەردەشـتیان كـرد، وەكـو خـۆ شـۆرین بـە میزی گا(!).

بـاوەڕ ناكـەم مرۆڤێـك بگاتـــە پلــەی پێغەمبەرایــەتی و ڕابەرایــەتی كۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە ئەستۆ بگرێـت شـتی وا بـاس بكـات و مـیزی گـا بـە پاك دابنێت. هەرچەندە وا باوە گوایـە گـا لـە ئـایینی زەردەشـتا پـیرۆزە، بـە پێچەوانەوە گا لە ئایینی (بودا)دا پیرۆزە و لە بەرامبـەر ئەمـەدا لـە ئـایینی زەردەشتدا كارێز و جۆگەو زەوی پیرۆزن.

زەردەشت لە سەردەمی ژیانیدا نەفرەتی لە شەرابی (هـوم) و گیـای هـوم كردووە، كەچی مو غەكان لە دووای زەردەشت هێنایانەوە نـاو ئایینەكـەیان و دەیانپەرسـت و بەشـێكیان لــە ئاوێســتای ســەردەمی ساســانیەكاندا بــۆ تەرخانكرد.

لە دووای مردنی زەردەشت موبدایەتی و موغایەتی وەكو پاشـایەتی بـوو بـە (بۆمـاوە= ویراســی) لـەم ڕووەوە لـە ئـەنجامدا گـەلێك موغـی نـەزان و نـەخوێندەوار لـەناو ڕیزەكـانی ئـایینی زەردەشـتدا پـەیدا بـوون و بـوون بـە ڕابەر.

كـرداری جادووگـەری و سـیحربازی كـە لـەناو دینـە كۆنـەكاندا باویـان هـەبوو، وەكـو نـەریتێك لـەناو كۆمـەڵگادا دەم بـە دەم و سـینە بـە سـینە هـاتبووە خـوارەوە، موغـە نـەخوێندەوارەكان و نەزانـەكان تێكـەڵاوی ئـاینیی زەردەشـتیان كـردن، خۆشـۆرین بـە مـیزی گـا یەكێكـە لـەو كـردارە هیـچ و پوچانە.

بەلای منەوە هەرچەندە ئاینیی زەردەشت لە لایەنی یەزدانەوە هەڵوەشاوەتەوە و لەمرۆکەدا کاری پێناکرێت، بەڵام لە کاتی خۆیدا ئایینێکی ڕاست و دروستی یەزدانی بووە، ڕابەرایەتی کۆمەڵگای سەردەمەکەی خۆی کردووە بەرەو چاکەو ڕاستی و دۆستایەتی و دورکەوتنەوە لە کرداری ناشیرین و درۆ و تاوان وماڵوێرانی، ئەم کردارانەش دروشمی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ئەم سەردەمەیە کە سێ هەزار ساڵ بەسەردا تێپەڕیوە. ئێمەش لێرەدا هەزاران سڵاو و ڕێزمان بۆ ئەو کەسانە کە لەم ڕۆژگارەدا (وتەی چاك و کرداری چاك و ئەندێشەی چاك) دەکەنە هەوێنی ژیانی ڕۆژانەیان.

وریا قانیع

ئێــــــران ؟

جــوگرافیای مێژوویی و مـــرۆیی
ئێرانیانی بوومی و باوەڕی سەرەتایی
ئارياییەکان له ئێراندا، باوەڕی سەرەتایی
ودائی، میترائـــی، مـــزدائـــی
ئاینی سەرانسەری ئێران، زەردەشت،
مهرپەرستی، ئاینی مانی، ئاینی مزدەك و....
ئیســـــلام له ئێراندا و ....

دانیشـتووانی بوومـی"بوومـی بـه مانـای ڕەسـەن " ئـێران پێش ئـەوەی ئاریـەکان هـێرش بـۆ بیابـانی پـان و بـەرینی ئـێران بـەرن، بریـتی بـوون لـه چـەند تیرەیـەکی گـەورە، لـە خۆرئـاواو خۆرهـــەڵات و باشـوورو بـا کـووری ئێراندا نیشتەجێ بوون :تیرەی کاس سو لـه خۆرئـاوا، تـیرەی کادۆسـیان لـه بـاکوور، تـیرەی تپوریـان لـه مـازەندەران، تـیرەی عبـدو سیان لــه خۆراســان، تیرەی(سیاهان) له کەناری کەنداوی فارسدا نیشتەجێ بـوون[١]. ئاریایـەکان چەند هۆزێکی هێرشبەرو کۆچەری بوون، دوو هـەزارو پێنـج سـەد ساڵ لـه پێش زاینیەوە بەرەو بانەکانی ئێران، ڕەویان کـرد. بـەم هۆیـەوە ژمارەیـەك ڕەگەز دەرکەوتن وچەندین زمانی جۆربەجۆر پێکهات، له دواییـدا یەکیـەتی ڕەگـەزو (نـژاد) و زمانیـان پێکـهێنا، نژادناسـان لـەو بـاوەڕەدان یەکـەم دانیشـتوانی ئـێران (بلـوچ) بـوون. هـەندێکی دیکـەش خـەڵکی کرمـان، مازەندەران، لوڕستان، به دانیشتوانی بوومی ئێران دەزانن[٢].

(پێشینەی مێژوویی نژادیو پێشینەی بیروباوەڕی ئارياييەکان)

هۆزە ئارياييـەكان لـەكاتی كۆچكردنيـاندا لـە شـوێنی جـارانی خۆيانـەوە بـەرەو ئـێران و هينـد ڕۆيشـتن، لـە شـوێنەوارە (ودائـی)يـەكاندا، گـەلێك لێكچوونـی هاوبـەش لـە نێـو بيروبـاوەڕی ئاريـەكانی ئـێراندا بـەرچاو دەكەوێت.(ئاشورا) كە لـە دەقـەكانی (ودائـی)ەكـاندا ڕێزێكـی گـەلێك بـەرزی هەيە، هەمان (ئاهورا)ی ئێرانيە.پێشينەی مێژوويـی و لێكچوونـی هاوبـەش لـەناو بيروبـاوەڕی ئاريـەكانی هينـدو و ئـێراندا، دەگەڕێتـەوە بـۆ ١٤٠٠ سـاڵ پێش زايـن، لـە دوای جيابوونـەوەی باوەڕيـان وردە وردە جيـاوازی ئـاينی و مەزهەبی دانيشتوانيش هاتە پێشـەوە، ئـەم جياوازيـە بـوو بـە هـۆی ئـەوەی ئێرانيەكان سەبارەت بـە خواكـانی دانيشـتوانی هينـد كـە (ديـو)ەكـان بـوون، نـەفرەت و بێزارييـان دەردەبـڕی. لـە بەرانبـەر ئەمەشـدا، هينديـەكانيش خواكـانی دانيشـتوانی ئێرانيـان بـە سـست و ناشـيرين دادەنـا . (دەبێـت لـە ئێراندا سەرەتای كاری مەزهەبی بە سـەرەتای مێـژووی هـاتنی ئاريـەكان بـۆ ئـێران بـە هاوكـات بزانـين)، لـە پێش هـاتنی ئاريەكانـەوە بـۆ ئـێران، لـەم وڵاتەدا چەندين هۆزی بوومی دەژيان، هەروەكو هينـد، كـە ئێسـتاش لـەوێدا هەن. چينی ناپاكانيان پێكدەهێنـا....هـەرچۆنيك بێـت سـەبارەت بـە بوونـی هۆزە بوومیەكانی ئێرانی، (لـە پێش هێرشـی ئاريـەكاندا) نـاتوانين گومـان لـەوە بكـەين، هــە ندێـك لـە تايبەتمەنديـەكانی نـژادی، كـە ئێسـتاش لـە دەوروبـەری كرمـاندا هەيـە، نيشاندەر (يـان يادگـاری) نـژادە بوومیـەكانی نائارياين، لەبارەی هۆزە سەرەتاييەكانی ئێرانـەوە هيـچ ئاگادارييـەكمان لـە بەردەستا نيە، جگە لە هەست و گومان ناتوانين هيچ حوكمێك بدەيـن، كـە

ئايا چۆن سەرەتا، يەكبوون. باوەڕيان بە (فيتشيسم، يا بە ئەنيميسم) هەبووە. يان لە شێوە و شكڵی گەشەسەندوياندا بتيان دەپەرست يان دەستيان بە پەرستنی دياردەكانی سروشت دەكرد.

ئاريەكان لە دوای داگيركردنی هيند، فەرهەنگ و شارستانيەت و سيستەمی ڕاميارى و كۆمەڵايەتی گەورەيان دەهێنايە كايەوە، كە خاڵێكە بەرامبەر مەزهەب، برادەرەكانيشيان لە ئێراندا پێكيان هێنابوو، ئەو فەرهەنگ و شارستانيەتەی ئاريە ئێرانيەكان دايانمەزراندبوو. جياواز بوو لە فەرهەنگ و شارستانيەتيەك كە برادەرەكانيان لە هيندا ڕێكيان خستبوو.....ئاريەكانی ئێران بە سێ هۆزی گەورە دابەش بووبوون: بەشێكيان لە خۆرهەڵاتی خۆراسان نيشتەجێ بووبوون . (پارتيەكانيان) پێكهێنابوو. بەشێكی ديكەيان لە باكووری خۆرئاوا (ئازربايجان تا كوردستان) نيشتەجێ بووبوون، بە (ماد) بە ناوبانگ بوون و ناسران.

بە شی سێهەميان لە دەوروبەری فارس و ناوەندو باشوورمانەوە (پارس)يان پێ دەوترا.

ئەگەر لە نێوان ئاريەكانی يەكەمجاری هيندو ئێراندا لە سەرەتای هاتنيانەوە بۆ ئەم دوو ناوچەيە، لێكچوونيان لە نێواندا بەدی بكەين، عەجايب نيە. چونكە هەردووكيان لە يەك ڕەگەز بوون و لە يەك شوێنيشەوە هاتبوون بۆ دوو ناوچەی جياواز. مێژوو نيشانی دەدات كە كۆمەڵی دەزگای خواكانی هيند (لە مەزهەبی "ودا") لە گەڵ كۆمەڵی خواكانی (ميترائيسم) لەيەك دەچن.

لە هيندا (ميترا) خوايەو لە ئێراندا (مهر)، لەوێدا (دێو) خوايە و لێرەدا (دێو)ە، لە هەردوولا دا (وارونا) خوايە، تەواوی خواكانی هەردوو مەزهەبی

دائـی لـه هینـدو مهرپەرسـتی (لـه ئـێرانی پێـش زەردەشـت) یـەکێکن. (مـهر پەرستان) لەگەڵ (میترائیسم) لەسەر ئەو باوەڕەن کە مهر خـوای گەورەیـەو خواکـانی تـــر لـــەو بچوکــترن. میترائیســم لەســـەر بناغـــەی ئاگرپەرســتی و پەرستنی هێزە سروشتیەکانی وەکو (با، تۆفان، خۆشی بەهار، ئاسمـان، چیـا، جەنگـەڵ، شـەو.. . دامـەزراوە)، لەگـەڵ دەسـتکردن بـە سـیحرو جـادوو، کـە پێداویسـتیەکی پەرسـتنی هـێزە سروشـتیەکان و بـاوەڕ بـە ڕۆحـی خراپـە و چاکە بوو (کە دەستیان لە کاری جیهاندایە). سیحرو جادوو بریتی بوون لـە کۆمەڵێك کردار مرۆڤ بۆ خۆپاراستن لە ڕۆحـی خراپـە و ڕاکێشـانی ڕۆحـی چاکـە ئـــەنجامی دەدا. گرنگـــترین کـــار بـــۆ دەربـــازبوون لـــەڕۆحی خـــراپ و ڕاکێشـانی ڕۆحـی چاکـە، قوربـانی و نـەزر بـوو، تەنانـەت ئەمـەش تـاوانێکی گەورەیـە. چونکـە سـیحرو جـادوو هەمیشـە لەگـەڵ تـاواندا هەمئاهـەنگو هاوڕێ بـوون. تەنانـەت لـە(سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا) تـەرمی چـل منـداڵ کـە تەمەنیان لە چل ڕۆژ کەمتر بوو، لە میحرابـی کلیسـایەکی پشـتگوێ خـراودا لـە (ورسـای) دۆزرایـــەوە، کـە بەڵگـەی تاوانکـاری سـیحرو جـادوو بـوون . بەپێچەوانەی کۆمەڵناسیەوە بوون، بۆنموونە (دورکیم) داوا دەکات کە: لـە نێوان سیحر و جادو و ئایندا، هیچ لێکچوونێك نیـە، چونکـە سـیحرو جـادو لایـــەنێکی فەردییـــە و دژی کۆمەڵایـــەتی بونـــە، مەزهـــەب لایـــەنێکی کۆمەڵایەتیە و دژی فەرد پەرستییە. ئەمەیە کە جادوو (دەرکـراوی شـەرعو ئاین و ویژدانی گشتییە) هەمیشە بە نهێنی لە ناو لادان و تاواندا دەژی، لـە کاتێکدا مەزهەب هەمیشە لایەنی کۆمەڵایەتی هەبووە و هەیەتی.....(٢)

لـە بـــارەی کۆنـــترین ئـــاینی دانیشـــتوانی دێرینـــی ئێرانـــەوە، ئاگـــاداریی مێژوونووسـان گـەلێك کەمـە. شـوێنەوارە دێرینـەکان، بـە ئاشـکرا بـاس لـە

باوەڕی کۆنی ئەم هۆزە دەکەن . بۆ نموونە، ئەم (رب النوع)ە لەوە دەچێت هاوسەرێکی هەبووبێت ئەویش (رب النوع) بووە، هەم بە مێردەکەشی و هەم بە منداڵەکانیشی دەژمێردرا. ئەم نەریتە ڕەوشتیە باوەڕێك بوو لە خۆرئاوای ئاسیا باوی هەبوو. ئێرانیەکان و نبطیەکان ئەم نەریتەیان لە نەتەوە بوومیەکانەوە بە میرات بۆ مابوەوە. بناغەی جووتەگرتن لە نێوان دایك و کوڕدا، زۆر بە کەمی لە رابوردوودا روویداوە، لەم ئاینەدا دەبێت بە شوێنیدا بگەڕێین. هەروەهاش دەگونجێت جووتەگرتن لەگەڵ دایکدا لەلای ئیلامیەکان و ئەتروسی و میسریەکانیشدا گەلێك باوی بووبێت و لێرەوە سەرچاوەی گرتبێت. لە سرودێکی کۆنی (ڕیگ ودا) لە بارەی جەمشید (یاما) و (یامی) خوشکی کە یەکەم مرۆڤ بوون، ئاماژە بۆ ڕێو ڕەسمێکی وا کراوە[٤].

کارناسێکی ئێرانی دەڵێت: لە ئاینی دانیشتوانی ئێرانی دێریندا (پێش زەردەشت) ڕاستەوخۆ شتێك نازانین، ئەوەی لە نووسراوە زەردەشتیەکانەوە پەی پێدەبەین، ئەوەیە کە دانیشتوانی بوومی ئێرانی، خۆر و مانگ و هەموو ئەستێرەکان و هەموو دیاردەکانی دیکەی سروشتیان پەرستوە. دەتوانین هەست بەوە بکەین کە سەردەمێکی دوورودرێژ پەرستنی خواکانی هیند لەم وڵاتەدا برەوی هەبوە، نوسراوێك دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ ١٤٠٠ ساڵ پێش زاین، لەو نوسراوەدا ناوی خواکانی هیند وەك میترا، مهر، واندرا ، واروناو.... نوسراە[٥].

لە لایەکی دیکەوە پێشینەی مێژوویی و بوونی هۆزی ئاریایی لە ئێراندا دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری (٥٠٠٠) پێنج هەزار ساڵ لەمەوپێش. ئەم هۆزە لە ناوچەکانی سیبریاوە بەرەو ئێران کەوتنە ڕێ، لە ناوچەکانی خۆراسان،

هەمــەدان ، كوردســتان، ئازربايجـان، فـارس، پەرشــوبڵاو بوونــەوە. چــەندين زنجيرەی پاشايەتيان وەك پارتيــەكان، مادەكـان، هاخامەنشـيەكان، ..... يـان هێنايە كايەوە(٦).

"فليسـين شـالە" دەڵێـت؛ هـۆزە هينـدو ئەوروپاييــەكان، كـە خۆيــان بــە (ئاريا)يانی نەجيبزادە ناودەبرد، چ لەلای دەريای (باڵتيك)ەوە هاتبن يان لــە ڕوســيای باشــوورەوە، لــە پێــش ئــەوەدا كۆمــەڵێكيان هينــد داگــير بكــەن. كۆمــەڵێكيان چــوون بــۆ ئــێران و دەســتەڵاتيان بەســەر دانيشــتوانی بوومــی ئێران، كە لەوە دەچێت ڕەش پێست بووبن سەپاندووە(٧).

ئاريــەكان خــەڵكانێك بــوون لــە ڕۆژگـارێكی گـەلێك دێرينـدا لـە كــەناری ڕووباری سەيحوون و جەيحوون، لە باكووری دەريای خزردا دەژيان. نزيكـەی دوو هــەزار ســاڵ پێــش زايــن ئــەم هــۆزە بــە هــۆی كــەم شــوێنی و تەنگــەلانی جێگەكەيانەوە كە بــە ســەختی تێيــدا دەژيــان و بــە هــۆی چــەندين هۆكـاری ديكەوە ڕەويانكرد. كۆمەڵێكيان بۆ ئێران و كۆمــەڵێكی ديكـەيان بـۆ هينـد و كۆمــەڵێكی ديكەشــيان بــەرەو ئــەوروپا ڕۆيشــتن، ڕۆيشــتنی ئاريــەكان بــۆ هيندستان لە ١٢٠٠ پێش زايندا بوو. ئەمانە بە زۆرەملێ بەسەر دانيشـتوانی بوومـی هينـدا سـەركەوتن و لــە زۆری نيعمــەتی هينـد بەشـدابوون. ئــەو ئارييانەی ڕوويانكردە ئێران، لەگەڵ چەند كێشـەيەكدا بـەرەوڕوو بوونـەوە، لەبەرئــەوەی بانــەكانی ئــێران كــەم ئــاو بــوون، نيــازو خواســتەكانی ئــەوانی لەگــەڵ چــەند كێشـەيەكدا ڕووبــەڕوو كــردەوە، ئــەو كۆمەڵــەيان كــە بــەرەو ئــەوروپا ڕۆيشـتن، ئــەوانيش لــە دۆخێكی وەكو دۆخــی ئاريــەكانی ئــێراندا بوون. هەندێك لە نژادناسەكان لەو بـاوەڕەدان، ئەوروپيــەكان لەگـەڵ نـژادی هيند و ئەوروپايی، هيچ لێكچوونێكيان لــە نێوانـدا نيـە. هـەندێكی ديكـەش

لەو باوەڕەدان، نژادی ئەوروپایی بەرهەمی خودی ئەوروپایە، لە دواییدا بۆ شوێنەکانی دیکە کۆچیان کردووە، لەوانەش، گەیشتوونەتە ئێران. بەڵام ئەم بۆچوونە تا ئێستا نەسەلمێنراوە. ئەبێ ئەوەش بڵێین کۆچکردنی هۆزە ئەوروپاییەکان لە یەك کات و سەردەمدا ڕووی نەداوە، بەڵکو بە چەند جارو لەماوەی چەند سەدەیەکدا درێژەی هەبووە. بۆ نموونە هۆزێك کە بەرەو باشووری خۆرئاوای ئێران ڕۆیشتوون، لە دەوروبەری دوو هەزار ساڵ پێش زاین بووە، ئەم کۆمەڵە بەرەو نێوان (دوو ڕووبار) ڕۆیشتوون. چونکە کەسانێکی دلێرو سوارچاك بوون، بە یەك هێرش بەسەر دانیشتوانی بوومی ئەو ناوچەدا سەرکەوتوون، ئەم کۆچکردنانە لە دوو هەزار ساڵ پێش زاین تا ٦٠٠ ساڵ پێش زاین درێژەی هەبوو. کۆچڕەوە ئاریەکان لەنێوان دوو ڕووبار، سوریە، فەلەستین، .... خانو و باڵخانەیان بۆخۆیان دروستکرد.

لە دەوروبەری ١٦٠٠ ساڵ پێش زاین زۆربەی بانەکانی ئێران لە ژێر دەستەڵاتی ئاریەکاندا بوو، کە بە چەند هۆزێکی گەورە دابەش بووبوون. بە پێی نووسینی "هەرۆدۆت" و دەقەکانی ئاوێستا و ئەو نووسراوانەی دەستکەوتوون، "داریوش" ئەم هۆزانەی لە چەند خاڵێکی جیاوازی ئێراندا نیشتەجێ کردبوون:

١-پارتەکان لە خۆراساندا.

٢ -(ماد)ەکان لە باکووری خۆرئاوای ئێراندا.

٣-پارسەکان لە باشووری ئێراندا.

٤-هیرکانیەکان لە (استر ئاباد).

٥ -ئاریانەکان لە کەنارەکانی ڕووباری (هریرود).

٦ -درانگیان لە باکووری خۆرئاوای ئەفغانستاندا.

٧ -ئارخۆتیان له كه‌ناره‌كانی ڕووباری هیرمندو قه‌نده‌هار.

٨-باكتریان له دامێنه‌كانی باكووری هندوكش تا كه‌ناره‌كانی ڕووباری جه‌یحوون.

٩ -سغدیه‌كان، له كه‌ناره‌كانی ڕووباری سه‌یحوون.

١٠ -خوارزمییه‌كان، له ده‌وروبه‌ری (خیوه).

١١ -ساگارتیان، له زاگرۆسی خۆرهه‌ڵاتی.

١٢-مرگیان، له كه‌ناری ڕووباری مارگوس و به زۆری له ده‌وروبه‌ری (مرو)دا ده‌ژیان[٨].

زادگای هۆزی ئاریایی و چۆنیه‌تییان و هۆی كۆچكردنیان بۆ سه‌ر زه‌مینه‌كانی ئێران، بوون به هۆی بۆچوونی جیاواز له نێوان مێژوونووسه‌كان و لیكۆڵه‌ره‌وه‌كانی مێژوویی، هه‌موو زاناكانیش له‌سه‌ر ئه‌وه ڕێكه‌وتون بابه‌تی سه‌ره‌كی كه بووه‌ته هۆی كۆچ كردنیان، ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ خراپی و ناله‌باری ئاوهه‌وای ئه‌و شوێنانه‌ی تێیدا نیشته‌جێ بوبوون. ئایا ئاریاییه‌كان له باكووره‌وه هاتوون؟ هه‌ندێك له‌و باوه‌ڕه‌دان زاده‌گای ڕه‌سه‌نی ئه‌مانه بیابانه پانوپۆڕه‌كانی (خۆراسان) بوه، هه‌ندێكی دی له‌و باوه‌ڕه‌دان له باشووری خۆرئاوای ده‌ریای خزره‌وه هاتوون، كۆمه‌ڵێكی دیكه‌ش زاده‌گای ئاریه‌كا ن به ده‌شتاییه‌كانی باشووری ڕووسیه (سیبریا)ی ده‌زانن، هه‌ندێكیش ده‌ڵێن (ماد)ه‌كان له باشووری ڕوسیه‌وه چوونه‌ته نێو ئێران[٩] ژماره‌یه‌كی دیكه‌ش ده‌ڵێن، نیشتمانی ڕه‌سه‌نی ئه‌مانه بابل یان ناوچه‌یه‌كی دیكه‌ی ئاسیای خۆرئاوا بووه.

هه‌ندێكی دیكه ده‌ڵێن ئه‌م هۆزانه له ئاسیاوه به‌ره‌و ئه‌فریقا كۆچیان كردوه، له میسرو لیبیا و.... جێگیربوون.

"نلدکــه" دەڵێــت: دانیشــتوانی هینـــدو ئـــەوروپایی کـــە شـــوێنی نیشـتەجێبوونیان تـاکو ئەوپـەڕی وڵاتـانی ئەوروپایــە، لـە لقـی ئاریــەکانی ئێرانن، بە پێی بۆچونی زانستی ئەم هۆزە دابـەش دەکرێـت بەسـەر هەشت هۆبەدا:

١-ئاریایی، ٢-یۆنانی و مەقدوونی، ٣ ئەرمەنی، ٤-ئالبانی، ٥- ئیتالیایی، ٦-سلتی، ٧ -جەرمەنی (ئەڵمانیو ئەنگلو ساکسنەکان) ٨-لیتوانیو ئەسلاوی.

بەپێی زماننـاسی دەردەکەوێت، ئەم هۆزانە بەلانی کەمــەوە چـوار هــەزار ســاڵ پێــش زایــن، لــە شــوێنێکدا پێکــەوە ژیــاون، لــە دواییــدا لـــە یـــەك جیابوونەتەوە، بە وردی ســەردەمی جیابوونـەوەیان نـەزانراوەو روون نیـە. کارناسان لە ڕووی هەست وگومانەوە دەڵێن؛ ئەم جیابوونەوە لە دەوروبەری سێ تا چوار هەزار ساڵ پیش زاین ڕوویداوە، هەندێك لە کارناسان، ناوچـەی ســـەرەتایی نیشـــتەجێبوونی ئـــەم هەشـــت هۆبەیـــە، بـــە نیوەدوورگـــەی (ئەسکەندیناوی) دەزانن، هەندێکی دیکە کەنارەکانی ڕووباری ولگا و دەریای باڵتیکیان بۆ دادەنین. کارناسان سوورن لەسەر ئـەوەی کـە ئاریـەکان لقێکن لـە لقـەکانی هـۆزی هینـدو ئــەوروپایی، بــەرەو باشــوور کۆچیــان کــردووە. دووبــارە دووچــاری دابەشــبوون بــوون، شــوێنەواری مێژوویــی و ئــەدەبی ئاریەکان لە سەدەی چوارەمی پێش زاینی دەستی پێکردووە. لە شـوێنەواری یۆنانی، ئیتالیایی و گەلێکی دیکەش دەرکەوتوتر بوون.

دابەشـبوونی دووهــەم جـاری ئاریانــەکان، هۆبـەی هینـدی و ئــێرانی و... لێپەیدابوو. مێژووی ئەم دابەشبوونە دەبێت لە دەوروبەری سێ هــەزار ســاڵ پێش زاین بووبێت. لە دەوروبەری ٢٤٠٠ ساڵ پێش زاین ئاریانەکانی هیند و ئێرانی خاوەنی یەکێتی زمان بوون[١٠].

هۆزە ئاریەکانی ئێران، یەك ئاینیان نەبووە، بۆ نموونە، سکاکان باوەڕێکی تایبەتی خۆیان هەبوو، پارتەکانیش باوەڕی جیاوازی خۆیان هەبوو، بیروباوەڕی ئەم دوو هۆزە لەگەڵ بیروباوەڕی هۆزەکانی خۆرهەڵاتی ئێراندا جیاوازییەکی بنچینەییان هەبوو. لەلای ئێرانیە دێرینەکانی (پێش زەردەشت) مهر یامیترا خواوەند بوون، خاوەنی لەوەڕگای فراوان و پاسەوانی ماندونەناس بوون، میترا پەرستەکان لەو باوەڕەدا بوون، هیچ شتێك لە چاو میترا ون نابێت، چونکە میترا چاوی خۆری هەرگیز لە ناوچوون قبولْ ناکات. میترا لە هەموو شوێنێکدا ئامادەیە و هەزار گوێچکەو هەزاران چاوی هەیە، میترا سەبارەت بە کەسانی بەد ئەندێش و ناپاك و پەیمان شکێنان گەلێك تووڕە و بێبەزەییە. سەبارەت بە پیاوچاکان و ستایشگەرانیش، گەلێك دلۆڤانە، میترا پەرستان لە نیعمەتی زۆر بەهرەمەند دەبن، دوو فریشتە بە ناوەکانی (راشنو) و (سرائوشا) لەژێر فەرمانی میتراداں، کە سزادانی تاوانبارانیان لە ئەستۆدایە. لە بەرانبەر خواو فریشتەی (رۆشنایی و فراوانی)، تاریکی و ناپاکی هەیە، لە وانەدا (دێو)ەکان فەرمانڕەوان،

باوەڕبوون بە دوو هێز لە تایبەتمەندیەکانی ئێرانیە دێرینەکانن، ئەوانەی لە دوای مەرگ باوەڕیان بە چارەنووسی مرۆڤ هەبوە، لەو باوەڕەدا بوون، مرۆڤی ئایندار لە کۆتاییدا (لە جیهانی دووهەم) پاداش وەردەگرێتو لە بەختیاری هەمیشەیی بەهرەمەند دەبن[١١].

بەپێی نووسراوی کارناسان، ئێرانیانی دێرین (پێش زەردەشت) سەرەڕای باوەڕبوونیان بە چەندین خوا، باوەڕیان بە (خوای خواکان) یان (ئیزەدی ئیزەدەکان)یش هەبوە، لەناو هەموو خواکاندا، باوەڕیان بە (ئاگنی) خوای

ئـاگر و (ئينـدرا)ی خـوای سروشـت و هـەورە برووسـکە و (میـترا)ی خـوای ڕوونـاکی و خـۆر و (وارونـا)ی خـوای ئاسمـان و (ئانـا هیتـا)ی خـوای ئـاو هـەبوە. ئێرانیـەکان لـە سـەردەمی دێرینـدا، سـەبارەت بـە ئـاگر ڕێزێکـی تایبەتیان هەبوو. ئاگر نیشانە و سیمای (ئاگنی) بـوو، لەبەرئـەوە ستایشیان دەکرد. نەوەکانی ئاگر (!) لە باتی (ڕۆحانی)یەکان بوون، بە ناوی (ئاترۆبان =ئاگرەوان) یان (ئازربانان = ئاگرەوان) ناودەبران، ئێرانیانی دێریـن، گـەلێك لە دیاردەکانی سروشتیان دەپەرست.

ئێرانیـە دێرینـەکان لـە پێـش زەردەشـتەوە بـاوەڕیـان بـە دروشمـی (بیری‌چاك، وتـەی چـاك، کرداری‌چـاك) هـەبووەو کاریـان پێکـردووە، بـەپێی ئەو بەڵگانەی لەبەر دەستدان، لە ئێرانی کۆندا چەندین پێغەمبەر هەبوون، کـە نازنـاوی (زەردەشـتیان) هـەبـوە. زەردەشـت لـە لای ئـەوان یـانی (ئەستێرەی زێڕیـن)، ئەوانـە ئـەحکام و ئامۆژگارییـەکی وەك ئـەوەی کـە لـە دواییـدا زەردەشـت ڕاگـەیاند، لـەناویانا هـەبوە. بـەڵام خـەڵکی سـەردەمی هاخامەنشیەکان ئەم ناوەیان تەنها بە ئاخرین پێغەمبەری ئەم کۆمەڵـە، کـە لە سەردەمی هاخامەنشیەکاندا دەژیان بەکار دەهێنا[١٢].

مەزهەبی دانیشتوانی (عیلام):

هۆزەکانی باشووری ئـێران (عیـلام) بـە زۆری بتپەرسـت بـوون، ئـەو ناوچەیـە لـە مێـژووی سیاسـی ئـێراندا، بـە (دەوڵـەتی عیـلام) دەخوێندرایەوە، بریتی بوو لە ویلایەتەکانی؛ خوزستان، لوڕستان، پشت کۆ، کێوەکانی بەختیاری، کە لە خۆرئاواوە بە دیجلەوەو لە خۆرهەڵاتەوە بە فارس و لە باکورەوە بە بابل و هەمەدان و لەباشـوورەوە بەکـەنداوی

فارس و تا بوشەهریش درێژبۆتەوە. زاراوەی عیلام یانی (شاخاوی).
هۆزی عیلام لە چوار هەزار ساڵ لەمەوپێشەوە خاوەنی شارستانیەتێکی پرشنگدار بوون، شوێنەوارە دۆزراوە دێرینەکان ئەم ڕاستیە دەردەخەن[١٣].

مەزهەبی دانیشتوانی عیلام بە دروستی ڕوو ناك نیە. ئەوەی سەلمێنراوە، ئەوەیە کە عیلامیەکان لە ڕووی بیروباوەڕی ئاینیەوە وەکو مەزهەبی سۆمەریەکان، جیهانیان پر لە ڕۆح و بوونەوەری غەیبی دادەنا، لەسەر ئەو باوەڕە بوون، ڕۆحەکان لە شوێنێکی تاریك و دارستاندا نیشتەجێن و (رب النوع) یان (شوشیانگ)ی ناو بووە.

تەنها پاشاو کاهینەکان مافیان هەبوو لە شوێنە پیرۆزەکاندا ئامادەبن. ئەمانە باوەڕیان بە شەش (رب النوع)ی دیکە یان (رب النوع)ی ئەسڵی هەبوو، یەکێك لەم رب النوعانە (امن کیبرا)ی ناوبوو، کە لەوانەیە ناوی هەمان (رب النوعی) یۆنانیەکان بێت.

عیلامیەکان لە ڕۆژە پیرۆزەکان و لە ڕۆژانی جەژنی سەرکەوتنەکانیان هەیکەل و وێنەکانیان لە پەناگاکاندا دەردەهێنا، ئەوانەیان کە باوەڕیان پێیانبوو، ڕێزیان لێدەگرتن و دەیانپەرستن.

ڕۆحانیەکانی ئێرانی دێرین:

کاهینەکان و خزمەتگوزارانی ئاغاو بەگی هەمەچەشنە، وەکو کاهینەکانی بابل بریتی بوون لە کەسانێکی دەستڕۆیشتوو و دەوڵەماند[١٤] پیاوە ئاینیەکان ئیشوکاریان سەرپەرشتیکردنی نەزانەکان و کاری سیحرو جادووگەریو زیکری ساختە بوو.

(میترائیسم) یا مهر پەرستنی دێرین:

یەکێك لە ئاینە کۆنەکانی دانیشتوانی ئێرانی دێرین، ئاینی مهرپەرستی بوو، ئەم ئاینە ئاریەکان لەگەڵ خۆیاندا هێنابوویان بۆ ئێران. هەر بەو شێوەیەش بردیان بۆ هیند، ئەم ئاینە ماوەی دوو هەزار ساڵ هەموو ئاینەکانی دیکەی خستبوە ژێر تیشکی خۆیەوە، کاریگەری لەسەر ئاینەکانی یەهودی و مەسیحی و زەردەشتی گەلێك زۆر بوو(١٥).

مهرپەرستان هەموو ساڵێك لە مانگی مهردا (گا)یەکیان دەڕازاندەوە، بە شکۆدارییەوە ڕایاندەکێشایە مەیدان و سەریان دەبڕی، لە دوای ماتەمینی گۆشتی گاکەیان دەکولاندو ئەیانخوارد، فەلسەفەی ئەم کارەیان ئەوە بوو، دەیانویست لە بوونی بەشێکی خوا شتێك لە نێو گیانیاندا بمێنێتەوە. تاکو بەرەو خوا ڕێنوماییان بکات، ئەمەش هەمان کارە کە مەسیحیەکانیش دەیکەن، یانی خواردنی نانی فەتیرە و شەراب، بە مانای خوێن و گۆشتی عیسا (د. خ) کە نانخواردنی ڕەبانی ناوە، هیندیەکانیش تا ئێستا ڕێزی گا دەگرن(١٦).

مێژونووسێکی ئەرمەنی لە مێژووی ئارامنەدا دەڵێت: سروودی (واهاگون) (مهر) لە ئەفسانە میلیەکانی ئەرمەنییە، ئەم مێژوونووسە ئەرمەنیە لە سەدەی چوارەمی زایندا ژیاوە، دەڵێت؛ ئاسمان و زەوی لە ژانی زایندا بوون، دەریای تیشك ڕەنگ و خۆری جیهان ڕۆشنکەرەوەش دەردەدار بوون .(نی قرمز = قامیشی سوور)یش لە دەریای تیشك ڕەنگدا دەردی دەکێشا، لەو قامیشەوە، بڵێسەیەکی ئاگرین بەرپابوو، دووکەڵ بەرزبۆوە، بڵێسەی ئاگر قامیشەلانەکەی گەمارۆ دابوو،"واهاگون" لە دایك بوو، بە ئەسپی ئاگرینی خۆی بەرەو ئاسمان ڕۆیشت.

تۆ، ئەی ئارارات، سەردانەوێنە چونکە واهاگون دێت، ئاسمان و زەوی و دەریای تیشك ڕەنگ ئەم مژدەیە بە تۆ دەدەن.

لە ئەرمەنستاندا بە ناوی ئەوەوە هەیکەلێکیان دامەزراندوە، کە بە ژوور یان کۆشکی "واهاگون" ناودەبرێت[١٧] لەگەڵ ئەوەشدا لەنێوان پیاوە ئاینیەکانی کلدانی، کە مامۆستای بیروباوەڕی ئاینی و مەراسیمی مەزهەبی بوون، لەگەڵ پیاوە ئاینیەکانی مهرپەرستیدا جیاوازی و گۆڕانێکی بنچینەییان هەبوو، (سەدەی یەکەم و دووهەمی پێش زاین).

لە هەمان کاتدا لە مەراسیم و ئەرکی ئاینی مهرپەرستی هیچ گۆڕانێك ڕووی نەدابوو، شێوەی سادەو ساکاری سەرەتایی خۆی هەروەکو جاران پاراست. مەراسیمی مەزهەبی مهرپەرستی بێ ڕازانەوەو ئارایشت بەڕێوە دەچوو.

ئیماندارانی ئەم ئاینە، مەراسیمی مەزهەبییان لە ئەشکەوتەکاندا، جێبەجێ دەکرد. پەرستگاکانی خۆیان، لە نزیك سەرچاوەی کانیاو و ڕووبارەکاندا دروست دەکرد. تاکو (تعمید)یان ئاسانتر ئەنجام بدەن. ڕۆمیەکان و یۆنانیەکان و..... کە کەوتبوونە ژێر کاریگەری ئاینی مهرپەرستیەوە، لە ناو پەرستگاکانیانداو لە کۆتایی پەرستگاکەدا، ئەو هەیکەلە هەڵکەنراوە کە لەبەرد تاشراوو بەرجەستەش بوو، (مهر)ی لەکاتی کوشتنی گادا نیشان دەدا دانرابوو. لاشەکەی هەموو چەشنە ڕووەکێکی لێ سەوز بووبوو[١٨]. یەکێك لە شاهیدانی سەردەمی کۆن، کە هەشتا ساڵ لە دوای مەسیح (د. خ) دەژیا، بەم شێوەیە لە بارەی میتەراوە دەدوێت:

خوایەك کە لەژێر بەردی ئەشکەوتەکانی ئێراندا دانیشتوە، هەردوو ئەژنۆی خۆی گرتۆتە باوەش، شاخەکانی سەری هەڵدەسووڕاندو دیسان

دەیسووڕاندەوە. بەم پێیە دەرکەوتنی یەکەمجاری میترا لە ئەشکەوتی چیایەکدا بوە. لەم ڕووەوە پەیڕەوانی میترا پەرستگاکانی مهریان لە ئەشکەوتی چیاکاندا یان لەناو ژێرزەمینەکاندا دروست دەکرد. لەوێدا دەستیان بە ئەنجامدانی ئەرکە ئاینیەکانیان دەکرد. وێنەکەی مهر- واتە پەیکەرەکەی مهر- لە تافی لاویدا نیشاندراوە. کلاوێکی درێژی ئەستوونی کە لە پۆپەوە نووکەکەی بەرەو پێش چەمابۆوە، لەسەردایە، موەکانی پەرشوبلاو بۆتەوەو دەوروبەری روخساری گرتوە، خەنجەرێکی بە کەلەکەی گایەکدا چەقاندوە[١٩].

بناغەی مهر پەرستی یامیترائیسم:

بناغەی مهرپەرستی یا میترائیسم لەسەر ئەو باوەڕەیە، کە مهر خوای گەورەیە، خواکانی دیکە لەو بچوکترن. میترائیسم لەسەر بنچینەی پەرستنی ئاگر و پەرستنی هێزەکانی سروشت، وەکو (با، تۆفان، خۆشی بەهار، ئاسمان، چیا، جەنگەڵ، شەو،...دەستکردن بە سیحرو جادوو دامەزراوە، سیحرو جادوو پێویستیەکی پەرستنی هێزەکانی سروشتەو باوەڕ بە ڕۆحی پاك و پیسە، کە لە جیهاندا دەست بەکارن[٢٠].

جادوو بناغەی میترائیسم:

یەکێك لە ئوسوڵی میترائیسمی.... سیحرو جادووە، میترائیسم لەسەر بناغەی پەرستنی "ئاگرو مهر"ە.

مهر مانای خوایەك کە لەناو خۆردایە، نەك خودی خۆر.جادوگەریش بەڕەسەن دەزانرێت.ئەمەش هەرگیز ناگونجێت لە کۆمەڵگای جادوگەراندا بێت و جادوگەریش نەبێت.ئەو کەسەی کە بە زەوق و ئامادەو هۆشمەندتر

بێت، بە خوێندنەوەو زانست ناتوانێت (تەنها بەم بەلگانە) ببێت بە جادوگەر. چونکە جادوگەری‌و مەزهەبە کۆنەکان لە شێوەی ڕێکخراوێکی ڕەسمی و بۆماوەدا بەڕێوە دەچوون، جادوگەرەکانیش لێپرسراوی ئاینی و هۆی پەیوەندیەکانی نێوان مرۆڤ و خوا بوون... نرخ و پایەی هەرجادوگەرێك بە لە خوا ترسان و زانست نەبوو. بەلکو لەناو خوێن و کەسایەتیەکەیدا بوو، کە بە میرات بۆی مابۆوە. بە میرات بۆ کوڕەکانیشی دەگەڕایەوە. خەلکانی دیکە (هەرچەندە هۆشمەند ترو باشتریش بن) مومکین نەدەبوو ئەو پلەوپایە بەدەست بهێنێت(٢١).

ڕۆحانییەکانی مهر پەرستی:

(لە میترائیسم ڕەسەنایەتی تەنها بۆ موغەکان و ئەو پێشەوا ئاینیانە بوو کە پابەندی مەزهەبی مهرپەرستی بوون.. کە لە ئەنجامدانی ئەرکە ئاینیەکاندا گەلێك بەهێز بوون.خەلکی بێباوەڕیش لەبەر گەورەیی (!) ئەوان بە ناچاری لە ڕووی چاولێکەریەوە دوایان کەوتن، چونکە کارە ئاینیەکانیان تەنها بەوانەوە بەسترابۆوە، واتە بە موغەکانەوە بە سترابۆوە، موغەکانیش چونکە کاروباری ئاینیان پاوەن کردبوو، دەیانتوانی بە پێی بەرژەوەندیەکانیان ئاینەکەیان لێکبدەنەوە. بۆ نموونە یەکێك لە کەرەسەکانی داهاتیان، قوربانی بوو. (هەروەکو چۆن لە مەزهەبی "ودا" دا هەبوو "بودا" هەلیوەشاندەوە) کە گەلێك فراوان و سودمەند بوو، گەورەترین ڕێگای پەیداکردنی بژێوییان بوو... قوربانی بۆ دانیشتوان نەبوو، بۆ خودی خوا بوو، ئەنجامدەری مەراسیمی قوربانی و ناردنی قوربانی بۆ بارەگای خواوەند جگە لە موغ کەسی تر نەبوو،... لە

مهرپەرستیشدا موغەکان، یان (کارتان)ەکان گەورەترین هێزی دەستەڵاتداری هۆزەکانی ئاریایی بوون.....)[٢٢].

ڕەچەڵەکی مێژوویی مهرپەرستی:

بنج و بناغە مێژووییەکانی مەزهەبی مهرپەرستی ئەمانەن؛ باوەڕبوون بە سیحرو جادو، باوەڕبوون بە ڕەسەنایەتی موغەکانو دەستەڵاتی فراوانیشیان. موغان (ڕۆحانیەکان) خەڵکێکی گەلێك ناپاكو پە ست و ماڵخۆر بوون، کە لە لایەنی زەردەشتەوە هێرشێکی زۆریان کرایە سەر، ئەمەش چارەنووس و پێویستییەکی هەموو پێغەمبەرانە. کە لە ڕاپەڕیندا، گەورەترین هێزێك لە بەرانبەریاندا ڕادەوەستێت ڕۆحانیەکانی پێشوویانە......[٢٣].

میترا لە ئاینەکانی دیکەدا:

قەڵەمڕەوی بڕشتی ئاینی میترا فراوانترە لە ئاینە ئێرانیەکانو هیندیەکان، مهر یامیترا لە خوا هاوبەشەکانی ئێرانی و هیندیەکان بوو، ئەو خوای ڕووناکی بوو، پاراستنی ڕێکوپێکی جیهانەو پارێزەری ماف و ڕاستیو دابینکردنی پەیمان وسوێندەکانە. میترا چاودێری جیهانەو لا یەنگری بوونەوەرە. میترا لە نەبەردی نێوان مرۆڤ و دێوەکان، یانی لە خەباتی دژی پاشاگەردانی و ستەمگەری و دەروون خراپی، یاوەری مرۆڤە. میترا جەنگاوەری بەتوانایەو لە هەمان کاتدا تاجی مرۆڤەو ڕێنوماییەکانی بۆ دوای مەرگە. لە ناوەڕاستی سەدەی یەکەمی پێش زاینی مهرپەرستی لە ئیتالیادا بڵاوبۆوە، لە خۆرئاوادا نفوزێکی فراوانی بەدەست هێنا. بەڵام

میترای نێردراو (صادراتی) لەگەڵ میترای ئاوێستادا جیاوازییەکی گەورەیان لەنێواندایە. میترا لە بابلدا خوای خۆر بوو، لە ئاسیای بچوکدا بە (هلیوس) پەیوەست بوو. تێکەڵی خواکانی یۆنانی بوو، لە ئەنجامدا نازناوی خوای خۆری وەرگرت. میترا بوو بە خوای ڕزگاری و قارەمان و بەهێز و توانا، کە ئیمان پێهێنانی دەبوە هۆی رزگاری. لەناو بیروبۆچوونەکاندا جێگایەکی تایبەتی بەدەست هێنا. میترا لە ژیانی دوای مەرگدا توانای یارمەتیدانی مرۆڤی هەیە. میترا هۆی بە یەکگەیشتنی نێوانی مرۆڤ و خوایە و سەرمەشقی ئایندارانە. ئەم میترایە لە وڵاتەکانی خۆرئاوادا پلەوپایەیەکی بڵندی پەیداکرد بەجۆرێك میترای ئاریەکان لەگەڵ باوەڕی ئێرانی و هیندی و یۆنانیو ڕۆمی تێکەڵاو بوو. لە ئەنجامدا بوو بە (مزدا).

مهرپەرستی پڕە لە نهێنیەکانی مەزهەبی، کە بە کرداری پە رستن و مەراسیمی ئالۆز دەتوانێت ڕێگای ڕزگاری بە پەیڕەوکەرانی خۆی نیشان بدات[٢٤].

ئەفسانەی پەیدابوونی میترا:

میترا لە بەردێك لەدایکبوو. لەگەڵ لەدایکبونیشی شوانەکان دەیانپەرست. لە دواییدا لەگەڵ خۆردا هەمئاهەنگ بوو، گایەك (گا کێوی)و (ورز، یان ورزا)ی خستە نێو داو، مهر گاکێویەکەی ڕاکێشایە نێو ئەشکەوتێکەوە لەوێشدا بە زنجیر بەستیەوە، گاکە لە ئەشکەوتەکە هەڵهات. بە فەرمانی خۆر (کلاغ =قەل) گاکەی کوشت. لە دەروونی گاکەوە گوڵە گەنم و داری مێو (ترێ) سەوز بوون، دووپشك و مار و مێرولە دەستیان بە خواردنی ئەندامی زاووزێی گاکە کرد، میترا چوو بۆ ئاسمان، جارێکی دیکە

گەڕایـەوە بـۆ زەوی و هـێزی هەسـتانەوەی بـە مردوەکـان دا، چاکــەکانی لــە خراپەکان جیاکردەوە.

پیاوچاکانی لە بەد کرداران جیاکردەوە. لە دواییدا گایەکی سەربڕی و لەگەڵ شیلەی پیرۆزدا تێکەڵی کردن.

دای بەدەستی دادوەرانی هۆزەوە،هەرکەسێك لەم خۆشاوەی
خواردایەتەوە هەرگیز نەدەمرد[٢٥].

ڕاگەیاندنی مهرپەرستی:

مهرپەرستان لە ساڵی یەکەمی زاینی بە ئاشکرا دەستیان بــە ڕاگـەیاندنی ئاینەکەی خۆیان کرد، ئـاینی مهرپەرسـتی بـە پەلـە بـرەوی پـەیدا کـرد. لـە ساڵی ٦٨ ی زاین ئەم ئاینە گەیشـتە (ئـەوروپای نـاوەند) لـە سـاڵی ١٠٧ی زایـن تاکو باکووری باڵکان چوە پێشەوە، لەساڵی ١٤٨ی زاین لــە (ڕۆمـا) لایـەنگرانی پــەیداکرد، لــە ئیتالیــا و ئــەڵمانیا و ئوتریــش وفەرەنســە شــوێنەواری میتراپەرسـتی بـەرچاو دەکـەوێت. لـە (روم) ئیمپراتۆرەکـان ئـاینی میترایـان پەسەند کـرد، چوونـە نێویـەوە، لـەنێو سـوپای یۆنـاندا مهرپەرسـتی نفـوزی پــەیدا کـرد. چونکــە ســەربازەکانی یۆنــان میترایــان بــە ســیمای خــوای جەنگاوەران و پاڵەوانان دەزانی[٢٦].

مهرپەرستی و پیرۆزی ژمارەی (حەوت):

پیرۆزبوونی ژمارەکان لە زۆربەی ئاینە کۆنەکاندا بەرچاو دەکەوێت. لە میترائیسمدا ژمارەی حـەوت پـیرۆزە؛ حـەوت ئاسمـان، حـەوت چینـی زەوی، حەوت پایە، حەوت ئەستێرە، لە پەرستگادا حـەوت تاقولکـە، حـەوت درگـا.

له مهرپەرستیدا گەیشتن بە پلەوپایەی بـەرزی مەراسـیم چـەندین مـەرجی هەبوو، بۆ ئەم کارەش (فەرد = تاك) دەبوایە هونـەری جادوگـەری بزانیایـە، وەکو ئەستێرەناسی، فالْ ، ئوسترلاب، پێشبینی، پزشکی.

هەر حەوت پلەکەی مهرپەرستی بریتی بوون لە:

١ -(کلاغ =قەلەباچکە) کە بە عەتارد دادەنرا، (تیر یا مرکوری) کە سیمای هەواو با، بوو.

٢-هاوسەر، دەدرایە پالْ زوهرە، (ناهید یا وینوس) سیمای ئاو بوو.

٣ -سەرباز دەدرایە پالْ (مەریخ)، (بەهرام یا مارس) سیمای خاك بوو.

٤ - شێر دەدرایە پالْ (مشتەری)، (هورمز یا ژوپیتەر) سیمای ئاگر بوو.

٥ -پارسا = ئایندار، (پارسی) دەدرایە پالْ (مانگ)سیمای ؟

٦ -پەیکی خۆر دەدرایە پالْ (مهرئیما)، (ئەستێرەی بەیان) هلیوس، سل

٧ -پیر، ڕابەر دەدرایە پالْ (زوحەل) (کەیوان یا ساتۆرن)

لاوانی تازە هاتوو بۆ بەردەم بارەگای میترا، دەناسـران و لـە دواییـدا لـەم ئەنجومەنـەدا یەکـەم پلـەو پایـەی ئـەم حـەوت پلـەیان وەردەگـرت. ئـەبێ ئەوەش بڵێین هەریەکێك لـەم پلانـە ئـەرکێکی تایبـەتی خۆیـان هـەبوو. بـۆ نموونـە (پلـەی کـلاغ =قەلەباچکـە) پێویسـت بـوو شـەرابی هـووم بخواتــەوە، (سـروودو مقامـەکان) بخوێنێتـەوە، پلـەی هاوسـەری تەنـها بـۆ پیـاوان بـوو، چونکـە ئافرەتـان مــافی بەشـداریکردنی ئـەم پلـەو مەراسـیمەیان نـەبوو، هاوسـەران ڕووبـەند یـا چارشـێویان هـەبوو. کـە نیشـانەکەی (مەشـخەڵ یـان چرا) بوو. ئەم هێمایە نیشاندەری تیشکێکی نوێیە، کە لەگەڵ میترای خـوای ڕوونـاکیدا پـەیوەندی هـەبوو. (پلــەی ســەرباز) لــە دوای پــەیبردن بــە نهێنیـەکانو چوونـە نـاو ڕیـزی سـوپاکانی خواوەنـد دەبەخشـرا، جلوبــەرگی

سەربازی بە ڕەنگی قاوەیی بوو. (پلەی شێر) کراسێکی ئەرخەوانی لەبەر دەکرد، کەوگیرێکی بە دەستەوە دەگرت، کە ئاگری پێ ئەمدیو ئەدیو دەکات. (پلەی پارسا= ئایندار) نیشانەیەکی تایبەتی هەبوو، ئەویش بریتی بوو لە کراسێکی خۆڵەمێشی. (پلەی پەیکی خۆر) نیشانەکەی کراسێکی سوورو پشتوێنیکی زەرد بوو کە دووگۆی ئاوی پێوە بوو. (پلەی پیر) بەرزترین پلەی ئاینی میترا بوو، لەسەر زەویدا نوێنەری میترا بوو، نیشانەی تایبەتی ئەویش (ئەڵقەیەك و عەسایەك بوو)[٢٧].

وێنەی خوای میترا لە کاتی قوربانیدا

دوو مەشخەڵداریش هاوڕێیەتی دەکەن

باوەڕی گشتی میترائیسم:

مهرپەرستان باوەڕێکی تەواویان بە مانەوەی هەمیشەیی ڕۆح هەبوو. لەبەر ئەمە سوور بوون لەسەر ئەنجامدانی کرداری چاکە، تاکو بەو هۆیەوە ڕۆحیان بە جاویدانی بمێنێتەوەو پاداشتی چاکەیان دەستکەوێت. مهرپەرستەکان لە کۆمەڵگای ئاینی خۆیاندا بە ڕووپۆشێکەوە کە نیشانەی پلەکەی پێوە بوو، ئامادە دەبوون. مهرپەرستەکان باوەڕیان بە کاریگەری ئەستێرەکانی(خوشبەختی و نەگبەتی) لەسەر چارەنووسی مرۆڤ هەبوو. باوەڕیان بە کاریگەری خەون لەسەر ژیانی مرۆڤ هەبوو، لەبەرئەمەش دەستیان بە لێکدانەوەی خەونەکانیان دەکرد، ئێستاش ئەمە میراتێکە کە لەوانەوە بەجێماوە. هۆی بە پەلە پێشکەوتنی ئەم ئاینە لەجیهانی ئەو ڕۆژگارەدا لایەنی ڕەوشت و کرداریان بوو[٢٨].

شوێنی ئاینی مهر لە جیهاندا:

لەوانەیە هۆی گوێزانەوەی ئاینی میترا لە ئێرانەوە بۆ شوێنەکانی دیکە، لە بناغەدا، هاوسێیەتی و کۆچکردن و پەیوەندی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیو ئابووری .... بووبێت.

ئەم ئاینە لە ئاسیای بچوك و نێوان دوو ڕووباردا گەشەیکرد، (کلدە) لە ڕۆژگاری ئەشکانیەکاندا بوو بە سەرزەمینی پیرۆزی مهرپەرستان، لە بابلدا پەرستگایەکیان بۆ مهر دروستکرد. ژمارەیەك لە موغەکان کۆچیان بۆ ئاسیای بچووك کرد. بە هۆی نفوزی ڕۆحانیانەوە بیروباوەڕی ئاینی ئاریەکانیان لەگەڵ بیروباوەڕی ئاینی سامیەکاندا (ئەستێرەپەرستی کلدانی) تێکەڵ کرد. ئاینی

مهرپەرستی بەو شێوەیەی تۆزێك لەمەو پێش باسمانکرد بەسەر بەشێکی گەورەی جیهانی ئەو ڕۆژگارەدا بڵاوبۆوە. لە یۆنان و ڕۆمدا چوە پێشەوە، ئەوروپای ناوەندیشی گرتەوە، ئاینی مەسیحی خستە ژێر تیشکی خۆیەوە[٢٩].

پاشماوەی شوێنەواری مهرپەرستی لە ئێراندا:

پاشماوەی شوێنەواری مهرپەرستی لەئێرانی هاوچەرخدا بەرچاو دەکەویت. خورەم ئابادی لورستان یەکێکە لە ناوەندە گەورەکانی مهرپەرستانی ئێرانی دێرین و قەرەباڵغ ترین ناوەند بوە. لە ئێستاشدا لە باشووری خۆرئاوای شارستانی خورەم ئاباد شوێنەوارێکی سەردەمی مهرپەرستی بەرچاو دەکەویت، لە دۆڵێکدایە بە "بابا عەباسی" ناسراوە لە کەناری (کوه سفید = کێوە سپی)

ژێرزەمینێك لەسەر سینگی چیاکە هەیە کە یادگاری ڕۆژگاری مهرپەرستی ئێرانیەکانە. ئەم ژێرزەمینە چەندین کۆڵەکەو چوار دیواری تێدایە، دانیشتوانی ناوچەکە دەڵێن ئەم ژێرزەمینە گۆڕێکی تێدایە و بە گۆڕستانی "بابا عەباسی" دەزانن.

دانیشتوان لەسەر بناغەی باوەڕی ئاینی دێرینیان (کە هێشتا لە ناویانا باوی هەیە) چەندین جۆرە (نەزر)ی وەکو دیاری موورووی ڕەنگاوڕەنگ و دەزبینك و دەزووی پێشکەش دەکەن و لێی دەپاڕێنەوە. هەرچەندە شوێنەواری گۆڕ لەم ژێرزەمینەدا بەرچاو ناکەویت بەڵام باوەڕی گشتی ناوچەکە لەسەر ئەوەیە کە "بابا عەباسی" لەوێدا نێژراوە.

لەم ڕووەوە دەتوانین بڵێین ئەم باوەڕە کۆنەو ڕێزگرتنی ئەم ژێرزەمینە لە باوەڕێکی کۆنی مهرپەرستیەوە بە یادگار ماوەتەوە. چونکە تاکو

ڕۆژگاری ئەشکانیەکان پەرستگای ژێرزەمینی مهرپەرستی برەویان هەبوە. زۆربەی (مهرابە)کان لە سەردەمی ساسانیەکاندا کران بە ئاتەشگەدە. لە سەردەمی ئیسلامیشدا گۆڕانی تەواویان بەسەردا هات. (اوە)یان (ابە) لە فارسیدا بە گومەز دەڵێن، وەکو (سەردابە و گەرمابە). زاراوەی مهرابەش لە دواییدا بە شێوەی (مـهراب) یا (محـراب)ی لێهاتو دەنووسرایەوە. لەبەرئەوەی ئاینی میترائیسم لەگەڵ ئاینە نوێکاندا لێك تێنەدەگەیشتن، سازشیان لە نێواندا نەبوو، بەم هۆیەوە لەسەردەمە جۆربەجۆرو مێژووییەکاندا باوەڕی ئاینی ئەم ناوچەیە، گیرۆدەی وێرانکردن و گۆڕان دەبوو. وەکو پەرستگای (مهر= ناهید یا ئاناهیتا) لە شاری کەنگاوەر. بە کورتی ئەوەی کە گۆڕستانی بابا عەباسییە بێگومان پەرستگایەکی مهرپەرستییە.لوڕستان شوێنەوارێکی دیکەی ئەم ئاینە کۆنەی ئاریایی بە یادگار تێدا ماوەتەوە،[٣٠].

مەراسیمی قوربانی و چۆنیەتی ئە نجامدانی:

مەراسیمی قوربانی لە ئێرانی دێریندا (لەپێش وپاشی هاتنی هۆزە ئارياییەکان)، چەندین مەرج و تایبەتمەندی خۆی هەبوە، لەوانەیە ڕێوڕەسمی قوربانی ڕێوڕەسمێکی ئاریایی یان هیندی بێت، بەهەرحاڵ ئەو کەسانەی دەیانویست قوربانی بکەن، پێویست بوو ئاژەڵەکەیان ببردایەتە شوێنێکی پاك و بیانڕازاندایەتەوە، تاجە گوڵینەیەکیان ئەکردە سەر ئاژەڵەکەو دوعای تایبەتی قوربانییان بەسەردا دەخوێند، ئەو کەسەی کە قوربانی دەکرد دەبوایە داوای چەند شتێك لە خوا بکات. ئەم داوایەش پێویست بوو لایەنێکی گشتی هەبایە.

له دوای کوڵاندنی قوربانییەکە دەبوایە سفرەیەکیان لە نەرمترین گیا بەتایبەتی لە گیای (شەوەر) ڕاخستایە، تەواوی گۆشتەکە بە پارچە پارچە کراوی و کوڵاوی لەسەر سفرەکە دادەنرا. سروودی خواکانیان بەسەردا دەخوێند. لە دوایدا هەر چۆنێکیان بویستایە گۆشتەکەیان بەکاردەهێناو دەیانخوارد[٣١].

پارسەکان و مادەکان قوربانیان لە شوێنێکی بڵندا ئەنجام دەدا، ئەمانە بە ئاسمانیان ئەوت (نئوس) و بە (خۆر)یان ئەوت (مهر). مانگ و ئاگرو زەوی و باو ئاویان گەلێك بەلاوە بەڕێز بوو. ئەمان قوربانیەکانیان بە تاجە گوڵینە دەڕازاندەوە و لە شوێنێکی پاکدا سەریان دەبڕین.

(موغ = ڕۆحانی) لێپرسراوی مەزهەب، قوربانیەکەی پارچە پارچە دەکردو ئامادەبوان هەریەکە بەشی خۆیان وەردەگرت. هیچ بەشێك لە قوربانییەکان بۆ ئیزەدەکان نەبوو، چونکە ئێرانیەکان لەو باوەڕەدا بوون خواکان تەنها پەیوەندیان بە ڕەوان و ڕاستی قوربانیەکانەوە هەیە.

شەرابی پیرۆزی (ودائی) لە (میترائیسمدا):

ناوی ئەم شەرابە لە گەلێك ئاین و مەزهەبدا بەرچاو دەکەوێت. ئەم شەرابە یەکەمجار لە ئاینی ودائی و لە دواییدا لە هەندێ ئاینی ئێرانیدا هاتە کایەوە. ئەم شەرابە لە گیایەکی تایبەتی دروست دەکرا. لە ئاینی مهرپەرستیدا ئەم شەرابە بە (هوم) یان (هائوما) ناسراوە، کە لە گیایەکی پیرۆز دروست دەکرا.

مهرپەرستەکان لەو باوەڕەدا بوون بە خواردنەوەی ئەم شەرابە دۆخێکی ڕۆ حانیان بەسەردا دێت و لەنهێنییە شاردراوەکان ئاگادار دەبن. ئەم شەرابە

له دواییدا چوەتە نێو ئاینی (زەردەشت)یشەوە، بەهەمان شێوەش چوەتە نێو ئاینی مەسیحیشەوە (نانی فەتیرە و شەراب)ی هێنایە کایەوە. ڕیشەی مێژووی باوەڕ بە شەرابی پیرۆز دەگەڕێتەوە بۆ مەزهەبی (ودائی).

بەوتەی کارناسێکی ئەڵمانی مهرپەرستەکان، لەکاتی قوربانی خواکاندا خۆیان بە هوم سەرخۆش دەکرد. هوم شەرابێك بوو لە گووشین وگرتنی ئاوی گیایەك هەر بەم ناوەوە (لەلایەن هیندیەکانی؛ تم)ەوە دروست دەکرا. هەروەها هوم سیمای خوایەك بوو، کە ئیماندارانی لە کۆڕی زیکری مەزهەبیدا کۆدەکردەوەو خواکان و ئەویان دەپەرست.

ئێرانیەکانی پێش زەردەشت کە باوەڕیان بە خوای چاکەو خراپە هەبوو، خوای چاکەیان بە پێشکەشکردنی شەربەتی هوما بەهێز دەکرد. هوم یان هوما شەرابێکی پیرۆزە، کە ئەمڕۆکەش لە نێوان زەردەشتیەکاندا هەیە. "فلیسین شاله" دەڵێت: ئێرانیەکانی دێرین ئاوێکی پیرۆزیان هەبوو کە هەمان (سوما)ی ناو مەزهەبی (ودا) بوو[٣٢].

ئاینی ئێرانی - لوڕی (کاست):

هۆزی کاست یان کۆسی لە لوڕستان نیشتەجێ بوون. ئەم هۆزە ئێرانیە ئاریایی نەبوون، شارستانی ترین خەڵکی ڕۆژگاری خۆیان بوون. ئەم هۆزە لەگەڵ دانیشتوانی بابلیدا تێکەڵاو بوون و دەستیان بەسەر ئەو هۆزەدا گرت. چەندین سەدە فەرمانڕەوا بوون. کارناسی شوورەوی "دیاکۆ نۆف" دەنوسێت: هۆزی کۆستی یان کاستەکان گەلێك خوای جۆربەجۆریان هەبوو، ناوبراو خوا گرنگەکانی ئەم هۆزەی دەست نیشان کردوە و دەڵێت: یەکێك لەم یەزدانانە (کاشو)ە بە خوای هۆزی کاستیان دەژمێردرا، یەکێکی دیکەشیان

(شیمالی) خوای شـاخاویەکانی نـاوبوو، ئـەم خوایـە نـاوێکی دیکەشـی هـەبوو ئـەویش (شـیب رو) بـوو. (شـوکامۆن) خـوای ئـاگری ژێــرزەوی و پــارێزەری زنجـیرەی پاشــایەتی بـوو. خواکـانی دیکــەش بریــتی بــوون لــە (هاربــە) و (شیخو)و (ساخ) خوای خۆر یا (شوریاش).

باوەڕی ئاینی ئەم هۆزە لە شوێنەوارە دێرینەکانی لوڕستاندا دیارە، ئەم هـۆزە باوەڕیـان بــە یــەك هـێز و دەســەڵاتی ئاسمـانی هـەبوو. کاســتەکان، هـەندێك لـە بــاوەڕی ئــاینی و ئــادابی خۆیــان لــە هونــەرەکانیاندا ڕەنگـی داوەتەوە، شوێنەوارە دۆزراوەکـان ئـەوە نیشـان دەدەن ئـەم هـۆزە بـە تونـدی مەزهــەبی بــوون، باوەڕیــان بــە جیــهانی دوای مــەرگ هــەبوە و بیریــان لێکردۆتـەوە. ئـەم هـۆزە هـەنگاویان بـەرەو لـە گۆڕنـانی کەلوپــەلی کەسـانی مردوو نا. چونکە لەو باوەڕەدا بوون لە جیهانەکەی دیکەدا ئـەم کەلوپەلانـە بەکاریان دێن. لـە گۆڕنـانی ئەسـپ و گالێسکەو خزمـەتکاران نیشـاندەرێکی بــەهێزی ئــەم بـاوەڕەن. پیاوانیــان لــە گۆڕســتانی ژنــاندا نەدەشــاردەوە، گوڕستانی ژن و پیاو جیاواز بوو. چـەند نەقشـێك دۆزراوەتـەوە لـە بـاوەڕی خـوا ئەفسـانەییەکان دەدوێـت. لــە شـێوەی مـرۆڤ و گیـاندارانـدا وێنــەیان کێشراوە. (بتی سروش) کە چەند سەرێکی هەیە، سیمای دادوەری بـوە، ئـەم بتە هەیکەلی لە شێوەی گیانلەبەری جۆربەجۆر هەیـە. خـوای دایـك (اشـی =ئەشی) ناوە، بۆ منداڵبوون داوای یارمـە تـی لێدەکـرا. بتـی (روسـو) چـەند نەخشێکی هەیە کە بیرخەرەوەی بۆچوونەکانی قیامەتە.

هۆزی کاستی نەزریان پێشکەش بـە پەرسـتگاکان و خواکـان دەکـرد، ئـەو کەلوپەلانـەی کـە لـە پەرستگای (ســرخ دم) لـە چیـای دەشـتی لوڕســتان دۆزراوەتەوە ئەوە نیشان دەدەن دانیشتوانی ئەم ناوچەیە لە گەلێك ناوچەو

شوێنی دیکەدا بوون، بەڵام ئاداب و مەراسمی مەزهەبییان یەك بوە. پەرستگای ناوبراو یەکێکە لە پەرستگاکانی دانیشتوانی لوڕستان[٣٣].

باوەڕی ئاینی هۆزی سۆمەر و ئاکاد:

هۆزی سۆمەر و ئاکاد مێژوویەکی گەلێك درێژیان هەیە. پێشینەی مێژوویی باوەڕی ئاینیان بە تەواوی نازانرێت.

ئەم دوو هۆزە، لە سەدەی نۆهەمی پێش زاین بەدواوە مێژوویەکی ئاشکرایان هەیە. سۆمەریەکان لە کەنداوی فارس و هەردوو بەری شەت ئەلعەرەب (ئەروەند ڕوود). ئاکادەکانیش لە لای باکوری خۆرهەڵاتی ئەوانەوە دەژیان. سنووری وڵاتی سۆمەر و ئاکاد بە تەواوی روون نیە، شارەکانی (ئوروت) و (ئورینپ بور) لە شارە بەناوبانگەکانی سۆمەریەکان بوون. شارەکانی (سیپ) و (کیش) و (بابل)یش بە شارە گرنگەکانی ئاکاد دەژمێردران، ئەو بیردۆزەی کە دەڵێت: ئەم دوو هۆزە وڵاتێکیان هەبوو، لەم دواییەدا بەهێزتر کراوە. ئەم هۆزانە خاوەنی چەندین خوا بوون، لەهەر شارێکدا "رب النوع"ێکی تایبەتیان هەبوو، سۆمەری و ئاکادیەکان سێ "رب النوع"یان دەپەرست ١- ئاسو(ئاغای ئاسمان) ٢- ئی ئا(خاوەن و ئاغای دۆڵی قووڵ) ٣- بل (رب النوعی زەوی) جگە لەم سێیە، ئەم هۆزانە باوەڕیان بە ڕۆحی بەد و جنۆکە ... .هەبووە. بۆ ئەوەی لە خراپکاری ڕۆحی بەد بەدوور بن و پارێزراوبن، قوربانییان دەکرد. خواکانی ئەم دوو هۆزە خاسیەتەکانی مرۆڤیان هەبوو. پەرستگاکانیان بە خشت دروست دەکرد، میحرابیان لە پێشەوە دروست دەکرد، ڕۆحانیەکان (کاهینەکان)ی مەزهەبی هێزو دەستەڵاتێکی گەلێك زۆریان هەبوو، ڕۆحانیەکان ئەوەندە بەتوانا بوون کە

بەخـەڵكیان دەوت: خواكـانیش وەكـو پاشـاكان ژیـان بەسـەر دەبـەن، خواكـان لـەناو شـكۆمەندی و خۆشـبەختیەكی بـێ پایـاندا دەژیـن. كەواتـە دەبێـت هەرچەندێك دەتوانی لە بەخشینی خشلْ و زیو و زێڕ..درێغی نەكەن.

پەرسـتگا لــەژێر چــاودێری ڕۆحانیــەكاندا بــوو، پڕبــوو لــە زێــڕو جەواهێ ڕات، هەموو ئەم سامانە چڕو پڕە لەژێر دەستی ڕۆحانیەكاندا بوو. وێڕای ئەمەش خۆراك و عەماری دەغلْ و دانەوێڵە و كـاڵای جۆربـەجۆریان لەژێر دەستدا بوو، ڕۆحانیەكان بە ناوی خواكانەوە بازرگانیـان دەكـرد، بـەو سامانە زۆرەوە كە هـەیانبوو گاڵتـەیان بـە خـەڵكی دەكـرد. پەرسـتگا بنكـەی بازرگـانیو مامەڵـەی ڕۆحانیـەكان بـوو، بـاوەڕی سـۆمەریەكان لـە بـارەی پەیوەندی بە جیهانی دیكەوە- واتە عالەمی دوای مەرگ تاریك بوو- چونكـە لـەو بـاوەڕەدا بـوون مـرۆڤ لـە دوای مـەرگ، جگـە لـە دەردو برسـییەتی و تینوێتـی، شـتێكی دیكـەی دەسـت ناكەوێـت. لەبـەر ئەمـە بـۆ سـەلاماتی و پاراسـتنی بنەماڵـەیان هەمیشـە خـەریكی دووعـا خوێندنـەوە بـوون، بـۆ دوورخستنەوەو نەهێشتنی هەر جۆرە شـەڕێك، قوربانیـان دەكـرد و بڕیـاری نەزریان دەدا[٣٤].

بـاوەڕی ئـاینی (ماد)ەكان:

هۆزی ماد لقێكە لـە هـۆزە ئارياييـەكان. كـە لـە ئازربايجـاندا نيشـتەجێ بـوون. مادەكـان لــە ڕووی ئـاينی و فەرهـەنگیی و شارسـتانیەتەوە لـەژێر كاریگەری ئاسوریەكاندا بوون.لە بارەی مەزهەبی ئەم هـۆزەوە ئاگاداریـەكی كەممان لەبەر دەستدایە، "هەرۆدۆت" دەڵێت: موغەكان كۆمـەڵێك بـوون لـە شەش تیرەكەی مـاد، بـەڵام چ مەزهـەبێكیان هـەبوە ئەمـە بـە تـەواوی ڕوون

نیه.هەندێك لـە كارناسـان لـەو بـاوەڕەدان، كـە لەوانەیـە مەزهـەبی مادەكـان (مەزهەبی هورمز پەرستی بـوو بێـت). كـە موغـەكان تێكـەڵی سـیحربازی و خورافات و جادوگەرییان كردبوو. زەردەشت كە لە هۆزی مـاد بـوو، تێكۆشـا، تـاكو ئـەو مەزهەبـە سـەرلەنوێ چاكسـازی بكاتـەوە، بـەڵام موغـەكان نەیانهێشت، لەبەر ئەمە زەردەشت كۆچی كردو لە شـوێنێكی دیكـەدا بـرەوی بە مەزهەبەكەی خۆی دا. شوێنەواری دێرینەو دۆزراوە هەیە كـە لـە بـارەی شارستانیەت وخواناسیو پەرستنیخوا لەناو ئەم هۆزەدا دەدوێت[٣٥].

باوەڕی ئاینی سكاكان:

هۆزی سكا، لقێكی دیكەی هۆزە ئاریەكانە، كـە لـە زمانـەكانی ئـەورووپیدا بـە هـۆزی (سـیت) ناسـراون. لـە سـەرەتادا لەگـەڵ هۆزەكـانی دیكـەی هینـدو ئەورووپیدا دەژیان، لە دواییدا كۆچیان كرد.

"ڕەنە گوسە" كارناسـی فەرەنسـی دەڵێـت: ئـەم هـۆزە، لەگـەڵ هۆزەكـانی دیكەی هیندوئەورووپی لە دەشتەكانی ڕووسیەوە كۆچیـان كـرد، لـە دوایشـدا ڕوویانكردە (سەیحوون و كاشغەر) تاكو خاكی وڵاتـی چـین چوونـە پێشـەوە. جموجوڵی سكاكان بە ئـاخرین كۆچـی هـۆزە ئاریـەكان دەژمـێردرێت، هـۆزی سكاكان خەڵكانێكی سەرەتایی و بیابان نشـین بـوون. گـەلێك دڕ و خوێـنڕێژ بوون. لە ئاوێستادا باسی ئەم هۆزە كراوە، ئەو نووسـراو و تـابلۆ دێرینانـەی دۆزراونەتـەوە، لـە بەشـی شارسـتانیەتی ئاشـوریەكاندا نـاوی سـكاكان دەبـات (٧٠٠- ٧٥٠)ی پێـش زایـن. لـە سـەرچاوە یۆنانیەكانیشـدا باسـی ئـەم هـۆزە كراوەو دەڵێت: سكاكان لە لەوەڕگاكانی باشووری ڕوسـیەی ئێسـتادا دەژیـان. ژیانی ڕابردووی ئەم هۆ زە لە كەناری سەیحووندا بوە، لە دواییدا بـۆ ڕوسـیە كۆچیـان كـردوە. ئـەم هـۆزە بـە زیـانێكی گـەورەو بەڵایـەكی ترسـناك بـۆ

هۆزەکانی دیکە دەژمێردران، چەندین بەڵگە لەبارەی بێبەزەیی و دڵڕەقی و تاوانکاری ئەم هۆزە هەوسار پچڕاوەی مێژوو لەبەر دەستایە، کە سەبارەت بە بێبەزەیی لەئەندازە بەدەری ئەم هۆزە دەدوێت، (تەورات) دەردی دڕندایەتی لە ئەندازەبەدەری ئەم هۆزەی لە دەروونندایە؛ وەکو ئەمەی خوارەوە:

(.... ئەی نەوەکانی بنیامین! لە ئۆرشەلیم ڕاکەن، چونکە بەڵایەك لەباکوورەوە لە بزاڤدایە، شکستێکی گەورە ڕوودەدات. خواوەندی خوا دەڵێت، ئیستا هۆزێك لە زەمینی باکوورەوە دێنم، ئۆمەتێکی گەورە لە دوورترین ناوچەوە هەڵدەستێت .... کەوان و نێزەیان بە دەستەوەیە، ئەوانە خەڵکێکی بێبەزە یین،.... بەئاوازی خویانەوە هەروەکو دەریا یاخی دەبن......)

"هەرۆدۆت" دەڵێت: بڕوای ئاینی هۆزی سکاکان لەسەر ئەوەیە کە لە تەواوی نەتەوەکانی دیکە باشترن، نژادێکی گەورەترو بڵندتریان هەیە، ئەوانە سەبارەت بە نژادی خۆیان دەڵێن: لەو ڕۆژگارەدا، کە زەوی دانیشتوانی تێدا نەبوو، یەکەم مرۆڤ (تارگی تای) ناو بوو، باوکیشی (زئۆس) و دایکیشی کچی (ڕوود بورستین) بوو، "تارگی" سێ کوڕیشی هەبوو، لەو ڕۆژگارەدا لە ئاسمانەوە گاسن و زنجیرو تەورو پیاڵەی زێڕین کەوتە خوارەوە بۆ سەر زەوی. ئەم کەلوپەلانە بە نسیبی دوو منداڵیان نەبوو، هەموو ئەم کەلوپەلانە کەوتە دەستی منداڵی سێهەمیان، دوو براکەش دەوڵەت و پاشایەتی ڕووی زەوییان بە برای سێهەم سپارد، هۆزی سکاکان لە نەوەی منداڵی سێهەمن کە گەیشتە پایەی فەرمانڕەوایی. "هەرۆدۆت" سەبارەت بە باوەڕی مەزهەبی ئەم هۆزە دەڵێت؛ ئەم هۆزە گەلێك خوایان دەپەرست. خواکانیان بریتی بوون لە؛

١-تابيت نی؛ رب النوعی وەجاخی بنەماڵە،
٢-پاپای؛ خوای ئاسمان.
٣-هیتولە؛ خوای ڕۆژ.
٤-ئاە یی؛ خوای زەویو ژنی ئاسمان بوو.
٥- ئارهیم پاسا؛ خوای جوانی.
٦-ناهیس ماسا؛ خوای دەریا.

ئەم هۆزە قوربانییان بۆ خواکانی خۆیان نەدەکرد، پەرستگایان دروست نەدەکرد، لە کوشتن و بەخێوکردنی خوگ خۆیان دەپاراست. چونک ە بەخیوکردنی خوگ لە مەزهەبی ئەواندا حەرام بوو، سکاکان لە کاتێکدا کە دوژمنی خۆیان دەکوشت، خوێنەکەیان دەخواردەوە. سکاکان باوەڕێکی زۆریان بە فاڵ و وتەی فاڵچیو جادوگەران هەبوو، ئەمانە لەکاتی لەگۆڕنانی پاشا مردووەکانیان سکی پاشایان هەڵدەدڕی و لە پاش دەر هێنانی گەدەو ڕیخۆڵەکانی و ئەو شتانەی دیکە کە لەورگی پادشادا بوو دەریاندەهێنان و ورگیان بە دەرمان و دەوای بۆنخۆش پڕ دەکردەوە. لاشەکەیان مۆمیایی دەکرد. بە ناوچەکانی وڵاتدا دەیانگێڕاو لە دواییدا لە گۆڕستانی گشتی پاشاکاندا دەیاننناشت، لەگەڵ پاشا مردووەکەدا، یەکێك لە ژنانی ناشەرعی و دەست و پێوەندی وەکو چێشتلێنەر، نۆکەران و نامەبەرانی بە ئەسپ و جەواهێراتەوە لەگەڵ پاشادا لەگۆڕ دەنا. (تەورات) سکاکانی بە (یاجوج و مأجوج) ناوبردوە و بە نەوەی (یافسی کوڕی نۆح)یان ناودەبات[٣٦].

مەزهەبی هاخامەنشیەکان:

شو ێنەوار و تابلۆ دۆزراوەکانی سەردەمی هاخامەنشیەکان لـەوە دەدوێـن، کە مەزهەبی زۆربەی ئەو سەردەمەیان ئاینی زەردەشـت یـا چـەند بابـەتێك بوە وەکو ئەو. لەهەمان کاتدا ئـەم تـابلۆ و نووسـراوانە ئـەوە نیشـان دەدەن، کـە مەزهـەبی مهرپەرسـتیش بـرەوی هـەبوە. لـە نووســراوێکی ئاردەشـێری دووهەمدا هـاتوە: مـن وێنـەی مـهرو نـاهید دروسـت دەکـەم و لـەم کۆشـکەدا دایدەنێم. ئەمەش لەگەڵ ئامۆژگاریەکانی زەردەشت کـە وێنـەی خواکـان بـە حـەرام دەزانێـت ناکۆکـە، لەبـەر ئەمـە ئـاینی زۆربـەی ئـەو ڕۆژگـارە هـەمان (میترائیسم)ی ئاریایی بوە. هەندێ لە کارناسان لەو بـاوەڕەدان ئێرانییـەکان لـە کۆنــەوە (نــاهید)یــان پەرســتوە، لەبەرئەمــە مەزهــەبی ســەردەمی هاخامەنشی هـەرچی بووبێـت، لەگـەڵ پەرسـتنی نـاهیددا نـاکۆك نـەبوە. بەڵگەیــەکی دیکــە لەســەر (مەزهــەبی مهرپەرســتی) لــە ســەردەمی هاخامەنشـیدا، شـێوەی ناشـتن و لـەگۆڕنانی مردوەکانـە، کــە لەگـەڵ ئـاینی زەردەشـتا ناسـازە، لـە ئـاینی زەردەشـتا مردوەکـان نەدەخرانـە نێـو گـۆڕەوە، بەڵکو مردوەکانیان لە قەڵای خامۆشاندا دادەنـا، تـاکو باڵندەکـان لاشـەکانیان بخۆن. هۆی ئەوەش، کە مردوەکانیـان لـەگۆڕ نـەدەنا ئـەوە بـوو زەوی بـەلای زەردەشتیەکانەوە گەلێك پیرۆز و ڕێزدار بوو، پیسکردنی زەوی بە تـاوانێکی گـەورە دەژمـێردرا. بـەڵام لـە سـەردەمی هاخامەنشـییەکاندا مـردوو لـەگۆڕ دەنران. پاشایانی ئـەم زنجیرەیـە، ئارامگـای تایبـەتی بنەماڵـەیان هـەبوو، لـە لایـەکی دیکـەوە ئێرانیـەکان لـەو سـەردەمەدا وێـڕای پەرسـتنی ئـاهورامزدا، چوار مادەی دیکەیان دەپەرست:

١-ڕووناكی خۆرو مانگ

٢-ئاو

٣-خاك

٤-(با)

لەبەر ئەمە دەتوانین پەی بەوە ببەین، کە لەسەردەمی هاخامەنشیەکاندا ئازادی مەزهەب هەبوە، هەرکەسێك هەر مەزهەبێکی بویستایە توانیویەتی پەیڕەوی بکات. پاشایانی ئەم زنجیرەیە لە کاروباری مەزهەبدا لەگەڵ خەڵکدا هەمئاهەنگ بوون.

"کۆروش" ڕب النوعی گەورەی بابل، (مردوك)ی دەپەرست. "داریوش" لە نەورۆزدا هەموو ساڵێك هەیکەلی رب النوعی ناوبراوی بە دەستەوە دەگرت. لە کاتێکدا "داریوش" پەلاماری میسری دا، ڕێزی لە باوەڕی ئاینی ئەو وڵاتە گرت، بۆ خۆشی لە مەراسیمە ئاینیەکانیاندا بەشداری دەکرد. لەسەر ڕووی سکەکانی سەردەمی ئاردەشێری دووهەم، (ئاپل)ی رب النوعی یۆنانی و ناوی رب النوعی فنقیەکان کە (بعل) بوو هەڵکنراوە[٣٧].

ڕۆحانیەکانی ئێرانی دێرینی پێش زەردەشت:

لە ئێرانی دێریندا سەرپەرشتی کەرانی ڕەسمی ئاینەکان و مەزهەبەکانی پێش زەرد دەشت (مغ = موغ)یان پێدەوترا. لەناو کۆمەڵگای ئێرانیدا موغەکان هۆکارێك بوون بۆ بەرەودان بە جادوگەری. ئەمانە هونەری جادوگەرییان لە بابلی و کلدانیەکانەوە فێر بووبوون. "هەرۆدۆت" دەڵێت: (موغەکان تیرەیەك بوون لە شەش تیرەکەی هۆزی

ماد، ئەم موغانە بوون مەزهەبیان تێکەڵ بە خورافات و جادوگەری کرد..
پاشاکانی ماد بۆ بەرزبوونەوەی تواناو دەستەڵاتی موغەکان تێکۆشان، نفوز و پایەی کۆمەڵایەتی موغەکان گەیشتە پلەیەك کە لە دوای لەناوچوونی زنجیرەی پاشایانی ماد، دووبارە ئەم موغانە هەروەکو جاران بە دەستەڵات بوون. لەنێوان موغەکانی ئێران و کلدانیەکاندا جیاوازی هەیە، موغەکانی ئێران لەگەڵ ئامۆژگاریەکانی زەردەشتا ئاشنایەتیەکی تەواویان هەبوو....).

مەزهەبەکانی سەردەمی ساسانی:

کارناسێکی ئێرانی دەڵێت: شێواوی بارودۆخی سەردەمی ساسانیەکان، دەبێت لە ناکۆکیەکانی ئاینی ئەو سەردەمەوە تەماشابکەین. ئاینی زەردەشت ئاینی ڕەسمی وڵات بوو، (مەزهەبی زروان)ی و مەزهەبی (کیو مرس)یش لە ڕیزی مەزهەبەکانی ئەو سەردەمەدا دەژمێردرێن، ئەم دوو مەزهەبە لە ئاینی زەردەشت جیابوونەوە. سەرەڕای ئەمەش، چەندین مەزهەب و ئاینی دیکەش هەبوون.

١-ئاینی یەهود؛ بوون و کۆنیەتی ئەو ئاینە لە ئێراندا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی هاخامەنشیەکان ، کۆروش ڕزگارکەری یەهودیەکانە، یەهودیەکانی بۆ ئێران ڕاگوێزا، لەبەر ئەمە، یەهودیەکانی بابل بۆ خۆرئاوای ئێران کۆچیانکرد، لە سەردەمی ساسانیەکاندا ژمارەیان زۆرتر بوو.

٢-ئاینی مەسیح؛ کا تی هاتنی ئەم ئاینە بۆ وڵاتی ئێران، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەشکانیەکان. ژمارەیەکی کەمی مەسیحی لە خۆرئاوای ئێراندا دەژیان ئەمانە ئێرانی بوون. کە بووبوون بە مەسیحی و خاوەنی کڵێسای

گەورەش بوون. لە ناوچـەكانی خۆرهـەلات و خۆرئـاوای ئـێراندا بـوون، ئـەم دەستە مـ ەسیحییە بە دەستەی (نەستۆری) ناسرابوون.

٣-مەزهــەبی مــانی؛ لــە ســالی ٢٢٨ی زایــن ڕاگەیــەنرا، تۆزێــك دوای ڕاگەیاندنەكــەی سەرانســەری ئــێرانی گرتــەوە. هۆكــاری بـــە گورجـــی بلاوبوونەوەی دەگەڕێتەوە بۆ سادەیی مەزهەبەكە. بنچینەی ئـەم مەزهەبـە لەسـەر پـالاوتن و خـاوێن كردنـەوەی (نـەفس) و ڕەوشــتی جـوان و دەروون پاكی داڕێژرا بوو. لەبەر ئەمە دانیشتوان بـە پەلـە پێشـوازیان لێدەكـرد. لـە ڕێی ئــەم مەزهەبـەوە بیروبـاوەڕێكی ئـاینی وا بـەهێزیان دەسـتكەوت كـە لـە ڕووی هەموو توندوتیژیەكانی پێشەوا ئاینیەكانی زەردەشتی و سـولتانەكانی ساسـانیدا ڕاوەسـتان.لایـەنگرانی ئـەم ئاینـە زۆر بەرگـەگرو بـاوەڕدار بـوون لەسەر ئاینی خۆیان، كە ئاینی "مانی" بوو.

٤-مەزهــەبی مــوزدەك؛ لــە سـالی ٤٩٧ی زایـن لــە ئــێراندا دەركــەوت، "قوبـاد"ی پاشـای ئـێران چـوە ســەر ئــەم ئاینــە نوێیــەو پەســەندی كــرد. موزدەكیەكان لەلایەن "انوشەروان = ئەنەو شیرەوان"ەوە كۆكوژ كران.

٥-مەزهــەبی (بودائــی)؛ لەناوچــەكانی بــاكوورو خۆرهــەلاتی ئێرانــەوە (هیندستان و چین) هاتنە ناو ئێرانەوە. لە سـەرەتادا لـە (بامیـان) و (بلـخ) چەندین پەرستگای گەورەو شكۆداریان دروســتكرد، كـە پەرسـتگای ناسـراوی (نەوبـەهار)یـان لــە شـاری بـەلخدا بەناوبانگـە. مەزهــەبی زروانیـان- یـان زرواتیـان- كـە لقێـك بـوو لـە ئـاینی زەردەشـت، هـەروەكو مەزهــەبی (كــەیو مرسـیان) لەســەر ئــەو بــاوەڕە داڕێژرابــوو، كــە ئەهریمــەن بوونــەوەرێكی سەربەخۆ نیە، بەلكو لە گومان و دوودلی ئاهوورامزداوە دروستبوە، ئەم دوو لقانیە خالێكە بەرانبەر بە باوەڕی ئاینی زەردەشت.

جگە لە دەستەو مەزهەب و ئاینەکانی سەرەوە، لە ئێرانی سـەردەمی ساسـانیدا مەزهـەب و بـاوەڕو ئـاینی دیکـەش برەویـان هـەبوو. بیروباوەڕەکـانی "ابـن دیصـان" و"مرقیـون" کـە ئەوروپاییـەکان (مارسیون)ی پێدەڵێن، هـەروەها باوەڕەکـانی (صـابئین) لـە ئـێرانی ئـەو ڕۆژگا رەدا باویان هەبوو.

کۆنیـی ئـاینی بـودا لـە ئـێراندا دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەردەمی دەسـتەڵاتی یۆنانیەکان "ئەسکەندەری مەقدۆنی" لە ئـێراندا. لـەو سـەردەمەدا بـوو کـە مەزهـەبی بـوودا هاتـە نـاو خۆرهـەڵاتی ئـێران. بێگومـان ئـەم ئاینـە وەکـو (نـاردراو = صادرات) لـە هینـدەوە بـۆ ئـێران ڕێگـای بـۆ کرایـەوە. مەزهـەبی بـوودا لـە ئـێراندا لەگـەڵ بـەرگری و بەرەنگاربوونـەوەی ئاینـەکان و مەزهەبەکانی ناوخۆ ڕووبەڕوو بوەوە، بە تایبەتی ئاینی ڕەسمی دەوڵەت، کە ئـاینی زەردەشـت بـوو. ئـاینی زەردەشـت کۆسـپێکی گـەورە بـوو لەسـەر ڕێـی بەرەو پێشچوونی ئەم ئاینەدا.

دیکتاتۆریەتی مەزهەبی لەسەردەمی ساسانیەکاندا:

ئـاینی زەردەشـت، ئـاینی ڕەسمـی دەوڵـەتی ساسـانیەکان بـوو. لـە لایـەنی پاشـاکانی ئـەم زنجیرەیـەوە گـەلێك بـە گـەرمی پشـتیوانیان لێدەکـرا. ڕۆحانیـە زەردەشتیەکان هەستیان دەکرد پاشـاکان پشتگیرییان لێدەکەن. لـە برەوپێـدان و داسـەپاندنی ئاینەکـەیاندا هیـچ دوودڵیـەکیان نـەبوو، کەمایەتیـە مەزهـەبی و ئاینـە مەزهەبیـەکانی نـاوخۆ و دەرەکـی، ئیـتر سـەرەڕای دەمارگـیری پێشـەوا ئاینیەکانی زەردەشتی و هەڕەشـەی دەوڵـەت بـە نـهێنی لـەناو کۆمـەڵانی خـەڵکدا نفوزیـان پـەیداکرد. دیکتـاتۆری مەزهـەبی و دەمارگـیری پێشـەوا ئاینیـەکان

هۆکارێکی گرنگ بوون بۆ پێناخۆشبوونی دانیشتوانی ئێران. لە ئەنجامیشدا بوو بە هۆیەکی سەرەکی بۆ ڕووخاندنی ئیمپراتۆریەتی ساسانی.

ڕۆحانیەکانی زەردەشتی دەستەڵاتێکی بێسنووریان هەبوو، ئەم مووبدانە بوون کە مافی هەر جۆرە گۆڕانکاری و لێکدانەوەی ئاین و ئەحکامەکانی ئاینیان هەبوو. گوشاری دەوڵەتی و مەزهەبی لە خواستی پێشەوا ئاینیەکانەوە هەڵدەقولا، گیانی خەڵکیان هێنابوە سەر لێو، لەئەنجامدا پشکۆی ژێر ژیلەمۆی ناو خۆڵەمێش بە شنەبایەکی بچووک کۆتایی بە هەموو شتەکان هێنا. (موغ) کوژی و (مووبد) کوژی لە ئێرانی ئەو ڕۆژگارەدا دەستی پێکرد.

ئاینی زەردە شت

أ-زەمینە؛

سەردەمی سەرەتای زەردەشت؛ (زەردەشت لە ساڵی ٦٦٠ پێش زاین لەناکاو ڕادەپەڕێت، بە بەڵگەی ڕاپەڕینەکەیدا دەردەکەوێت کە (ڕژێمی شارستانی) و (مڵکداری) چەندین دەردو ژانی نوێی ڕژانوەتە نێو گیانی مرۆڤەوە. لە دواییدا (چاکسازان) بۆ دەرمانکردنی تێدەکۆشن.

زەردەشت لەو سەردەمەدا وەڵامێك بوو بۆ چارەسەری دەردەکان و ئارەزوە نوێکانی ئێرانیەکان. ئاریایەکان لە سەرەتای هاتنیانەوە بۆ هیندو ئێران لەگەڵ هەموو دوولایەنی ئیمکاناتی خاك و ئاووهەوا، یەك مەزهەبیان هەبوو.. ئاریەکانی هیند لە ژیانی تیرەگەریدا مانەوە. ئاریەکانی ئێرانی لەگەڵ ژیانی کشتوکاڵیدا ئاشناییان پەیدا کرد.

بە گۆڕانکاری بارودۆخی ژیان و توانای وردبوونەوەیان و سیستەمی کۆمەڵایەتی و هەستکردن بە ڕەوشتی کۆمەڵایەتی، ئیتر مەزهەبی میترائیسم و مەزهەبی سەرەتایی پێش زەردەشت (کە لەناو تیرە نەژادەکانی ئاریەکانی ڕۆژگاری هاوبەشی بیرو ژیانی ئێرانی و هیندی مابوەوە) نەیدەتوانی وەڵامی خواستو ئارەزوە نوێکانی ئێرانیەکان بداتەوە، مەزهەب دەبوایە بە بارودۆخێکی نوێدا تێپەڕێت کە پەیوەندیەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ڕەوشتی بێت و بتوانێت ئاراستەی دۆخێکی نویٚ بێت.. لێرەدایە کە زەردەشت ڕادەپەڕێت و مەزهەبێك ڕادەگەیەنێت. کە بۆ پەیوەندی کردن بە خواکەیەوە نە پێویستی بە سیحرو جادووە و نە بە قوربانیی موغەکانیشەوە.

جادوگەری هەڵوەشـاندەوەو وازی لـە قوربـانیکردن هێنـا. سـەختترین خەباتی لەدژی (کارپانەکان = موغەکان و ڕۆحانییەکان) دەستپێکرد.

لەهەموش گرنگتر تەواوی ئەو بتانەی هەیکەلی "رب النوع"ە جۆربەجۆرەکان بـوو، کـە دروسـتکردنیان ئـەرکێکی ئاینـە دێرینـەکان بـوو، تێکشـکاند و لـە پەرسـتگاکاندا فڕێیدانـە دەرەوە، (هەرچـەندە دووبـارە خـودی مووبدەکـان (ڕۆحانییـەکانی زەردەشـت) بـەئامۆژگاری نـوێ دووبـارە گەڕاندیانـەوە). لەگـەڵ ریفۆرمی ئاینـە سـەرەتاییەکاندا مەزهـەبێك هاتـە کایـەوە کـە بـە زۆری ئـاینێکی جوتیاری و کشتوکاڵیە و رابەری ژیانی نوێی ئێرانیەکانە[٣٨].

ب- چۆنیەتی ئامۆژگاری؛

گا، لە ئاینی زەردەشتا گەلێك پیرۆزە. بـەو شـێوەیە کـە یـەکێك لـە خـوا گەورەکان (وهومن) لە ئەسڵدا خوای (گا)یە، (ناوی خودی زەرتشتیا زوراستر یا زرتشـتر) یـانی خـاوەنی وشـتری زەرد، نیشـانەی ئەوەیـە کـە (پـەیوەندی بـە سەردەمی تیرەگەریەوە هەیـە). بـەڵام بـە پێچەوانـەی هیندیـەکان، گا تەنـها لـە ئـێراندا ڕێـزدارە، شایستەی پەرستن و بە پـیرۆز زانینیـش نیـە، لـە بـاتی گـا کارێزو جۆگەو ئاو پیرۆزە. لـە سـەردەمی ئـاژەڵداریدا گا سیمای ئـاژەڵ و ژیـانی ئابووری ئاژەڵداریە. لەسەردەمی کشـتیاریدا ئـاو سیمای ئـاژەڵ و ژیـانی ئـابووری جوتیارانە، نرخێکی تایبەتی هەیە. ئەمەیە، کە لە ئاینی زەردەشـتا ئـاو دەبێتـە جێگەداری گاو شایستەی پەرستنیشە و بە پیرۆزیشی دەزانن.

گەورەترین خزمەتی زەردەشت (لە ڕووی دیدی ئاینیەوە) ئەوەیـە، زیـاد لە هەموو مەزهەبـەکانی (نایـەکتایی= غـیر توحیـد)ی، مەزهـەب و پەرسـتن (کە بناغەی مەزهەبەکانە) لە یەکتاپەرستی نزیك دەبێتەوە[٣٩].

خوای زەردەشت؛

١-لـەبارەی (یـەکتا)یـی بوونـی یـان (دووتـا)یـی بوونـی خـوای زەردەشـتەوە دوو بـۆ چـوون هەیـە؛ یەکـەمیان هـەمان بۆچوونـی کلاسـیکییە، کـە زەردەشـتیە سـادەکان نـەك ئەوانـەی (ڕابـەر و ئاراسـتەکەری بابەتـە ئاینیـەکانن) قبوڵیـان کـردوە، لـەم ڕوانگـەوە مەزهەبی زەردەشت مەزهەبێکی دووتا پەرستییە، مەزهەبی (ئاهوراو) و (ئەهریمەن)، کە بریتین لەمەزهەبی (ئەنگر مئی نو)و (سپنتا مئـی نو) دوو بوونەوەری خێرو شەڕ، هەرکەسێك وهەر شتێك خراپ بێت، بەشێکە لە (ئەنگرمئی نو)، ئەگـەر باشیش بێت بەشێکە لـە (سـپنتا مئی نو)، ئەم دوو بوونەوەرە (ئەنگرمئی نو و سپنتا مئی نو) هەمیشە لـە نەبـەردان لـەدژی یـەکتر. کـەوابێت بـاوەڕی ئـاینی زەردەشـت، (دووتا)ییە لە جیهاندا.

بۆچوونـی دووهـەم کـە بەرهـەمی مێژوونوسـە نوێکانـە، ئـەو مێـژوو نوسـانەی خـەریکی ڕازاندنـەوە و ڕاسـتکردنەوە و شـیکردنەوەو زیندووکردنەوەی ئـاینی زەردەشتن، ئەمانـە کـە دەبینـن زەینـی ئەمرۆکـەی جیهان یەکتاپەرستی دەناسێت و ستایشی دەکەن و دەپەرستێت. تەنانـەت بـێ مەزهەبـەکانیش، دان بـە بۆچوونـی مەزهەبـەکاندا دەنێـن، کـە (یەکتاپەرسـتی بـەرزترین شـێوەی پێگەیشـتنی دیـدی مەزهەبیـە)، (کە سەلمێنراوەو هیچ جێگەی دوو دڵی و گومانی تێدا نیە)، تێدەکۆشن تاکو لـە مەزهەبـەکانی ڕەچاوکراویـاندا ڕووخسـارێکی یەکتاپەرسـتی سازدەن....[٤٠].

٢-(ئاهورامزدا) و دروستبوونی جیهان؛

ئاهورامزدای خوای زەردەشت هەمیشەیی و ئەبەدیە، زەردەشت بە ژیـرو بینـەرو بـەتواناو زانـای دەزانێت، کـە ویسـتی جیـهان دروسـت بکـات. لـە سـەرەتاوە ڕۆحێکـی نـەمرو ڕەهـای بـەناوی (وهومـن) دروسـتکرد، یـانی (ڕەوشـت؛ زەیـن، فکـرو ئەندیشـەی چـاك) لـە دواییـدا وهومـن هـەموو دیاردەکانی جیهانی دروستکرد[٤١].

٣-(ئەنگرمئی نو و سپنتامئی نو)؛

لە بیروبـاوەڕی زەردەشـتا دوو سیسـتەمی یـەزدانی بـە نـاوی بوونـەوەری بـەد (ئـەنگرمئی نـو) و بونـەوەری چـاك (سـپنتا مئـی نـو) هەیـە، یـانی (بوونەوەری باش و بونەوەری خراپ) هەمیشە لە جەنگدان. هەریەکەشـیان چەندین یاوەرو فریشتەیان هەیە.

٤-یاوەرانی سپنتا مئی نو؛

شەش فریشتەیان "ئێزەدی نزیـك" یـاوەری بوونـەوەری چـاکی جیـهانن، کە لەگەڵ سپنتا مئی نو جیهانی خێر دەبەن بەڕێوە، لەگەڵ ئەنگر مئی نـو و یاوەرەکـانیدا دەجـەنگن. ئـەم شـەش (ئامشاسـپند)انـە (=ڕۆحـی نـەمر و ئەزەلی و ئەبەدی) بریتین لەمانە:

١-بەهمەن؛ (بە) مانای باش و خـێر، (مـن) مانـای ڕەوشـت، یـا فریشـتەی ڕەوشت باش، یان فریشتەی سروشت باش، یان فریشتەی خێر.

٢ -ئوردیبە هیشت؛ فریشتەی ڕاستی و دادوەری.

٣-شەهریوەر؛ فریشتەی توانا یان بە (اصطلاحی خۆیان) خوای توانا.

٤ -خرتات؛ فریشتەی، سوودمەندی و کامەرانی و سەرکەوتن و خۆشی.

٥-ئەسپندارمز؛ سپندیانی پیرۆز (هەروەك یەکێك لە خاسیەتەکانی زەردەشتیش (سپندمن)ە یانی خاوەنی ڕەوشتی پیرۆز؛ ئەسپندار مزهەمان (ئەسفەند} ە فریشتەی بەرەکەت و ئەوین و خۆشەویستیە.

٦-مورداد، یان مرتات؛ فریشتەی نەمران و هەمیشییە، ئەم شەش ئەمشاسپندە لەژێر ڕابەرایەتی (سپنتامئی نو)دان، کە کۆمەڵێکی حەوت کەسی پێکدەهێنن، ڕاپەڕێنەری خواستەکانی ئاهورامزدان، لە خەباتی دژی خراپکاراندا یارمەتی ئەو مرۆڤانە دەدەن کە ڕێگای ئاهورامزدایان گرتوەتەبەرو لە سەری دەڕۆن.

لە بەرانبەر ئەمانیشدا شەش فریشتەی خراپەکار. (ئەگەر بکرێت، فریشتەی سزان) یاوەری (ئەنگر مئی نو)ن. کۆمەڵی حەوت کەسی ڕۆح پیس پێك دەهێنن. (سپنتا مئی نو و ئەنگر مئی نو) و یارانیان لە دوولای زەویەوە هەردوو ڕیزی چاکە و خراپەیان ڕیزکردوە، مرۆڤیش لەم نێوانەدا سەربەستە هەر ڕیزێکیانی بوێت هەڵیبژێرێت. ئەڵبەتە زیاد لەمانە چەندین فریشتەی دیکەش هەن.. ئەم کۆمەڵا نە ڕژێمی باوەڕی میتافیزیکی مەزهەبی زەردەشتە، کە جیهانبینی زەردەشتیش نیشاندەدەن[٤٢].

ج-زەردەشت و مووبدان؛

تائیستا هەرچی ڕۆیشتوە لە تاریف و ناسینی زەردەشتی یەکەم بوە. لەمە بەدواوە تێدەکۆشین ڕوخساری ئەو زەردەشتەی کە مووبدەکان دروستیانکرد و مەزهەبێك کە بۆ پارێزگاری مووبدان و سوودمەندییان دامەزرا، نیشان بدەین. چونکە لەگەڵ ئەم شێوە ئەندازەو ئەنجامگیریە دەگونجێت.

لــه ســەرەتادا مەزهــەبی زەردەشــت پابــەندە بــە ژیــانی جوتیــاران. (هەرکەسـێك جۆگەیـەك هەلْکـەنێت دەچێتـە بەهەشـت).. پـیرۆزبوونی ئـاو، پـیرۆزبوونی گـا، پـیرۆزبوونی جۆگــە و ســەوزە و دار، نیشــاندەری ئــەم واقیعیەتەیــە، کــە مەزهــەبی زەردەشــت بــە پێچەوانــەی میترائیســم -کــە مەزهەبی سەردەمی ئاژەلْداریە- بەلاْم ئەم پالْەوانێکی تەواو کشتوکالْیە.

مەزهـەبی زەردەشـتیش دوو جـۆرە؛ یــەکێکیان مەزهەبێکـە زەردەشـت هێناویەتی، ئەوی دیکەشیان مە زهەبێکە جێگرەوەکانی زەردەشت (حوکـام و مووبدەکان) دروستیان کردوە..[٤٣].

ســـەرچاوەکان (زراتشتریســم) یــان مەزهــەبی زەردەشـــت، کۆمەلْــە بەلْگەیەکە، کە دەتوانێـت کارناسـان بـە ڕووخسـاری واقعـی زەردەشـت نزیـك بکاتـەوە. (زراستریسـم) کۆمەلْـە کتێبێکـە وەك (ئاوێســتا) و (دینکــرد)، کــە کتێبێکـی دیکـەی زەردەشـتیەکانە، ئـەم کتێبـە بـە درێژایـی مێــژووی پێـش ئیسلام و پاش ئیسلام، لە سەدەکانی پێنج و شەش تا سەدەی نۆهەمی زاین، بە دەستی موبدەکان نووسراوەتەوە..[٤٤].

لادانی مەزهەبی زەردەشت؛

١-ڕەسەنایەتی چینەکان؛

زەردەشــت هــەموو خواکــانی دەرپــەڕاندبوو. لــە یــەك خــواو یــەك (ئاهورامزدا) دەدوا. کە یەکتاو تاك و تەنهایــە، خـوای هـەژارو دەولْەمـەند و مووبـد و غـەیرە مووبـد و (هـەموو هەموانـە) تەنـها یـەك خواوەنـدە هەیـە ئـەویش (ئـاهورامزدا)یــە. بــەلاْم مووبدەکــان خــوای یــەکتای زەردەشــتیان شکۆدارو سێتایی کرد؛، وتیان کە زەردەشت خۆی فەرموویـەتی ئـاگر هێمـاو

ئاماژەیە لە جیهانی فریشتەکانی ئاهوراییی، لەبەر ئەمە دەبێت ئاگر پیرۆز بێت و رێزی لێبگیرێت. لەوە بەدواوە موبدەکان ئاماژە و هێمای ئاگری (ئاهورایی)یان کرد بە سێ بەشەوە: سێ ئاگریان دروستکرد، یەکێك لە (ئەستەخر) کە ئاگری ڕۆحانیەکان و مووبدەکان بوو، یەکێکی دیکەیان لە ئازربایجان بوو، کە ئاگری شازادەکان و جەنگاوەرەکان بوو، سێهەمیان ئاگری (ڕیوند) ئاگری جوتیاران و کشتیاران بوو. لەبەرئەمە مووبدەکان یەکتاپەرستی زەردەشتیان بە شێوەی ژێرخانی (هاوبەش) دەرهێناوە، ئەمەش چالاکیەکی سەرسوڕهێنەرە[٤٥].

٢-ڕەسەنایەتی ڕۆحانیەکان؛

پلەوپایەی مووبدی و پایەی بە میرات بۆ بەجێماوی مووبدزادە چ خراپ‌و چ باش دەبوونە جێنشینی بابیان، تەنها ئەوەندە بەس بوو، کە هەندێك لە یاساکان و جموجوڵ و ڕێوڕەسمی ئاینی بزانیت. بۆ بوونە مووبدو لەبەرکردنی کراسی ڕۆحانیەکانی زەردەشتی ئیتر زانست و ناسینی ئەحکامەکانی ئاین پێویست نەبوو، تەنها دەبوایە مەراسیمی ئاڵۆزی نەزرو قوربانی و تەشریفاتی گشتی بزانێت و چەند دووعایەکی لەبەر بێت. هەر ئەمەندە و بەس .. لە ئاینی زەردەشتا هەر چینێك خوایەکی تایبەتی خۆی هەبوو، پێشەوا ئاینیەکان خوای ڕۆحانیەکانیان هەبوو[٤٦].

٣-شەریك و ژمارەی خواکان؛

لە مەزهەبی زەردەشتیدا جگە لە "ئەمشاسپندان" چەندین خوا یان فریشتەی دیکە هەبوون. یەکەم (سروش) نیشانەی ملکەچی و خواپەرستی‌و

کۆیلەیەتی مرۆڤە. نیشانەی ئەو ڕۆحانیانەیە کە ڕاگەیەنەرو گوێڕایەڵ و خواپەرستن لەسەر زەوی. دووهەم (فەڕی ئێزەدی) ڕۆحی پیرۆز ، کە بەرەکەت و پیرۆزی بەرهەم دەهێنێت، ئەگەر بچێتە ناو هەر ڕۆحێك و گیانێکەوە؛ ئەو ڕۆح و گیانە سەرکەوتن بەدەست دەهێنێت، بە بەختیاریو بێوەیی یان بە فەرمانڕوایی و پلەوپایەی دەستەڵات دەگات، لە هەردوو جیهاندا ڕزگاری دەبێت. بە پاڕانەوە و پەرستنی ئاهورامزدا دەتوانێت (فەڕی ئێزەدی) بەدەست بهێنێت، ئەگەر (فەڕی ئێزەدی) بچێتە ناو هەر ڕۆحێکەوە خاوەنی ئەو ڕۆحە بەختەوەر دەبێت، ئەگەرنا بە دڵڕەقی دەمێنێتەوە. سێهەم (منتر =مەنتەر) ئەمە هەمان زاراوەیە ئێستاش هەر ماوە، کە دەڵێن (منتر یانکردوە = دەستەمۆیان کردوە یان ڕاهاتوە).

مەنتەر بریتی بوە لەو وشە پیرۆزانە و ویردو دووعایەك کە دەبوایە بە زمان و جلوبەرگ و دەست و پێی.. پاکەوە بخوێنرێتەوە، یان لەهەندێ حاڵات و مەراسیمی تایبەتی مەزهەبی و ڕۆحانیدا دەبوایە لە لایەنی مووبدی ڕەسمیەوە بە ئاوازێکی تایبەتی بخوێنرێتەوە[٤٧].

* * *

ئەوەی لە سەرەوە وتمان باسی ناسینی کۆمەڵگای مەزهەبی زەردەشت بوو، کە لەلایەن بەرجەستەترین کارناس و پسپۆڕ لە مێژووی ئاینەکان و مەزهەبەکانی خۆرهەڵاتدا نووسراوەتەوە، ئەم نیشاندانە بە بەویژدانترین و باشترین لێکۆڵینەوە دادەنرێت، لە بارەی ئاینی زەردەشتەوە داوەرانە بەکار هاتوە. ئیستاش هەروەك چۆن باو بوە، بە پێی بابەتە مێژووییەکان سەبارەت بە ئاینی زەردەشت و کەسایەتی خودی زەردەشت، دەدوێین.

(١)

زرتشت = زەردەشت؟

(زوراسـ تر) یان (زرتشتر) یانی خاوەنی وشتری زەرد.. خۆرهەڵاتناسـان بـە فێڵ و تەڵەکەیەکی سەرسـوڕهێنەر مێـژووی لـە دایکبوونـی زەردەشـتیان لـە ٣٢٩ تا ٦٠٠ی پێش زاین گەڕاندۆتەوە بۆ (٦٠٠٠) سـاڵ پێـش زایـن. تەنانـەت گەڕاندویانەتەوە بۆ (٦٠٠٠) ساڵ پێش هێرشەکەی ئەسـکەندەر، تـاکو دەسـت بـە ئەنجامگیریـەکی نـەژادی بکـەن. چونکـە (ئەوروپاییـەکان هـەر ئـاین و مەزهەب و قوتابخانەی فەلسەفی هەبووبێت) بە شـێوەیەکی (خودپەرسـتی) خۆیان بە سەرچاوەی‌بە بەڵگەی جۆربەجۆر-بوونی ئەو ئـاین و مەزهـەب و قوتابخانـە فەلسـەفیانە دادەنێـن.. لەبەرئەمـە زەردەشـتیان بـۆ ٨٢٠٠ سـاڵ گەڕاندۆتەوە تاکو شـانازی یەکتاپەرستی لـە (نـژادی سـامی) وەربگـرن و بـە نژادی (ئاریا)ی ببەخشن[٤٨].

وا دەردەکـەوێت زەردەشـت کـوڕە جوتیـارێك بـوە، لـە ڕەگ و رەچەڵـەکی ئاریـایی هاتۆتـە کایــەوە، پێگەیشــت.. نــاوی (زرواســتر)ەو لــە بناغــەدا (زراتشتر)ە-یانی خاوەنی وشتری زەرد- یـان -خـاوەنی وشـتری کـۆن- یـان پـیر. مێـژووی ڕاسـتەقینەی لــەدایکبوونی زەردەشــت گــەلێك نادیـارە. بــە پێـی سەربردە ئێرانیەکان لەدایکبوونی زەردەشت لە دەوروبەری (٦٦٠) ساڵ پێش زایـن نیشـان دەدەن و لەگـەڵ بوونـی هـەموو ئەگەرەکانـەوە دوورە، زۆربـەی لێکۆڵـەرەوانی نوێـش ئـەو مێژوەیـان پەسـەند کـردوە.. هـەروەها شـوێنی لەدایکبوونیشی بـە ونبـوو ماوەتـەوە. هـەندێك دەڵێـن لـە ناوچـەی مـاد (ئازربایجان) لە باکووری خۆرئاوای ئێران و هەندێکی دیکە دەڵێن لە باکتریا (بـەڵخ =خۆرهـەڵات) لـەدایکبوە، بـەڵام لـە ڕاسـتیدا زەردەشـت لـە خۆرئـاوا

لەدایکبوە، بەڵام لە خۆرهەڵاتی ئێراندا دەستی بە ڕاگەیاندنی ئاینەکەی کردوە. سەربردە دێرینەکان لەوە دەدوێن زەردەشت لە تەمەنی ١٥ ساڵیدا لای مامۆستایەك خوێندویەتی. هەر لەلای ئەم مامۆستایەی (کوشتی) کە (ناوی پشتوێنێکی پیرۆزی زەردەشتیەکانە)، وەرگرتووە. لە سەرەتای تەمەنیەوە بە خاوەنی ڕەوشت و دلۆڤان و نەرمونیان ناسراوە. لەکاتی هاتنی وشکە ساڵیدا کە لە سەردەمی لاویی زەردەشتا ڕوویداوە، سەبارەت بە مرۆڤە پیرەکان ڕێزو میهرەبانی و سەبارەت بە گیاندارانیش خۆشەویستی و بەزەیی بەکاردەهێنا. کە گەیشتە تەمەنی بیست ساڵی باوك و دایك و ژنی خۆی بەجێهێشت. بۆ دۆزینەوەی نهێنیەکانی مەزهەبی و وەڵامی کێشە ڕۆحانیەکان کە قووڵایی دەروونی ئەویان شێواندبوو، بە دەوروبەری جیهاندا سەرگەردان بوو، بە هەموو لایەکدا دەڕۆیشت. لەگەڵ هەموو کەسێکدا دەکەوتە گفتوگۆ، تاکو نوری ڕوناکی دەروون و دڵی ڕوون بکاتەوە.. لە سەرچاوە یۆنانیەکاندا وتراوە زەردەشت ماوەی حەوت ساڵ لەناو ئەشکەوتێکدا لەقەد پاڵی چیایەك ژیانی بەسەر بردوە.

بە خامۆشیەکی ڕەها ڕایدەبوارد. دەنگ و سەدای کارەکانی لە خۆرهەڵاتەوە بە گوێی دانیشتوانی (ڕۆم) گەیشت، ناوبانگی پەیداکرد، کە پیاوێکی لە خواترسە و بیست ساڵی تەواوی لە بیاباندا بەسەر بردوە. جگە لە پەنیر هیچ خواردنێکی دیکەی نەخواردوە. هەرکە تەمەنی گەیشتە سی ساڵی، زەردەشت چەندین شتی نهێنی بۆ ڕوون بۆوە. سەربردەکان لەم ڕووەوە ئەوەندە فراوان و سەرسووڕهێنەرن کە بۆ زەردەشت بوە بە (معجزات)ی سەیرو (کەرامات)ی بێ وێنەی لێدەگێڕنەوە. دەڵێن یەکەمجار، کە شتی لێدەرکەوت و بۆی ڕوون بۆوە لە کەناری ڕووباری (دیتا) بوو لە نزیکی

نیشـتمانەکەی خـۆی. لـە ناکاو بـە خـەیاڵ تارماییـەك کـە بڵندییەکـەی نـۆ ئـەوەندەی بـاڵای مرۆڤێکـی ئاسـایی دەبـوو، لەبـەرچاویدا دەرکـەوت. ئـەم تارماییەی ناو نا (فریشتەی وهومنە = بە همەن) یانی بیری چاك. لەدواییدا فریشتەکە لە گەڵیا کەوتە گفتوگۆ، فەرمانی پێدا کراسی خوازراوی بـەدەنی لە گیانی دوورخاتەوە، ڕۆحی پاك و خاوێن کاتەوە. لـە دوایـیدا سـەرکەوێت لەبـەردەرگای بارەگـای ئـاهورامزدا- یـانی خـوای حـەکیم- ئامـادە بێــت.. لەوەبـەدواوە هەشـت سـاڵی دیکـە بەسـەر زەردەشـتا تێپـەڕی، لـەو ماوەیـەدا زەردەشت لە جیهانی دەرخستن و بینیندا لەگەڵ شەش فریشـتە نزیکەکـەی "ئەمشاسـپندان" یـەك بـە یـەك وتووێـژی کـرد.. لـە دوای ئـەوەش دە سـاڵی دیکـە بەسـەر زەردەشـتا تێپـەڕی، کـە بـە پەرسـتن و عیبـادەتی ئـاهورامزدا سەرقاڵ بوو. هەمیشە لە لایەنی دانیشتوانی سەردەمەکەیەوە ئێش و ئازاری پێدەگەیشت. لە دوای ئەم بۆدەرکەوتنەوە بێوەسـتان دەسـتی بـە ئامۆژگـاری خەڵکی کرد، بەڵام لە سەرەتاوە هیچ کەسـێك گوێـی لـە وتـەکانی نـەدەگرت، چەندین جار نائومێد بوو، خرایـە بـەر پـلاری وتـەی نـاڕەواو تاقیکردنـەوە، ئاخری لە دوای دە سـاڵ زەردەشـت گەیشـتە ئاواتەکـەی، یەکـەم کەسـێك کـە ئاینەکەی پەسەند کرد ئامۆزاکەی بوو بە ناوی (میندی نیمون ها).

لە دواییدا لە ناوچەیەك یان لەهەرێمێکی خۆرهـەڵاتی ئـێراندا گەیشـتە بارەگای پاشای ئەو هەرێمە کە ناوی (ویشتاسپ) بوو. زەردەشت مـاوەی دوو ساڵ گەلێك تێکۆشا کە ئەم پاشایە بهێنێتە سەر ئاینەکەی خـۆی. پاشا بـوو بە هاوڕێی زەردەشت، بەڵام چونکە لە ژێر نفوزی (کارپانەکان = موغەکان = ڕۆحانیەکان)دا بوو، ئەمانەش بە هەنگاونانی ئەهریمەنانەی خۆیان لـە دژی ئاینی زەردەشت ڕاپەڕین، بوون بـە هـۆی ئـەوەی زەردەشـت دەسـتگیربکەن و

بیخەنە بەندیخانەوە. لە ئەنجامداو لە دوای دوو ساڵ موعجزەیەك لە زەردەشتەوە دەرکەوت.. شا هاتە سەر ئاینەکەی و ئیمانی پێهێنا..(ویشتاسپ) تەواوی هێزی خۆی بۆ بڵاوکردنەوەی ئاینی ئەو (پێغەمبەرە- بهدین = ئاین چاك)ە بەکارهێنا، دەستوپێوەندەکانی پاشاو فەرمانبەرانیش لە دوای پاشاوە باوەڕیان پێ هێنا.. لە ماوەی بیست ساڵی دیکەدا، کە لە تەمەنی زەردەشت مابۆوە، گەلێك چیرۆك و بەسەرهاتی لێدەگێڕنەوە، لە سەرانسەری ئەو ڕۆژگارەدا زەردەشت ژیانی بە بڵاوکردنەوەی ئاینی ئاهورامزدا لەناو ئێرانیەکاندا بەسەر برد. لەم سەردەمەدا دوو نەبەردی لەگەڵ دوژمناندا بەرپاکرد.. جەنگی دووهەمیان لە سەردەمێکدا بوو زەردەشت تەمەنی گەیشتبوە (٧٧) ساڵ، هەرچەندە لەم جەنگەدا سەرکەوت، بەڵام لە دواییدا کوژرا. نووسەرەکانی ئاوێستا لە دوای هەزار ساڵ وتویانە کە تورانیەکان شاری بەڵخیان بە زۆر داگیرکرد. تورانیەك لە ناکاو پەلاماری ئەو پێغەمبەرەی خوای داو لە بەردەم محرابی ئاگردا کە خەریکی خواپەرستی بوو کوشتی[٤٩].

زەردەشت یۆنانیەکان بە (زورو ئاسترس) و ڕۆمیەکان بە (زورو ئاستر) و ئەو روپاییەکان بە (زورو ئاستر) ناوی دەبەن. بوونی مێژوویی زەردەشت جێگای گومان و ڕەخنەیە. کارناسێکی فەرەنسی ئاوێستا ناس "جمیز دار مستر" لە زەردەشت خوایەك دروست دەکات، ئەویش بە سیمای (هوم) لە شێوەی مرۆڤدا دایدەنێت.

"کرن"ی هۆڵندی بە ئەفسانەی خۆری دادەنێت. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم هەموو شوێنەوارە هەیە و کەسایەتیەکی مێژوویی بە زەردەشت دەدەن..

هەروەها ئەو بۆچوونەش لە ئارادایە کە زەردەشت لە نێوان سەدەی حەوتەم وشەشەمی پێش زاین بووە[٥٠].

"ئەفلاتون"٤٢٩-٣٤٧ پێش زاین، بە ڕاشکاوی ناوی زەردەشتی بردوە. بە دامەزرێنەری ئاینی (مزد یەسنا)ی زانیوە. "بروسوس"ی مێژونووسی سەدەی سێهەمی زاینی زەردەشت بە دامەزرێنەری زنجیرەی پاشایەتی ماد دەزانێت[٥١].

مێژوونووسە ئیسلامیەکان زەردەشت بەهاوچەرخی (گشتاسب یان وشتاسپ) دەزانن[٥٢]. کارناسێکی ئێرانی هاوچەرخ، سەردەمی ژیانی زەردە شت بە سەدەی هەشتەمی پێش زاین دەزانێت. کارناسێکی خۆرئاوایش نیشتمانی زەردەشت بە پارێزگای (خوارەزم) و شاری بەلخ دەزانێت. "بارتلمە" زادەگای زەردەشت بە باکووری خۆرئاوای ئێران ناودەبات. "مولون" زادەگای زەردەشت بە (سیستان)[٥٣]دەزانێت. "گلدزیهر" لەسەر ڕایەکەی "بارتلمە"یە. "جکسۆن" دەڵێت: باوکی زەردەشت خەڵکی ئازربایجانە، دایکیشی ئازەرییە[٥٤].

"تاین بی" سەردەمی دەرکەوتنی زەردەشت بە دەوروبەری سەدەی شەشەمی پێش زاین و لە نێوان دوو ڕووباردا دادەنێت[٥٥].

"پیرنیا"ی مێژونووسی ئێرانی بۆچونەکەی "جکسۆن" پەسەند دەکات[٥٦].

"هربرت جرج" سەردەمی ژیانی زەردەشت دەباتەوە بۆ چاخی هاخامەنشیەکان[٥٧]. لە (فروغ مزد یسنا)دا هاتوە زەردەشت لە شاری (ڕەیَ= تارانی ئێستا) کە بە زمانی ئاوێستایی (وغ) و بە زمانی پەهلەوی (ڕکا)یە لەدایکبوە. یۆنانیەکان زەردەشتیان بە (زرواستر) ناوبردوە- یانی

ئەستێرە ناس-. "دیو ژن" زەردەشتی بە مانای ئەستێرە پەرست لێکداوەتەوە. "هرمودورس"ی قوتابی "ئەفلاتون" زەردەشتی بەهەمان مانا لێکداوەتەوە. ڕۆژهەڵاتناسێکی ئەڵمانی دەڵێت هەندێك لە یۆنانیەکان ناوی زەردەشتیان لە وشەکانی (زئیرا) بە مانای (نیاز) و (ئەستر) یان بەمانای (ئەستێرە) وەرگرتووە کە دەکاتە ئەستێرەی نیاز. کارناسێکی ئەڵمانی دەڵێت زەرتشت لە دوو وشەی (زئوتر) یانی نیازبەخش و (استر) یانی (لەوەڕگا) لێکداوەتەوە، کە دەکاتە خاوەنی (کێڵگەی شایستەی نیاز). زەردەشت بە مانای (زەوی کێڵێکی باشتر)یش هاتوە.

زانایەکی ئینگلیزی دەڵێت: زەردەشت یانی کەسێك کە وشتر دەلەوەڕێنێت (شوانی وشتر).

کارناسانی خۆرئاوایی مانای دیکەیان بۆ زەردەشت داناوە وەکو (ئەستێرەی زێڕین)، (سزادەری وشتر)، (ئەستێرەی تەلایی)، (تیشکی زیڕین)، (سەڵتەنەتی زێڕین) .. دەڵێن عەرەبەکان بە زەردەشتیان وتوە؛ (سەڵتەنەتی زێڕین). زەردەشتیەکانیش ناوی زەردەشت بە (سپیتامە) دەزانن.

"ۆ مارتینی ئەڵمانی" دەڵێت: زەردەشت لە بناغەدا (جارات اوتارا) بوە، کە بە زماذ ی سانسکریتی بە مانای (ستایشکەری بڵند) یان گەورە دێت. کە بوو بە پێغەمبەر، نازناوی (زەردەشت)ی لەخۆی نا. زەردەشت یانی پێکهاتەیەك لە (اوش) کە بە مانای (سووتان و گەشاوە) دێت و (زر) بە مانای (زێڕین) دێت، (زر اوشتر) یانی کەسێك کە ڕوخساری لەنووری خوا ڕو ونە. "ئازر گشسب" دەنووسێت و دەڵێت: (اسفتمان) دوای ئەوەی گەیشتە پلەی پێغەمبەری، بە نازناوی (زەردەشت) شانازی دەکرد، لەبەر ئەمە

دەبێت لـەدوای گەیشتن بەپلـەی ڕۆحـانی بـە نازنـاوی (شـتر پـیر یـا زەرد ڕەنـگ)وە شـانازی کردبێـت. "ئـازر گشسـپ" دەنووسـێت و دەڵێـت: وشـتر ئاژەڵێك نیە لەنێوان ئاریایەکانی ئـێراندا گرنـگ بووبێـت، نرخێکی هـەبوو بێـت، تـاکو خاوەنەکـەی خـۆی پێـوە هەڵکێشـێت، کـەوابێت نـاوی (خـاوەنی وشترە زەردەکان) بە پێغەمبەری ئێرانەوە نالکێت[٥٨].

واژەی زەردەشت لــه میـژوودا بە دوازدە جـۆر نـووسـراوە؛

زردشت، زرتشت، زرهشت، (ئەم سیانـه لەسـەر کێشی انگشـت)ن

زار دشت، زارا هشت، زراتشت (ئەم سیانە لە سەر کیشی خارپشت)ن

زرادشت، زرا هشت، زرادشت، (ئەم سیانە لە سەرکێشی چراکشت)ن

زرەدشت، زرەتشت، زرەهشت، (لـەسـەر کێشـی درەپشـت)ن

زردشت، زرتهشت ، زاردهشت، زارتهت (بە دالی مهمله و تای مضموم)[٥٩].

ناوی باوکی زەردەشت "پورشب"ە و ناوی دایکی بە "دغدۆیە" هـاتوە[٦٠] لـەبارەی خوێندنـی زەردەشـتەوە گـەلێك بـیروڕای نـاکۆك و جیـاواز هەیـە، هـەندێك دەڵێـن لـە یۆنـان خوێندویـەتی، هـەنێکی دیکـەش بـەقوتابی قوتابخانەی فەلسەفەی هیندی دادەنێن[٦٢]

زەردەشـت لەگـەڵ کچی "فـرا شـائوش تـرا"دا بـەناوی "هـووی" بونـە هاوسەر، (پاشا)ش لەگەڵ کچی زەردەشتا کە ناوی "وجامنـا سـیاه" و لـەژنی یەکـەمی زەردەشت بـوو، جوتـەی گـرت. زەردەشـت لـە تەمـەنی حـەفتا یـان حەفتاوحەوت ساڵیدا لەکاتێکدا لە بەرانبەری محرابدا خەریکی خواپەرستی بوو لە لایەن سەربازێکی تورانییەوە کوژرا[٦٣].

(٢)

(دیـــــــــن)

(ئـاینێك كـه ئـهم پێغهمبـهره ئێرانیــه ڕایگـهیاند و ڕێنومـایی دهكـرد، ئاینێكی رهوشتی و ڕێگای یهكتاپهرستی بـوو)[٦٣]. ئـاینی زهردهشـت سـهرهڕای ئهوهی گهلێك نرخی ڕه وشتی تێدایه، بهلای چاكسازی و كۆمهلایهتیشـدا لای كردۆتــهوه. لــه دژی دهوارنشـینی و ڕهوهنــدی خــهباتی كــردوه، لایــهنگری نیشتهجێبونی خهڵك و خانوكردنهوهی كردوه. پهروهردهكردنی ئاژهڵی ماڵی و چاودێریان له لهوهڕگاكاندا و ژیانی خانه نشینی و كردنـهوهی خـانوو بـۆ شوێنی نیشتهجێبوون و رهفتـاری چـاك بهرانبـهر بـه (گـا)، لـه یاسا ئاینیـه گــهورهكانی ئێرانــه. لهگــهڵ قوربــانی كــردن لــه ڕێگــهی خوێــن ڕشــتنی گیاندارانـهوه ناسـازگاره و پهسـهندی ناكـات. ئـایندارى ڕاســتی جوتیارهكـه خزمــهتگوزاری واقیعــی و پــــهروهرده كردنــــی ئــــاژهڵی ســــوودبهخش و سهرپهرشتیكهر ی ماڵ و گهورهی دێ و كردار چاكهیـه. لهبـهر ئهمـه ئـهركی سهرهكی زهردهشتی كشتیاریی و چـاودێری كردنـی ئاژهڵه، كه لـه گاتـهكاندا دهردهكهوێت[٦٤].

(ئـاینی زهردهشـت یهكـهم مهزههبـه كـه لـهم جیهانـهدا لـهبارهی (ژیــانی جیـهانی دووهـهم) و مهسـئهلهی (قیامـهت) دهدوێـت، هــهروهها مهسـئهلهی (كۆتایی جیهان) به مهفهومی خۆی لێوهی دواوه)[٦٥].

(لــه ئــاینی زهردهشــتا مهفـهومێكی گــهوره ههیــه، كـه نــه لــه ئــاینی میســـریهكانی دێرینـــدا دهبیـــنرێت، نــــه لــــه ئهندێشــــه زۆر قوڵــــهكانی هیندیهكاندا. جیهان مێژوی ههیهو پهیڕهوی یاسای گۆڕانكاریهكان دهكـات و

دۆخی ئێستای جیهان بۆ قۆناخی کۆتایی ڕابەری دەکات. هەموو هێزەکان لە کاری خۆیاندا دەبێت لە گەڵیدا بە ڕێگەدا بڕۆن.

لە دیدگای زەردەشتەوە جیهان پەیڕەوی بەرنامەی درێژخایەنی مێژوو دەکات.مەیدانی جەنگەکە خەباتی گەرموگوڕی هێزەکان لە بەرانبەر یەکتردا، ڕادەگرێت. ئەمەش پێویستە و ئەنجامەکانیشی کاملبوونی مرۆڤە لە خواپەرستی و بەهرەمەندی لە ژیانی جاویدانیدا)یە(٦٦).

ئاینی (جین) و دینی (بودا) لەگەڵ ئاینی زەردەشتا لێك چوونیان لە نێواندا هەیە، وەکو ئازادی لە هەڵبژاردنی ئاین، بێزاری لە قوربانیە خوێناویەکان، ڕێز گرتنی زیندەوەران. لە بناغەدا، لە هەرسێ ئاینەکەدایەو کاریگەری چاکسازیەکانی زەردەشتە. فەلسەفەی (دوولایەنی = سنویت) و ڕەوشتی، کە خەبات و ململانێ بناغەکەی پێکدەهێنێت، نیشانەی نزیکی نێوان ئاینی جین و ئاینی زەردەشتە(٦٧).

لە دوای زەردەشت (ئاینی مزدا پەرستی) دووبارە گەڕایەوە بۆ نەریتی میللی و مەراسیمە دێرینەکان، دانانی ئاهورامزدا لە ڕیزی یەکەمجاری. خوا دێرینەکانی دیکەی وەکو؛ (ناهید) و (مهر) لەم ئاینەدا جێگەی خۆیان کردەوە.. بەپێی نووسینی کارناسانی هاوچەرخی فارسی ئەم ئاینە لێکدانەوەکانی ئەودیوی سروشتی ب ە سادەیی وەرگرتوە. بەم شێوەیە جەنگ لە نێوان (لاوجود= ئەهریمەن) و (بوونەوەری ڕەها = ئاهورامزدا)دا هەیە. دەگونجێت ڕووداوەکان و جیهان پەیوەندیان پێویستی بەبوونی ئەوان هەبێت و ئەو جیهانە ناتەواوە کە (لاوجود=ئەهریمەن) بۆ لەناوبردنی تێدەکۆشێت. ئاهورامزداش بە خواستی یەزدانی و هەمیشەیی خۆی

چاودێری دەکات، تاکو ئەو ڕۆژەی لە ئەنجامدا دەقاندەقی خواستەکانی خوایی کۆتایی پێدێت[٦٨].

"کریستن سن" دەڵێت: لە پێش جیابوونەوەی هەردوو هۆزی ئێرانی و هیندی لە یەکتر جیاوازییەك لە نێوان هەردوو کۆمەڵە خوا زۆرو زەبەند ەکانیاندا هەبوو. بەدەستەیەك لە خواکانیان ئەوت (دێو = دێوان) کە لە ژووریانەوە خوایەکی جەنگخواز بەناوی (ایندرا)وە هەبوو. دەستەکەی دیکەش خواکەیان ناوی (ئاسوراها) بوو، بە زمانی ئێرانی (ئاهورا)یان پێدەوت[٦٩].

"دکتۆر محەمەد موعین" دەڵێت: ئاریەکان نەفرەتیان لە ڕۆحی زیانبەخش دەکرد، لەعنەتیان لێدەکردن..[٧٠].

(٣)

(ئـــاوێســـــــتا)

(یەشـتەکان) چـــەند ســـروودێکی یەکتاپەرســتییە، کــە دەڵێــن (خــودی زەردەشت فەرمویەتی) هەندێ کەس لە گەڵ وشەی (یاسین)ی ناو قورئاندا بـە هاوکێشی یـەکتریان زانیـوە. چونکـە ئـەم وشـەیە گــەلێك خوێندنــەوەی جۆربـەجۆری هەیـە. وەکـو (یشــمە) و (یشـما) و (یســن) و (یســنا). . یــش نووسـراوەتەوە. (یەشـتەکان) چـەند ســروودو دۆعایەکـە، کـە لــە ستایشـی ئێزەدەکـاندا- ئـێزەد لـە چاوگی (یـزد)وە وەرگـیراوە- کــە هــەمان (یســنا) و (یشت) و (یزدان)ە هەمووشیان ڕەگێکی هاوبەشی (یزد)یان هەیە، کە مانـای (ستایش) و (پەرستن) دەگەیەنێت[٧١].

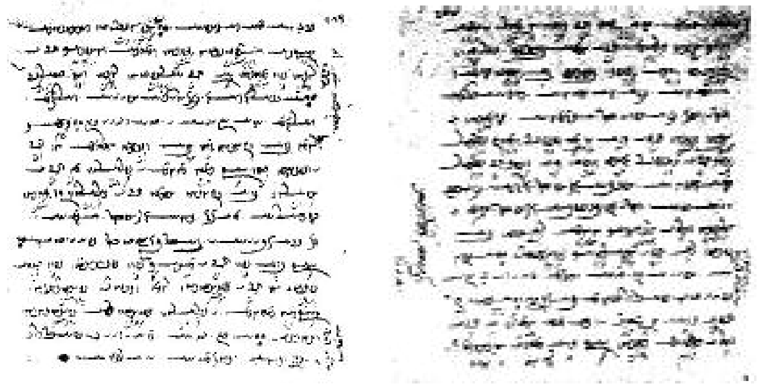

وێنەی دوو لاپەڕەی ئاوێستا کە لە کۆنترین نوسخەی ئاوێستا وەرگیراوە، ئەم دوو لاپەڕەیە باسی ناکۆکی نێوان هەردوو فریشـتەی چاکە و خراپـە دەکات، واتە ئاهورامزداو ئەهریمەن.

(کتێبی ئاوێستا) شەش بەشە.. بەشی یەکەمیان (گاتەکانــە)، بـە بـاوەڕی زمانناسانی گەورەی وەکو "بن و نیست" بەرهەمی خودی زەردەشتە، کە بـە نـاوی سـرووده ئاینیەکانیـەوه لەگـەڵ (ئـاهورامزدا) دەدوێـت، داینـاوە. زمـان ناسان، زمانی ئەم سروودانە بە کۆنترین زمـانێك دادەنێـن کـە لـەناو ئێمـەدا هەبوە. لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە وەهایـە. چـەند سـروودێکیان خسـتۆتە سـەر گاتــەکان، کــە کــۆی گاتــەکان و زیادەکــانی (یەســنا) پێکدەهێنێــت، ئــەو سـروودانەیە کـە پـەیوەندیان بـە داوەری وپەرسـتنی خـواوه هەیــە. ئــەوەی خراوەتە سەر گاتەکان، زمانەکەی نوێیـە. لـە ڕووی زمانناسـیەوە پـەیوەندی بـە سـەردەمی هاخامەنشـیەکانەوە هەیـە. لـە دوای ئەمـەش دەگەینـە بەشـی (ویسـپرد) و (وندیـداد)، کـە لـە ڕووی زمانناسـیەوە پـەیوەندی بــە کۆتــایی سـەردەمی ساسـانیەکانەوە هەیــە.. کـەوابێت لـەڕووی کـات و سـەردەمەوە ئاوێستا لە سەردەمی زەردەشتا دەستی پێکـراوە، (گاتـەکان) دەگەڕێتـەوە بـۆ کۆتــایی ســەردەمی ساســانیەکان (ڕۆژگــاری ئەنەوشــیروان) و دەرکــەتنی سەرەتای ئیسلام.

لـە خوێندنــەوەی ئاوێســتادا هەرچــەندە لــە گاتــەکان دوورکەوینــەوە. لەیەکتاپەرسـتی و ئــاوازی ئــاهورامزدایی تــاك و تەنــهای زەردەشــت، کــە ئاهورامزدا بە دروستکەری هەموو شتێك دەزانێـت وەك (ڕوونـاکی، تـاریکی، چاکە و خراپە، ناشیرین و جـوان) و لـە گـەڵیدا دەدوێـت، دووردەکەوینـەوە. لـەکۆتایی کتێبەکـەدا بـە شـێوەیەکی ڕوون و ئاشـکرا جیـهان دەبێتـە دوو کـەرت، دوو وڵات، دوو سـنوور، دوو نـژاد، دوو سـەرۆك پـەیدادەکات، کـە هـەردووکیان هاوشـان و هـاوهێزن و لـە بەرانبـەری یـەکتردان، لایــەکیان

ئاهورامزدایەو ئەو لاکەی دیکەشیان ئەهریمەنە. یانی خوای یەکتا کە دروستکەری ئەهریمەن و یەزدان بوو، خێرو شەڕ خۆی داینابوو، لێرەدا بوە بە دوو کەرت (نیوەی خێرو نیوەکەی دیکەش شەڕ) خۆشی لە بەرانبەر نیوە خراپەکەی خۆیدا ڕاوەستاوە، بە تەواوی ڕوون و ئاشکرایە ئەم (دوو لایەنە= سنویت) دوو تا پەرستیە. چونکە ئاوێستای دێرین دەقێکی ئاینی یەکتاپەرستیە. هەرچەندە دەچینە پێشەوە تادەگەینە ڕۆژگاری ساسانیەکان، نزیکتر دەبینەوە لە هاوبەشی، کە لەسەر بناغەی دووتا پەرستی داڕژاوەو زۆر بەباشی دیارە، هیچ پێویست بە لێکۆڵینەوە ناکات[٧٢].

کتێبی پیرۆزی ئاینی مزدا (ئاوێستا) یا (زەندو ئاوێستا)یە، (ئاوێستا دەقە و زەند پەرچەڤەیە) ئەم نووسراوە پیرۆزانەش تەنها لە سەدەی سێهەمی زاینیدا کۆ کراونەتەوە. لە سەدەی چوارەمی زایندا بە ناوی کتێبی شەریعەتی ئاینی زەردەشت ڕاگەیەنرا، بەڵام بەشێکی ئەم بەرهەمە، بە تایبەتی پێنج سروودیان بەناوی (گاتەکانەوە) پەیوەندی بە ڕۆژگارێکی زۆر لەوەوپێشترەوە هەیە، دانەرەکەشی خودی زەردەشتە[٧٣].

(یەشت)ەکان لە گرنگترین بەشەکانی ئاوێستایە، بریتیە لە بیستویەك (بەش= فصل) کە هەر بە شێکیان سەبارەت بە ستایشی یەکێك لە فریشتەکان یا ئەمشاسپندان ئەدوێت، هەر بەشێك لەم بەشانە لە کاتێکی تایبەتیدا دەخوێندرێنەوە. بۆ نموونە لە مانگی فەروەردین (خاکەلێوەی کوردی- و-) بەشێکی یەشت لە ڕۆژی نۆزدەی خاکە لێوەدا بە ناوی (فەروەردین و ڕۆژی فەروەردینی مانگەوە دەخوێندرێتەوە). مهر یەشت لە ڕۆژی (مهرگان) کە دەکاتە (شازدەی مانگی مهر) (بەرانبەرە بە شازدەی

مــانگی ڕەزبــەری کــوردی- و-) ســەبارەت بەستایشــی (مــهر = خــۆر) دەخوێنرێتەوە، (تیر یەشت) لەجەژنی تیر (کە دەکاتە مانگی پووشـپەڕ -و-) دەخوێندرایەوە، ناوی بەشەکان بە ناوی فریشتە تایبەتیەکەی خۆیەوە ناوی لێنراوەو دەناسرا؛

١-هورمــز یەشــت، ٢-خــورداد یەشــت، ٣-مــاه یەشــت، ٤-مــهر یەشــت، ٥-فــەروەردین یەشــت، ٦-دیــن یەشــت، ٧-زامیــاد یەشــت، ٨-حــەوت ئەمشاســپندان، ٩- ئابــان یەشــت، ١٠-تــیر یەشــت، ١١-ســروش یەشــت، ١٢-بەهرام یەشت، (١٣-؟ -و)، ١٤-هوم یەشت، ١٥- ئوردی بەهیشت یەشـت، ١٦-خورشــید یەشــت، ١٧-گــوش یەشــت، ١٨-رشــن یەشــت، ١٩-رام یەشــت، ٢٠-ئەشتاد یەشت، ٢١-ونند یەشت.

یەشت وشەیەکی ئاوێســتاییە (یشتی= یەشتی)، کە لـە ڕەگـی هـەمان وشـەی ئاوێســتایی (یسـنا= یەسـنا)وە هــاتوە، کـە بــە مانــای (نیایشــە + پاڕانــەوە) بــەکاردێت. (یەســنا)یــان لــە کــاتی ســتایش و خواپەرســتیدا دەخوێندەوە. بەڵام یەشتەکان تایبەتە بە ستایشـی خـوا و ئەمشاسـپندانو ئێزەدەکان.

هەندێك کارناسان سەبار ەت بە یەشتەکان وتوویانە: لە سەرەتاوە وەکو شیعر ڕێکخراوە، ئەوەندەش نەبوە، بەڵام لـە دواییـدا وردە وردە چـەندین بابـەتی خراوەتـە سـەرو لـە شێوەی شـیعریش دەرچــوە. ئــەو یەشــتانەی تا ئەمڕۆکە ماونەتەوە بریتین لە (٢١) یەشت. ناوی هەر یەشتێك بە ناوی ئـێزەدێك لـە ئێزەدەکــان و ئەمشاسـپندانیکەوە نــاونراوە. بــەڵام یەکــەم یەشت، وا زانراوە کە بە نـاوی (هورمـزد یەشـت)ە، لـەبارەی پـەروەردگارو خەسـڵەت و کردارەکانیەوەیـە. لـە یەشـتەکاندا چـەندین نیشــانەی ئــاینی

ئاریـەکان بـەرچاو دەکـەون، ئـەم یەشـتانە چـەند بابـەتێکی تێدایـە کـە نیشانەی کـۆنیـەتیـەتی. کـۆنـتریـن یەشـتەکان بـریتین لـە؛ ئابان یەشت، مـهر یـەشـت، فەروەردیـن یەشت، بە هـرام یـەشـت، ئـەرد یەشت، ڕام یەشت[٧٤].

هورمزد یەشت، یەکەم یەشتە کـە لـەبارەی خاسـیەتەکانی خـواوە دواوە. دووهەم یەشت لە دوو بەش پێکهاتوە کە بریتین لە: حەوت یەشتی بچوك‌و حەوت یەشتی گەورە، یەکەمیان لە بارەی ئەو حـەوت ئەمشاسـپندانەیە کـە لەمەوپێش ئاماژەمان بـۆ کـرد. لـەناو یەشـتەکاندا تەنـها دوو ئەمشاسـپندان خاوەنی یەشتی تایبـەتین. (اشـاو هیتنـە) یـا (ئـوردی بـە هیشـت) و (هەمـە لوتاوات) یا (خورداد).

هەرچەندە گومانیش بۆ ئـەوە دەچێت کـە ئەمشاسـپندانەکانی دیکـەش خـاوەنی یەشـتی تایبـەتی بووبـن، بـەڵام چونکـە بەشـێکی زۆری ئاوێسـتا لەناوچوە، هیچ شوێنەوارێکی ئەوانە لەبەردەستدا نیە، بەشـی سـێهەم نـاوی (ئوردی بە هیشت یەشتە)، کە بە حیساب پێنجەمین ئەمشاسپندانە، یەشتی پێنجەم ناوی (ئابان یەشتە) تایبەتە بە (ئێزەدی ئاو) بـە نـاوی (ئـەناهیتا). خوایـەکی مێینەیـە، ئـێزەدی ئـاوی دیکـەش بـەناوی (ئیـم نبـات) هەیـە کـە مانای (زادەی ئاو) دەگەیەنێت، ئەمەش کۆنترین بەشی ئاوێستایە[٧٥].

بە پێی وتەکانی "ئەبو ڕێحانی بیروونی" لە (ئاسار الباقیەدا) زەردەشت کتێبێکی هێناوە، ئەو کتێبە (ئاوێسـتا) یـان (ئـەنبا)ی پێدەڵێـن، زمـانی ئـەم کتێبە لەگەڵ زمانی تەواوی کتێبـەکانی جیـهان جیـاوازە، زمـان و پیتـەکانی ئـەم کتێبـە لەگـەڵ کتێبـی دیکـەدا جیـاوازە. ئـەوەش هـۆی ئەوەیـە کـە ئـەم کتێبە پـەیوەندی بـە زمـانی خەڵکانێکـەوە هەیـە. ئـەم کتێبـەی ئاوێستا لـە

خەزێنــەی "دارای کــوڕی دارا"ی پاشــای ئــێراندا بــوو، کــە بــە زێــڕ ڕازاندبوویانەوە، لەسەر دوازدە هەزار پێستی گا نووسرابۆوە، "ئەسکەندەری مـەقدونی" ئـەم نوسـخەیەی سـوتان و (هربـدان)ەکانی بـە شیر لـەناوبردن. لـەو سـەردەمەوە ئاوێسـتا لـەناوچوە، بـە ئەندازەیـەك لـە پێنــج بـەش سـێ بەشیان بە تەواوی لەناوچوو، لە ئەمڕۆکەدا (١٢) بەشی ئاوێستا لەبەردەست زەردەشتیەکاندا هەیە[٧٦].

ناوی ئاوێستاش هەروەکو ناوی زەردەشت لە مێژوودا بـە چـەندین جۆر نووسراوە؛ (اوستا) (اویتسا)، (بستاق)، (ایساق)، (ایستاع)، (ایسـتا)، (ئابسـتا)، (افسـتا)، (اپسـتا)، (اوسـتا= ئاوێسـتا) بـەناوبانگترین نـاوی کتیبـی ئاوێسـتای زەردەشـتیەکانە. لـە سـەرچاوە ئیسلامیەکانیشدا بـە (بسـتاە) و (ابسـتاق) و (افستاق) نووسراوە، لە مانای ئەم وشەیەشـدا لـە نێـوان زاناکـاندا هـاودەنگی نیە، هەندێك بە مانای (پەنا)ی لێکدەدەنــەوە، هـەندێکی دیکـەش بـە مانـای (زانست و زانیاری)دا دەنێن، ژمارەیەکی دیکەش بە مانای (دەقی بنچینەیی) دادەنێن.

ئەوەی کە سەلمێنراوە ئاوێستا یانی (بنچینە) و دەقی ئەسـڵی وشـەی ئاوێسـتا هەمیشە لەگەڵ وشەکانی (زەند و پازەند)ایە، پازەند ڕوونکردنـەوەو پـەراوێزی ئاوێسـتایە، کـە لـە دوای زەردەشـت بـە هـۆی (مووبـد)ە کـانی ئـاینی زەردەشـتەوە نووسراوەتەوە، ئەم ڕوونکردنەوە و پەراوێزانەش (بارڕو)ی پێ دەڵێن[٧٧].

"پـور داود"ی کارناسـی ئـێرانی دەڵێـت: ئاوێسـتا کۆنـترین نووسـراوی ئێرانییـە، ئاوێسـتاش هـەروەکو زەردەشـت لـەناو خەرمانەیـەکی تاریکدایــە. تائیستا سەر دەمی ژیانی زەردەشت ڕوون نیە، لەبەر ئەمە ناتوانین پـەی بـە زمانی نووسینەوەی ئاوێستا ببەین[٧٨].

کارناسێکی فەرەنسەیی دەڵێت: کتێبی زەردەشتیەکان ئاوێستای ناوە. کە بە یەکێك لە کۆنترین کتێبەکانی جیهان دەژمێردرێت. لەوانەیە کۆنترین کتێبی نوسراوەی هۆزە ئێرانیەکان بێت. ئاوێستا لەیەك سەردەم و بە دەستی یەك کەس نەنووسراوەتەوە. بەڵکو بە درێژایی چەندین ساڵ لەلایەن خەڵکێکی زۆرەوە نووسراوەتەوە. کارناسان لەو باوەڕەدان بەشێك لە ئاوێستا کە (گاتاها =گاتاکان)ی ناوە کۆنترین بەشی ئاوێستایە، ئەم بەشە ئەو سروود انەی تێدایە کە بە زمانی زەردەشتا هاتوە. (واتە وتەی خودی زەردەشتە -و-) ئاویستاکەی ئێستا ئاوێستاکەی یەکەمجار نییە، چونکە ئەسڵیەکەی لە تێپەڕبوونی ڕۆژگاردا لەناوچوە. ئاوێستای ئەسڵی بەزێڕ نووسرابۆوە، لە هێرشەکەی "ئەسکەندەر" بۆ سەر ئێران لەناوچوو. لەوە بەدواوە دووبارە لە سەردەمی "بلاشی ئەشکانییە کان" و "شاپوری یەکەم" چەند بەشێکی کۆکرایەوە و نووسرایەوە.

زمانیك کە ئاوێستای پێنووسراوەتەوە، یەکێکە لە کۆنترین زمانەکانی ئێرانی دێرین. هەرچەندە بە تەواوەتی ڕوون نیە کە ئەم زمانە لە چ سەردەمێکد ا برەوی هەبوە، بەڵام هەر بەم ئەندازەیە ئاشکرایە کە لەگەڵ زمانەکانی دیکەی هۆزە ئاریەکاندا وەکو فارسی دێرین و سانسکریتی (زمانی خەڵکی هیند) هاو ڕەگەز بوە[٧٩].

"سایکس"یش لەسەر ئەو باوەڕەیە کە کتێبی ئاوێستا بە زمانێك نووسراوەتەوە (ئۆستیك)یان پێوتوە، لەگەڵ ئەو زمانەدا کە پاشاکانی هاخامەنشیەکان لە نووسراوەکانیاندا بەکاریان هێناوە، جیاوازی هەیە. دەڵێن ئاوێستا بیست و یەك کتێب بوە، بە خەتی زێڕین لەسەر دوازدە هەزار پێستی گا نووسراوەتەوە، لە دوای کۆتایی هاتنی هاخامەنشیەکان ئەم کتێبەش

لـەناوچوە، تەنـها چـەند بەشـێکی بچووکـی لێماوەتـەوەو لەبەردەســتدایە.. "بلاشــی" یەکــەمی پاشــای ئەشــکانی ئــەم کتێبــەی زیندووکــردەوە، " ئاردەشــێری ساســانیش" کتێبەکــەی تــەواوکرد، گومــان لەوەدایــە لــە ســەردەمەکانی دواییـدا زیـادەی خرابێتـە سـەر. ئـەوەی کـە لـە ئاوێسـتادا لەبەردەستایە بریتییە لە:

١- یەسنا؛ بریتیە لە حەفتاو دوو بەش، سروودەکانی تێدایە و گاتەکانیش بەشێکیەتی.

٢ -ویسپرد؛ کۆمەڵێکە لە دووعاکان و سروودەکان .

٣-وەندیـداد؛ یاسـاو دەسـتووراتی مووبدانـە و نیشـاندەری ئەحکامــەکانی خواپەرستیی.

٤-یەشـتەکان؛ بریتیـە لەچـەند سـروودێك، لــە شـکۆداری فریشـتەکان و سەرپەرشتیکەری ڕۆژگار.. دەدوێت. گرنگترین بە شی ئاوێستا، گاتەکانە، کـە لـە شـێوەی (مزامــیری عبریانــە =دوعــاو ســروودەکانی داود)، گومــان لــەوە دەکرێت کە گاتەکان و سروودەکانی وتەی خودی زەردەشت بێت[٨٠].

"جان ناس" دەڵێت: کتێبی پیرۆزی زەردەشـتیەکان (ئاوێسـتا) کۆمـەڵێك بابەتی جۆربەجۆرەو پـەیوەندیان بەیەکـەوە نیـە. ئـەم کتێبـە بـە کۆنـترین ئـەدەبیاتی جیـهان دەژمـێردرێت. بەشــی زۆری لـەناوچوە. گرنگــترین ئــەو بەشـەی تـا ئێسـتا ماوەتــەوەو لەبەردەســتدایە (یەســنایە) کـە بریتیـە لـە گاتەکان یـانی (سـروودەکان)ی زەردەشـت، بـە شـێوە زاری ناوچـەیی گـەلێك کۆن (نزیـك بـە زمـانی وداکـان) هەڵبەسـتراوە. لـەم کۆمەڵەیـەدا ئاگاداریـەك سـەبارەت بــە ســەردەم و ژیــانی زەردەشــت و ئەندێشــەکانی بەدەســتدێت. بەشەکانی دیکەی ئاوێستا بریتین لە؛ ویسبرد، وەندیداد، یەشتەکان بریتـین

لـە سـروودو ئـاوازە كـان.. هتـد. ئاوێسـتاى بچـووك (خـردە اوسـتا) لـە ڕووى بـاوەڕەوە بـە تـۆزى پێـى يەسـناكاندا ناگـات، چونكـە لـە سـەدەكانى دواييـدا دانراوە[٨١].

"ملـك الشـعراى بـەهار" دەڵێـت: ئاوێسـتاى هاخامەنشـيان بيسـت و يـەك كتێب بوە، بريتى بوە لە ٨١٥ بەش. لە سەردەمى ساسانيەكاندا دەستيان كرد بــە كۆكردنــەوەى ئاوێســتاى پــەرتوبلاو، تەنــها ٣٤٨ بەشـيان بەدەســتهێنا، ئەويشيان بە (٢١) بەند = نسك دابەشكرد[٨٢].

"فليسين شاله" دەڵێت: كتێبى پيرۆزى ئـاينى مـزدا، ئاوێسـتا يـان زەنـدو ئاوێستايە، ئاوێستا دەقەو زەند پەراوێزيەتى، ئەم نووسراوە پيرۆزانـە تەنـها لە ســەدەى سـێهەمى زايـن كۆكرانـەوە، لـە سـەدەى چوارەمـى زايـن بـە نـاوى كتێبــى شــەريعەتى زەردەشــتەوە، ڕاگەيـــەنرا. گاتــەكان پــەيوەنديان بــە سەردەمێكى زور پێشترەوە هەيەو دانراوى خودى زەردەشتە[٨٣].

"دكتۆر وەحيدى" دەڵێت: كتێبى ئاوێستا پەيوەندى بـە (اتوزرتشت)ەوە هەيە. ئاوێستا زمانێكە، كتێبى (اتو زرتشت) ى پێنووسراوەتەوە، لەبەر ئەمە ناونراوە ئاوێستا. ئاوێستا دوو بەشى جياوازى هەيـە، بەشێكيان پـەيوەندى بـە زەردەشـتەوە هەيـە، ئـەو بەشــەى ديكـەش كـە لـە مـاوەى ڕۆژگـارێكى دوورودرێــژدا بــە تايبــەتى لەســەردەمى ساســانيەكاندا خراوەتــە ســەرى. بەشــى ســەرەكى ئاوێســتا گاتەكانــە، كــە ئەندێشــەى قوڵــى زەردەشــتە. بـۆ ناسـينى ئـاينى زەردەشتى دەبێـت (گاتـەكان) بخوێنرێتــەوە. بەشــەكانى ديكەى ئاوێستا كارى مووبدەكانە.

لـە ئاوێسـتادا چـەند بابـەتێك بـەرچاو دەكـەون، پـەيوەنديان بــە پێـش زەردەشـتەوە هەيـە. ئاوێسـتا لـە پێـش ئيسلامدا كرابـوو بــە (٢١) (نەسـك=

بەرگ). زۆربەی ئەم نەسکانە لەناوچوون. ئەوەی کە ماوەتەوە بەم شێوەیەی خوارەوەیە؛

١-یەسنا؛ بە مانای نیایش دێت و ٧٢ بەشە.

٢-گاتەکان؛ ١٧ گاتە، بە شیعر هەڵبەستراوە، قوڵترین و گەورەترین وتە فەلسەفیەکانی زەردەشتی لەخۆ گرتوە.

٣-یەشتەکان؛ ستایش و نیازە، ٢١ بەشە. وا دێتە بەرچاو بەشێکیان پەیوەندی بە پێش زەردەشتەوە هەبێت.

٤-ویسپرد؛ بریتیە لە ٢٤ بەش، ویردی کشتیارانیان پێدەوترێت.

٥-وەندیداد؛ لە بناغەدا (ویدیود)ە یانی یاسای دێو (= دێو بەند)، ٢٢ بەشە ئەم کتێبەیان پەیوەندی بە سەدەکانی پێش زەردەشتەوە هەیە.

٦ -خردە اوستا= ئاوێستای بچوك؛ بریتیە لە دووعای ڕۆژانە، ئەم کتێبەشیان لە لایەن (مووبد)ە زەردەشتیەکانی سەردەمی ساسانیەکانەوە کۆکراوەتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەندێشەکانی گاتەکانی تێدایە، ئەندێشەکانی پێش زەردەشت و ئەندێشەکانی سەردەمی ساسانیشی لەخۆگرتوە.

ئەلفوبێی ئاوێستا ٤٨ پیتە، (دین دەبیرە) یان (خەتی دەبیرە)ی پێ دەوترێت. (زەندو پازەندیش) گوزارش و پەرچەڤەیەکە لە ئاوێستاو بە زمانی پەهلەویشە و لە سەردەمی ساسانیەکاندا نوسراوەتەوە. (پازەند) ڕوونکردنەوەیەکی زەندە، بە زمانی (فارسی دری) نووسراوەتەوە، هە رچەندە چەند واژەیەکی (ئارامی)شی تێدایە. لە ئەدەبیاتی دەرەوەدا بە زۆری بە ئاوێستا دەڵێن (زەندو ئاوێستا)(٨٤).

"هنریك سامۆئل پنیرك" دەڵێت: هیچ بەلگەیەك کە بوونی کتێبێکی مزد یەسنا لە پێش زەمانی ساسانیەکانەوە بسەلمێنێت لەبەردەستدا نیە.

لەدوای هێرشەکەی "ئەسکەندەر" بۆ سەر ئێران چەند بابەتێك دانران و ناوی ئاوێستایان لێنا، لە سەردەمی ساسانیەکاندا ئەم واژەی (ئاوێستا) بە (اوستاغ) بەکاردەهات. (سووریانی)ە مەسیحیەکان ئاشنایەتیان لەگەڵ ئەم واژەیەدا واتە (ئاوێستا) هەبوە. کۆنترین شێوەی ئەم واژەیە (اپستاك = ئەپستاك)ە، بە مانای پایەو بنك دێت، لە سەردەمی ساسانیەکاندا. دانیشتوان بە زمانی ئاوێستایی نەدەدوان، پەرچەڤەیەك بۆ ئاوێستا نووسرایەوە، پێیان ئەوت (زەند)، لە زمانی ئەوروپیەکاندا بە (زەندو ئاوێستا) بەناوبانگ بوو. ئاوێستا لە سەردەمی ساسانیەکاندا بە شێوەی کتێبێکی ئەسڵی سەربردە ئاینیەکانی لێهات، سرووده ئاسمانیەکانی هی خودی زەردەشتە..[٨٥].

دەڵێن زەندو ئاوێستا لە شێوەی نامەو پارچە پارچەدا بوو، لە دواییدا بە شێوەی ئاوێستا نووسرایەوە. ناوی (خردە اوستا= ئاوێستای بچوك)ی لەخۆگرت[٨٦].

گەلێك لە زا ناکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئاوێستا تاکو سەدەی شەشەم و حەوتەمی زاینی (سەردەمی ساسانی) هەروەکو جاران سینە بە سینە لەبەرکرابوو، لەو سەردەمەدا نووسرایەوە. خەتی ئاوێستاش داهێنراوی هەمان ڕۆژگارە[٨٧].

"پور داود" ڕوونی کردەوە (زەند و پازەند) پەرچەڤەی ئاوێستایە، بەو شێوەیە کە (زەند) پەرچەڤەی ئاوێستایە (پازەند)یش پەرچەڤەی زەندە[٨٨].

ئاوێستا گەلێك مانای جۆراوجۆری هەیە. کۆمەڵێك وتەی زەردەشتە، ئەم کتێبە بە فەرمانی "گشتاسبی" شای ئێران نووسرایەوە. سەرچاوە

ئیسلامیەکان لەسەر ئەوە ڕێکن کە ئاوێستا لەسەر پێستی ١٢ هەزار گا بە زێڕی بێخەوش نوسراوەتەوە. ئەم ئاوێستایە بە چوار نووسخە نووسرایەوە، یەکێکیان لە ئاتەشکەدەی ئازرگشسب (ئازربایجان) و دووهەمیان لە (تەختی جەمشید) و سێهەمیان لە (ئاتەشکەدەی بەڵخ)دا بوون، چوارەمیشیان (براهمی)کە لەگەڵ گەلێك لە پەیڕەوەکانی خۆیدا بۆ لادان و گەڕانەوەی زەردەشت لە داواکانی خۆی، لە هیندستانەوە هاتبوون بۆ بەڵخ، بەڵام ناوبراو بۆ خۆی ئیمانی بە زەردەشت هێنا، ئەو نووسخەیە لە ئاتەشکەدەی بەڵخدا بوو. بە هۆی هێرشی توورانیەکانەوە کە بووە هۆی کوشتنی زەردەشت، لەناوچوو. نوسخەکەی تەختی جەمشیدیش بە دەستی "ئەسکەندەر" سوتێنرا. سەبارەت بە نوسخەکانی دیکە هیچ ئاگاداریەك لەبەردەستدا نیە: کارناسان دەڵێن: ئاوێستا لە سەردەمی هاخامەنشیەکاندا بە زمانی ئەسڵی خۆی (یانی ئاوێستایی- و-) نووسرابۆوە، هەر بەو شێوەیەی لەوە پێشتر لەبەرکرابوو، نووسرابۆوە. زمانی ئاوێستایی لە ڕیشەی سانسکریتی و شێوەزاری ناوچەیەکی ئێران بوە، لە ڕاستەوە بۆ چەپ دەنووسرایەوە. چەند نموونەیەکی ئەلفو باکەی لە نووسراوەکاندا هەیە. هەرچەندە شوێنەوارێکی خەتی ئاوێستایی نەماوە. ئاوێستای سەردەمی هاخامەنشی بە دوو نوسخە نووسرا یەوە، یەکێکیان لە ئەستەخری فارس لە ئەرشیفی شاهانەدا (گنج نبشت)یان لە کتێبخانەی دەوڵەتیدا دانرابوو، بە ئاگری "ئەسکەندەر" سووتا. ئەوی دیکەشیان لە ئاتەشکەدەی ئازر گشسب (گنج شاپیگان)دا بوو، بە فەرمانی "ئەسکەندەر" وەرگێڕدرایە سەر زمانی یۆنانی. لەوە بە دو اوە بە درێژایی چەند سەدەیەك ئاوێستا تەنها بە شێوەی لەبەرکردن مابۆوە. (یانی وەکو سروود لەبەریانکردبوو-و-)

"بەلاشی ئەشكانی" بۆ نووسینەوە و ڕێكخستنی ئاوێستا هیمەتی نوانـد، بەڵام بە تەواوی سەرنەكەوت.

لـە دواییـدا "ئاردەشـێری بابكـان"- دامەزرێنـەری زنجـیرەی پاشـایانی ساسانی- برەوی بە ئاینی زەردەشت دا.

بە یارمەتی ئەنجومەنی ڕۆحانی و بە سـەرۆكایەتی "تنسـر"ی (هـیربدی هـیربدان) ئاوێسـتای لـە دەروون و مێشـكەكاندا دەرهێنـاو نووسـیەوە. دەڵێـن "تنسـر" چـوو بـۆ یۆنـان ئاوێسـتاكەی سـەردەمی "ئەسـكەندەری" لەگـەڵ خـۆیدا هێنایەوە بۆ ئێران، لە دواییدا بە فەرمانی "شـاپوری یەكـەمی كـوڕی ئاردەشێر" زانستە جۆربەجۆرەكانی ئەو سەردەمەی وەكو (ئەسـتێرە ناسـی، پزیشـكی، فەلسـەفە، مێژوویـی، جوگرافـی و..) لـە هینـدی و یۆنـانی و سـریانیی.. وەریـانگێڕا و كردیانـە پاشـكۆی ئاوێسـتا. لـە ڕۆژگـاری "شـاپوری دووهەمدا" ناكۆكیە مەزهەبیەكان بوون بە هۆی ئەوەی سـەرلەنوێ چاوێك بە نوێكردنەوەی ئاوێستادا بخشێننەوە، لەم سەردەمەدا (ئازرباد مهر اسپند) (٣١٠-٣٧٩)ی زاینـی ئـەم كـارەی پـێ سـپێردرا، ئـەم كابرایـە (مووبدێكـی بەناوبانگی ئەو ڕۆژگارە بوو)، چەندین كەراماتی دەخەنە پاڵ، لـە ئـەنجامدا ئاوێستا لەو ڕۆژگارەدا كۆكرایەوەو نووسرایەوە، شێوەیەكی ڕەسمی وەرگـرت. ئاوێستای ڕۆژگاری ساسانی بە سێ (بـەهر = بـەش) هـەر (بـەهر)ێكیـش بـە حـەوت (نسـك = بـەند) دابەشـكراوە. نـاوی (بـەهر)ەكـان بریتـین لـە: یەكەم (گاسانیك) دووهەم (هاتیگ مانسریك) سیهەم (دانیك).

بەهری یەكەم لـە بـارەی پـەیدابوونی جیهانەوەیە، بـەهری دووهـەم لە بارەی زانستەوەیە، بەهری سێهەم لە بارەی دووعاو موناجاتەوەیە، ناوەكـانی هەر (٢١) نسكی ئاوێستا بریتین لەمانە؛ ١-بەهری گاسـانیك، ٢-سـوتكر نسـك،

٣-ورشتمان سرنسك، ٤-بغ نسك، ٥-سپنته نسك ٦-هاتخت نسك ٧-تسوت نسك ٨-بەهر هاتك مانسريك ٩-دامدات نسك ١٠-ناتر نسك ١١-پاز كسانسك ١٢-ئەتوارت نسك ١٣-بريش نسك ١٤-كشكيروب نسك (بەهردانيك) ١٥-وشتك نسك ١٦-بغان نسك ١٧-نيكاتۆم نسك ١٨-گنەپارسۆ ئرت نسك ١٩-هويسارم نسك ٢٠-ساكاتوم نسك ٢١-وەنديداد نسك.

بە كورتی ئەو ئاوێستايەی لە لايەن ئەم مووبدە بەناوبانگەوە كۆكرايەوە. دەكرێت بە پێنج بەشەوە. (بەم شێوەیەی لای خوارەوە-و-)

١-يەسنا: ٧٢ بەشە ١٧ بە شيان لە گاتەكان پێكدێت.

٢ -ويسپرد: بە مانای سەروەران، كۆمەڵێكە لە پاشكۆی يەسنا، ٢٤ بەشە.

٣-وەنديداد: ياساو ئەحكامە، ٢٢ بەشە.

٤-يەشتەكان: ٢١ بەشە هەر بەشەی سەبارەت بە ستايشی فريشتەيەكە.

٥ -خردە اوستا = ئاوێستای بچوك: بريتيە لە دووعا جۆربەجۆرەكان، لە لايەن (ئازرپاد ماراسپند) لە بەشەكانی ديكەی ئاوێستاوە كۆيكردۆتەوە.

ئاويستای ڕۆژگاری هاخامەنشييان بريتی بوو لە هەزار (فصلّ= بەش)، لە ڕۆژگاری ساسانيەكاندا ٣٤٨ بەشی مابۆوە. بريتی بوو لە ٣٤٥٧٠٠ وشە. "فردەوسی" لە (شانامە)كەيدا ئاوێستا بە ١٢٠٠ بەش دادەنێت، ئەو ئاوێستايەی كە ئێستا هەيە ٨٣ هەزار وشەيە. ئاوێستای سەردەمی هاخامەنشييەكان بە زمانی ئاوێستايی نووسرابۆوە، بەشێكی لە ڕۆژگاری ئەشكانيەكاندا كۆكرايەوە، بە زمانی پەهلەوی ئەشكانی نووسرايەوە، بەڵام لە سەردەمی ساسانيەكاندا زمانی ئاوێستايی هەڵوەشابۆوە. لە سەرەتاوە بە خەتی پەهلەوی ساسانی نووسرايەوە. لە دەوروبەری سەدەی شەشەمی زاين كە خەتی (دين دەبيری) هاتە كايەوە ئاوێستايان بەو خەتە نووسيەوە.

کۆنترین نوسخەی ئاوێستا ئەو ئاوێستایەیە کە ئیستا لە (دانیمارك)دایە. ئاوێستای ڕۆژگاری ساسانی بە ناوی (گوزارش) ناسرابوو، گوزارش یانی (زەند) پەرچەڤەیەك بۆ زەند نووسرابووەوە. ناویان نا (پازەند) هەندێك لە کارناسان لەو باوەڕەدان ئەم پەرچەڤەو وەرگێڕانە تەواو باش نین، چونکە لەو ڕۆژگارەدا هیچ کەسێك زمانی ئاوێستایی نەدەزانی.

"خەسرەوی پەروێز" جارێکی دیکە هۆشیارترین (مووبدان)ی ڕاسپارد تاکو پەراوێزێك و پەرچەڤەیەکی نوێ بۆ ئاوێستا بنووسنەوە[٩٨].

بەشەکانی ئاوێستا:

١-**یەسنا:** (گرنگترین بەشی ئاوێستایە. وشەی یەسنا بە مانای ستایش و پەرستن دێت. یەسنا لە ڕەگی (یەزد) و (یەزت) وەر گیراوە، (ئیزەد) و (ئیزەدان) یش هەر لەوەوە داتاشراوەو وەرگیراوە).

یەسنا بریتیە لە ٧٢ بەش، بەهەربەشەی دەوترێت (هائیتی)، هائیتی یانی (پەیوەند) کە لە هەندێ بەشی ئاوێستادا ئاماژەی بۆ کراوە، یەسنا لە مەراسیمە ئاینیەکاندا دوو مووبد بە ناوەکانی (زوت و ڕاسپی) پێکەوە دەیانخوێندەوە، لەو ٧٢ بەشەی یەسنا ١٧ بەشیان بە ناوی (گاتاکانەوە) بەناوبانگە کە بریتیە لە سرووده مەزهەبیەکان، گاتەکان دەکرێن بە پێنج بەشەوە:

١ -(اهنود گات = ئەهنود گات) حەوت بەشە (بەشی ٢٨ تا ٣٤ بریتیە لە ٣٠٠ دێڕ و ٢١٠٠ وشە).

٢-(اشنود گات = ئەشنوود گات) چوار بەشە (بەشی ٤٣ تا بەشی ٤٦ بریتیە لە ٣٣٠ دێڕو ١٨٥٠ وشە).

٣-(اسپنتمینو گات = ئەسـپنتا مینـو گـات) چـوار بەشـە (بەشـی ٤٧ تـا ٥٠ بریتیە لە ١٤٦ دێڕو ٩٠٠ وشە).

٤-(وهو خشترە گات) یەك بەشە و بریتیە لـە بەشـی ٥١ پێکهاتوە لـە (٦٦ دێڕ و ٤٥٠ وشە).

٥-(وهیشتو گات) یەك بەشەو بریتیە لە بەشی ٥٣ پێکهاتوە لە(٣٦ دێـڕو ٢٦٠ وشە).

(کۆیگشتی گاتەکان ١٧ بەشەو برتین لە ٨٩٦ دێڕو ٥٥٦٠ وشە).

لە گاتەکاندا ٢٠٠ جار ناوی مزدا براوە، ناوی زەردەشتیش ١٦ جارو نـاوی (اشا=ئەشا = ئوردی بەهیشت) ١٨٠ جار و ناوی فریشتەی (هومن = بە همەن) ١٣٠ جار هاتوە. گاتەکان لە کۆنی و گرنگی زیاتر بەرخوردارن. لە گەلێك ڕوەوە زۆر شێوەی لێکچوونی بە دەقەکانی مەزهەبی (ڕیـگ و وداوە) هەیە . هەروەها لە شێوەی نەغەماتی داودیـش دەچێت، کـە لـە زەبووردایـە. هۆکەشی ئەوەیـە کـە لـە ڕابـردوودا خـەڵکی ستایشی یـەزدانیان بـە زاراوەی کێشدار دەکرد، ئەمەش بە سوودوەرگرتن لە ڕۆژگاری سـەرەتای مەزهەبـەوە بـوو، لـە سـەردەمی بتپەرسـتیەوە وەرگـیراوە، مرۆڤـە سـەرەتاییەکان لـە مەراسـیمی مەزهـەبیاندا پێیـان خۆشـبوو بـە گۆرانـی و ئـاوازەوە نـاوی خواکانیان ببەن.

لە سەردەمە جۆربەجۆرەکاندا، (یەسنا مـزدا)، (ئەمشاسـپندان)، (یـزدات =یەزداتـە)، (زەردەشـت) .. ستایشیان دەکـرا. هـەر بەشـێك لـە بەشـەکانی ئاوێسـتا لـە مەراسـیمێکی تایبـەتیدا، وەکـو (جەژنـەکان، نـەزرە کـان..) دەخوێندرانەوە. هەندێ برگەیان بۆ بەرگری کردن لە کاریگەری ئەهریمـەن (بەشـی ٦١)یـان دەخوێنـدەوە. لـە چـەند لاوە دێوەکـان سەرزەنشـت و لۆمـە

دەکران. یەسنای (١٢) هێرشە بۆسەر (گرسای) دوژمنی ئاین، (بەشی ٩) بەندی (٢٤) لە کاتی ئامادەکردنی (نانی فەتیرە)دا و بەشەکانی (٣ تا ٥)ی یەسنایان دەخوێندەوە، پێیان دەوت (سروشی دەروون)، چونکە لەو کاتەدا بۆ فریشتەی سروش بڕیاری نەزریان دەدا. هەروەها لە کاتی ئامادەکردنی (هوم = شەرابی پیرۆز) بڕگەکانی (٢٢ تا ٢٧)ی یەسنایان دەخوێندەوە.

"کریستن سن" دەڵێت: بەشەکانی ١٠ و ١٩ی یە سنا لە هەموویان کۆنترن.

"بارتلمە" دەڵێت: بەشی (١٥)یان لە هەموویان کۆنترە، ناوبراو بەشی (نۆی وەندیداد) بە دروستکراوی سەردەمی ئەشکانیەکان دادەنێت، لەو باوەڕەدایە بەشی (١٦)ش لە کۆتایی سەردەمی ئەشکانیەکاندا دروستکراوە.

(ئاوێستای بچوك)یش لە سەردەمی ساسانیەکاندا کۆکراوەتەوە، ئاوێستای سەردەمی ساسانیەکان سێیەك یان چواریەکی ئاوێستا ئەسڵیەکەیە، هیچ سەرچاوەیەکی پێش ئەویشمان لە بەردەستدا نیە.

ئەمەش هۆی ئەوەیە ئاینی زەردەشت لە هێرشەکەی "ئەسکەندەر"ەوە بۆ سەر ئێران تاسەردەمی "ئاردەشێری بابکان" یانی ماوەیەکی نزیك بە شەش سەدە هەموو کتێب و ناوەندەکان ونبوون و لەناوچوە. بۆ کۆکردنەوەی سەرلەنوێی ئاوێستا ڕوون نیە سودیان لە چ سەرچاوەیەك وەرگرتوە. بێگومان گەلێك لە نەریتە باوەکانی نەتەوەکانی دیکەش کەوتوونەتە ناو ئەم ئاینەوە. لە دوای کۆچکردنی زەردەشتیەکانی ئێران بۆ هیندستان، لە ڕێکەوتی سەدەی نۆی زاینیدا،ئەوانە لەوێ دەستیان بە کۆکردنەوەی کتێبەکەی خۆیان کرد. ئاویستای نوێ کۆکرایەوە و نووسرایەوە، کە لە ئاوێستاکەی سەردەمی ساسانیەکان بچووکتر بوو.

کارناسی بەناوبانگی ئێرانی "پورداود" مرۆڤێکی دەمارگیرو بیرتیژ بـوو، بـە یارمــەتی زەردەشـتیەکانی هینـد، بـۆ یەکـەمجار ئاوێسـتای لـە زمانــە دێرینــەکانی هینــدو ســەرچاوەکانی دیکــەی پــەیوەندیدار بـــە ئـــاینی زەردەشتەوە، وەریگێڕایە سەر زمانی فارسی(٩٠).

★ ★ ★ ★

ب-یەشتەکان : یەشتەکانیش لە بەشە گرنگەکانی ئاوێستان. (یەشت) بە مانای (قوربانی یان خێر) دێت. ئەم یەشتانە ٢١ بەشبوون، هـەر بەشـەی لـە بـارەی جوامــێری و ستایشـی یـەکێك لـە فریشـتەکان، یـان ئەمشاسـپندان دەدوێت، هەر یەکێکیان لە کاتێکی تایبەتیدا دەخوێندرێتەوە، بۆ نموونە لـە مانگی (فەروەردین = خاکە لێوە) بەشـتی پـەیوەندیدار لـە ١٩ی خاکـەلێوەدا، واتە ڕۆژی (فەروەردینگاە) دەیخوێننەوە، یان (مهریەشت) لـە ڕۆژی مـهرگان کـە (١٦ی مــانگی مـهرە = ١٦ مــانگی ڕەزبــەر) لەستایشــی (مــهر = خــۆر) دەیخوێننەوە، (تیر یەشت) لە جەژنی (ابریزگان = تیرگـان= مـانگی پوشـپەڕ) دەیخوێننەوە. ناوی (بەشەکان = فەسڵەکان) هەریەکەیان بە نـاوی فریشـتەی تایبەتی بەشەکەوە ناونراوە، بریتین لە: ١-هورمزد یەشت، ٢-خورداد یەشـت، ٣-مـاە یەشـت، ٤-مـهر یەشـت، ٥-فـەروەردین یەشـت، ٦-دیـن یەشـت، ٧-زامیــاد یەشـت، ٨-حـەوت ئەمشاسـپندان، ٩-ئابـان یەشـت، ١٠-تــیر یەشــت، ١١-ســروش یەشــــت، ١٢-بـــە هـــرام یەشــت، ١٣-ئــوردی بەهیشـــت یەشـــت، (١٤و١٥؟) ١٦-خورشــید یەشــت، ١٧-گـوش یەشـت، ١٨ -ئەشــن یەشــت، ١٩-ڕام یەشـــت، ٢٠-ئەشناد یەشت، ٢١-وئند یەشت(٩١).

★ ★ ★

ج-**وەندیداد** ؛ وەندیداد یەکێکە لە بەشە گرنگەکان و بنچینەیی ئاوێستا. ئەم وشەیە بە مانا ی (یاسای دژی دێو = (دێو بەند -و-) دێت. لە وەندیداد، ئاداب و دەستووری مەزهەب و ئەحکام و سزاکانی ئەم جیهان و ئەو جیهانی تێدایە. بە زۆری یاساکانی سزادان لە دژی تاوانباران پێشبینی کراوە، وەکو (قەمچی لێدان)، لەناوبردنی مارو مێرووی زیانبەخش، پاداشتی کارە چاکەکان، لەم بەشەدا هاتوە. وەندیداد کتێبێکی (یاسایی = فقهی)یە، بریتیە لە (٢٢) بەش یان (فرگرد) هەر بەشەی بابەتێکە ئەویش بەم شێوەیەی لای خوارەوەیە:

بەشی یەکەم؛ لە بارەی شتە باشەکان و شارەکانەوە دەدوێت بەم شێوەیە:

١ -باشترین شوێن، شوێنی نیشتەجێی ئاریەکانە. (١٠) مانگ گەرمەو دوو مانگ سەرمای تێدا فەرمانڕەوایە، ٢-کاوە کە مەڵبەندەکەی (سغد)ە، ٣ -مەرو، دێری پیرۆز، ٤-بەڵخی قەشەنگ، ٥-نساو، نێوان مەرو و بەڵخ، ٦- هەرات، ٧-دکرات، ٨-ئوردای، ٩ -ختتە، ناوەندەکەی گورگانە، ١٠-هومنت، ١١-ڕەی کە سێ نژادی تێدایە، ١٢-مخرم، ١٣-گەیلان، شوێنی لە دایکبوونی "فەرەیدوون"ی بکوژی "زوحاکە"، ١٤-هەفت ڕوود، ١٥-ملکی روم، بەبێ پاشا فەرمانڕەوایی لێدەکرێت.

بەشی دووهەم؛ ئاهورامزدا لە وەڵامی زەردەشتا فەرمووی: لە پێش تۆدا لەگەڵ جەمشێدی شۆخ و پیرۆزدا وتووێژم کرد، بە هۆی کفرێکەوە کە کردی، لە سەرۆکایەتی خەڵك کەناری گرت، بەڵام لە دوای ئەوە، هەزار ساڵ بە پاکی پاشایەتی کرد، خەڵکی (بۆگەن = فاسد) بوون. بە جەمشێدم ڕاگەیاند، بە فر و سەرمایەکی زۆر دێت، تەواوی خانوەکان و دۆڵەکان و قەڵاکان دەگرێتەوە، لەو کاتەدا تۆ ئەشکەوتێك لە شێوەی چوارگۆشەدا

دروست بکە، هەر لایەی بە درێژایی یەك مەیدانی ئەسپ بێت، لەو ئەشکەوتەدا گیانلەبەران و ڕوەك و خۆراك و ژن و پیاوی باش کۆبکەرەوە جێیان پێبدە.

بەشی سێهەم؛ باشترین شوێن ئەو جێگایەیە کە مرۆڤی پیرۆز داری پیرۆزی بە دەستەوەیە و ئاگر و ئاو و گاو مەڕو بزن و منداڵ و خەڵکی زۆرو ئاڵفی زۆرو گەلێك سەگ و ئاژەڵ و لەوەڕگا و کەرەسەکانی ژیانی بە زۆری تێدابێت و زەوی پڕئاویشی هەبێت. خراپترین شوێنیش ئەو شوێنەیە کە گۆڕی مرۆڤ یا سەگی تۆپیوی لێبێت. خۆزگە بە حاڵی ئەو کەسەی زەوی ژێرو ژوور دەکات و دەیکێڵێت، هێلانە و کونی ئەو زیندەوەرانە کە ئەهریمەن دروستی کردون لەناودەبات، لەوەڕو خەلەو درەخت دەچێنێت.

بەشی چوارەم؛ باسی هەموو پەیمانێکی ئەم جیهانەو جیهانی دووهەمە، لە گەورەیی و پەروەردەو ژن هێنان و منداڵبوون و بوونی نۆکەرو مەڕو ئەسپەوە دەدوێت.

بەشی پێنجەم؛ ئاگر منداڵی ئاهورامزدایە. پیاوی گوناهکار لە لای موبد تۆبە دەکات، ئەویش سێیەکی تاوانەکانی لەسەر لادەبات. ئەگەر یەکێك لەناو کۆمەڵێکدا خەوتبێت و مردبێت، خەڵکەکانی دیکەی دەوروپشتی پیس دەبن. ئەگەر سەگێك لەنێو کۆمەڵێك مێگەلدا بمرێت تا هەشت مەڕیان پیس دەبێت، ئەگەر ئەوانی دی مەڕ نەبن و سەگ بن، ژمارەیەکی کەمتریان پیس دەبێت. ژنێك ئەگەر بە مردویی منداڵەکەی لەدایك بێت، دەبێت شوێنەکەی سێ پێ لە ئاو و ئاگرەوە، لە پیاوی پیرۆز و ئاینیشەوە سێ هەنگاو دوور کەوێتەوە، جلوبەرگ و خۆراکی بۆ جیابکرێتەوە. مقدارێك میزی گاجوت، یانی چەند دلۆپێك و کەمەکێك خۆڵەمێش بکەنە ڕەحمیەوە، لە دواییدا بە

میزی گا بیشۆرن، تا پاك ببێتەوە. ژنی حەیزدار بە جلوبەرگی ژنی تـازە زاوی منداڵ مردووەکەوە داپۆشرێت.

بەشی شەشەم؛جوتیارێك، زەوی دەکێڵێت دەبێت ئێسك و مو و ناخون و میزی مرۆڤ و سەگ و خوێن، لە زەویەکەی دوورخاتەوە، ئەگینا بە قـامچی سزا دەدرێت. سەگ و مرۆڤی مردوو ئاو لێڵ و پیس دەکەن، ئەگـەر بکەونـە نـاو بـیر یـان جۆگـەوە بـەلانی کەمـەوە پێنــج یــەکی ئــاوی بیرەکــە دەبێــت هەڵکێشن و بیرێژن، تاپاك ببێتەوە. لە ئاوی ڕەوانیشـدا سـی پـێ، لـە بـەفرو تەرزەدا چوار پێ، لەو دەوروپشتە پیس دەکات.

بەشی حەوتــەم ؛ مـیزی گـاجووت لـە خـاوێن کەرەوەکانـە، پیسـاییەکانی مردو وەکو؛ میزو تۆوی مردوەکە لەگەڵ شتەکانی دیکە پاك دەکاتەوە. هـەر کەسـێك، کـەلاکی مردویـەك بباتـە نزیکی ئـاگرەوە، هەتاهەتایـە بــە پیســی دەمێنێتەوە. پزیشکەکان لە سەرەتاوە دەبێت کارەکانیان لەسـەر لاشـەی دێـو پەرستان تاقی بکەنەوە. کەسەرکەوت، مزدا پەرستەکانیش چارەسەر بکـەن. لــە دواییشـــدا مـــزەی چارەســـەرەکەی نوســـیوە. ئەگـــەر نەخۆشـــێك سەرپەرشـتیکەرو سـەرۆکی مـاڵێك بێـت و دەرمـانی بکـەن چـاك بێتــەوە، مزەکەی گوێدرێژێکی مێینەیە، یان دەبێت بەرانبەر بەو نرخـە شـتی دیکـە بدرێت بە پزیشکەکە.

بەشی هەشتەم؛ هەر کەسێك بڕواتە نزیك کەسێکی مـردو یـان سـەگێکی تۆپیو، دەبێت خۆی بە میزی گاو ئاوی پاك بشوات.

بەشی نۆهەم؛ لە بـارەی دەسـت لـە مـردودان و چۆنیـەتی پاکبوونـەوە و دوورکەوتنــەوە لــە ئــاو و ئــاگر و زینــدەوەرو هاوســەرو.. خۆشــۆرین و مەراسیمی پاککردنەوەدە دەدوێت.

بەشـی دەهـەم؛ بـۆ بـەرگری لـە هێرشـی دێـوان دەبێـت (گاتـەکان) بخوێنرێتەوە، لە بارەی پاکی و خاوێنی ویژدانیشەوە دەدوێت.

بەشی یازدەهەم؛ بابەتێکە سەبارەت بە ئاگرو ئاو و دار و مەردی کارا و ژنی زەردەشتی و خۆرو و هەموو زیندەوەرە باشەکان، لەگـەڵ خوێندنـەوەی دووعای خاوێنکردنەوە.

بەشی دوازدەهەم؛ لە بارەی مـەرگی (نزیکـان)ەوە وەکو بـاوك و دایـك و برا و خوشك و ژن و مام و مامۆژن و خاڵ و خاڵۆ ژن و..دەدوێـت. هـەروەها نو وسراوەکە بۆ ئەنجامدانی هەرکامێکیان، دەبێت چەند ڕۆژێك دەست لەکار بکێشێتەوە.

بەشی سـیازدەهەم؛ ژیـژو ڕۆژی هـەزار جـار زەبـر لـە ئەهریمـەن دەدات، لەبەرانبەر ئەمەشدا (مشـك)ی بیابـانیش ڕۆژی هـەزار زەبـر لـە ئـاهورامزدا دەدات، هەرکەسـێك یەکـەمیان بکوژێـت، دەبێـت هــەزار قــەمچی لێبدرێـت، بکـوژی دووهەمیشـیان گوناهـەکانی دەشـۆرێتەوە. هـەروەها لـە بـارەی سـزای سەگ و سزای کوژەری سەگەوە دەدوێت، هـەر سـەگێکیش هەشـت خاسـیەتی هەیە.

بەشی چواردەهـەم؛ سـەگی ئـاوی هــەزار ڕۆحـی سـەگی وشـکی هەیـە، هەرکەسێك کە برینداری بکات یـان بیکوژێـت، دەبێـت دە هـەزار مێشـوولەو هـەزار مێـش بکوژێـت و چـەکی لـە شـکرێك دابـین بکــات و بیانداتــێ، یــان کچێکـی شـوونەکردو بـدات بـە پیـاوێکی پـیرۆز، یـان زەویــەکی کشــتوکاڵی و چوارده گیانداری بچوك بدات و چوارده تووتەڵە سەگیش پەروەردە بکات.

بەشـی پازدەهــەم؛ گوناهــە گــەورەکان بریتــین لــە: کـافربوون، ســەگی پاسەوان یان سەگی شوان داخ کـردن، یـان ئێسـکی سـەگ شـکاندن، لێـدان لـە

سەگی ئاوس، یا ترساندنی بە شێوەیەك بكەوێتە چاڵێكەوە، نزیكبوونەوە لە ژنی حەیزدار، یان لەگەڵ ژنی ئاوسدا (وطی) كردن بە شێوەیەك كە بریندار بكات، كەسێك كە لەگەڵ كچێكی شوو نەكردوودا ڕابوێرێت، دەبێت خەرجی كچەكەو دایكی كچەكەش بدات.

بەشی شازدەهەم؛ لە بارەی ئەركەكانی ژنی حەیزدار و دووركەوتنەوەی لە كەسانی پیرۆزو خاوێنكردنەوەی بە میزی گا و (ئاو)، دەدوێت.

بەشی حەڤدەهەم؛ دەبێت موو و ناخوون بخرێنە چاڵێكەوە، دووربێت لە ئاوو ئاگرو پیاوی پیرۆز، دەبێت چاڵیان بۆ هەڵكەنن، چونكە ڕووی زەوی پیس دەكەن.

بەشی هەژدەهەم؛ هەركەسێك بە هەڵە لەكاتی دووعاخوێندن لە بەرانبەر ئاگردا دەستەسڕێك بە بەردەمیەوە بگرێت، جێگەی لۆمەو تانەو تەشەرە. باشترین خواپەرستی بریتیە لە وتاری چاك و كرداری چاك. (سروش = جەبرەئیل) لە (دێو)ی پرسی چ شتێك تۆ بە بێ جووتبوون (پتان) ئاوس دەكات؟ دێو وتی؛ شەش دەستە مرۆڤ هەن، ئەمانەن: ١-كەم فرۆشان، ٢-كەسێك كە بە پێوە میزدەكات، ٣-كەسێك كە لە خەودا شەیتانی بێت و دوعا نەخوێنێتەوە، ٤-زیناكار، ٥-هەركەسێك لە دوای باڵق بوون پشتوێنی تایبەتی (كشتی) نەبەستێت، ٦-هەركەسێك لەگەڵ ژنی حەیزدارا جووت ببێت.

بەشی نۆزدەهەم؛ لە میانەی جەنگی ئەهریمەن لەگەڵ زەردەشتا، سەركەوتنی هەمیشەیی بەسەر ئەهریمەندا. ڕۆژگاری شوشیانس كە لە خۆرهەڵاتدا لە دایك دەبێت، لە دواییشدا لە وەزعی خەڵكی لەسەر پردی (چنوات= سرات) دەدوێت..

بەشی بیستەم؛ لە بارەی هەموو جۆرە گیایەکەوە دەدوێت.

بەشی بیستویەك؛ لە هەور و ئاو و.. دەدوێت.

بەشی بیستودوو؛ لە بارەی زیندەوەرانی زیانبەخشی وەکو مار، هەروەها لە بارەی زیندەوەرانی دیکەشەوە دواوە[٩٢].

★ ★ ★

د- ویسبرد؛ ویسبرد بە مانای (جاوید = نەمر) و (گەردشی ژیان) و (سەروەران)یش دێت، ئەم بەشەی ئاوێستا لە واقیعدا ستایش نامەیە، کە لە بەردەم بارەگای ئاهورامزدا و زەردەشت و ئەمشاسپندان، ئێزەدان و هەموو سەروەرانی جیهانی بەهەشتی، ئاسمان و زەوی و ئەویش کە لەواندایە، هەروەها لە بارەی جەژنە ئاینیەکان ومەراسیمی پەیوەندیدار پێیانەوە دواوە.

ویسبرد بریتییە لە ٢٢ یان ٢٧ بەش، سێهەزارو سێسەد وشەیە[٩٣].

★ ★ ★

ه- خردە ئاوێستا؛ بە پەهلەوی (خورتك ئاوێستا)یە یانی ئاوێستای بچووکی پێدەوترێت. ئەم بەشەی ئاوێستا (پێنجەمین بەشە) لە لایەنی مووبدی ناسراوی سەردەمی ساسانیەکانەوە (ئازر پاد ماراسپند = چاودێری ئاگر)ەوە کۆکراوەتەوە و نووسراوەتەوە. ئەم کتێبە بریتیە لە؛ (دووعا و نیایش = پارانەوە) ونوێژ و موناجاتی ڕۆژانی جۆربەجۆر و جەژنە ئاینیەکان و مەراسیمی ژنهێنان و مردن و ڕۆژانی خۆشی و ناخۆشی. (کەفارە)ی گوناهان و نەهێشتنی ئاتاجی..یە[٩٤].

نوێژ لە ئاینی زەردەشتا، سێ ناوی هەیە: ١-ئەشم وەهە، ٢-نیا ئاهو، ٣-ینگهە هاتم، بابەتەکانی نوێژ هەڵبەستن، لە پێشدا بە شێك بوە لە گاتەکان و گرنکیەکی تایبەتیان هەیە، پشتوێن بەستن یان مەراسیمی

(کشتی = پشـتوێن) بەسـتن هـەر زەردەشـتیەك، دەبێـت لـە حـەوت ساڵیدا پشـتوێن ببەسـتێت و (سـدرە = بەروانكـە) لەبـەربكات، ئـەم پشـتوێنە، لـە حـەفتاو دوو تـاڵ بـەنی خـوری سـپیەو لـە لایـەنی ژنـی مووبـدەوە دەهۆنرێتەوە، ئەم پشتوێنە بە شـەش گـورزە و هـەر گورزەشـی لـە دوازدە تاڵ پێك هاتوە، (كە بە هەر شەش گورزەكە دەكاتە ٧٢ تاڵـە بەنەكـە – و-) دەهۆنرێتـەوە. ئـەم ٧٢ تاڵـە بەنـە، ئـەندامانی لەشـی مـرۆڤ لەبـەلای ئەهریمەن دەپارێزێت. (سـدرە = بەروانكـە) یـان بەرهەڵبێنـە، بریتیـە لـە بەرگێكی سپی، لە نۆ پارچە كوتاڵ دەدوورێت و لە مەراسیمێكی تایبەتیدا لەگـەڵ خوێندنـەوەی دووعایـەك لـە لایـەن مووبـدەوە دەخوێندرێتـەو دەكرێتـە بـەر منداڵەكـە، گوایـە دەڵێـن ئـەم نەریتـەش لـە پێـش زەردەشتیشەوە هەبوە.

دۆعـای (چركرت دینـك) لـە مەراسـیمە جۆربـەجۆرەكاندا دەخوێنرێتـەوە، نوسخەیەك لەم دووعایە لـە سالی ١٧٤٥ی زایـن دۆزرایـەوە، لەبەرئـەوەی هـەندێك لە زاناكان لەو باوەڕەدان ئەم دووعایە ساختەیە، چونكە لە ئاوێستادا نیە.

دۆعـای سـروش بـاژ؛ وەكـو هـەموو دوعاكـانی دیكـە لـە بەشـە جۆراوجۆرەكانی ئاوێستادا كۆكراوەتـەوە، لـە دوای خـەو لـە ژێـر لێـوەوە بـە سەبر دەخوێنرێتەوە. (باژ) یانی زەمزەمەكردن (واتە لەبـەرخۆوە ویرەویـر كردن – و-) سروش فریشتەیە. ئەم دۆعایە لە پێنج جاردا بـۆ تۆبـەكردن لـە گوناهەكانیش دەخوێنرێتەوە.

(هۆشـیام) یـانی بەرەبـەیان، دۆعایەكـە لـە بەشـەكانی ئاوێسـتا لـە یەسـنا وەرگیراوە، بریتیە لە پێنج بەند، (پێنج نیایش) دوعاو نوێژێكـە تایبەتـە بـە خۆر و مانگ و مهر و ئاو و ئاگر، ئەم دووعایە لە (یەشتەكان)ەوە وەرگیراوە.

(پنجگاه) دۆعایەکە لە شەو و ڕۆژیکدا پێنج جار دەخوێنرێتەوە.
(ائو گمە ئیجا) بریتیە لە بیست و نۆ دۆعا، پێنجیان لە ئاوێستاوە وەرگیراوە. ئەمە پەیامێکە لە بارەی مەرگ و جیهانی دوای مەرگ و بەهەشت دەدوێت. لەم پەیامەدا هاتووە هیچ کە سێك تەنانەت مووبدەکان و پاشاکانیش ناتوانن لەبەردەم مەرگدا هەڵبێن. ئەگەر کەسێك بیتوانیایە هەڵێت، دەبوایە "کیو مرس" کە سێ هەزار ساڵ جیهانی لە بەلا پاراست و "هوشەنگ" کە دوو لەسەر سێی ئەهریمەنەکانی لەناوبرد و "جەمشید" کە ٦١٦ ساڵ و ٦ مانگ و ١٣ ڕۆژۆ جیهانی لە مەرگ ڕزگار کرد و "زوحاك" کە هەزار ساڵ و نیو ڕۆژ جیهانی دوو چاری بەدبەختی کرد، لە دەست مەرگ ڕایان دەکرد. کەوابێت مەرگ بە دوای هەمواندا دێت.

سی ڕۆژە؛ ئەم بەشەش لە ئاوێستا وەرگیراوە، هەر ڕۆژێك لەم سیی ڕۆژە پەیوەندی بە فریشتەیەکەوە هەیە[٩٥].

(ارتاویرا فنامك)؛ یەکێکە لە کتێبە بەنرخەکانی زمانی پەهلەوی "ارداو یراف" کە یەکێکە لە مووبدە بەناوبانگەکانی سەردەمی "ئاردەشێری بابکان" و "شاپووری یەکەم" دەڵێن ناوبراو بۆ ڕۆیشتنە (معراج) لە لایەنی حەوت مووبدی گەورەوە هەڵبژێردراوە. بۆ تەیکردنی ئەم گەشتە ڕۆحانیەی دەستنوێژی گرت و خۆی شۆری و دۆشاوێکی خەوهێنەری بە ناوی (منگ کشتاسبی) خواردەوە.. حەوت شەوڕۆژ چوو بۆ معراج، لە ئاتەشکەدەی (ئاذر نبغ)ەوە یەکەم هەنگاوی چوونە ئاسمانی نا، لە نهۆمە جۆربەجۆرەکانی بەهەشت و جەهەنم دیدەنی کرد، سزای تاوانبارەکانی بینی و جێگای پیاوچاکان و ئەنجومەنی ئاهورامزداو ئەمشاسپندان و زەردەشتی بینی. لە ماوەی ئەم گەشتەیدا، دوو فریشتە

به ناوەکانی "سروش = جەبرەئیل" و "ئازر" ڕێنومایان دەکرد، پردی (چنوات = سرات)یشی بینی[١٠٥].

★ ★ ★

و- دەساتیر ئاسمانی؛ ئەم کتێبە بەرهەمی پانزە کەسە لەپێشەوا ئاینیەکانی زەردەشتی، کە یەکەمیان (مەئاباذ) و دوایەمینیشیان (ساسانی پێنجەمە) دەڵێن ئەم کتێبە لە سەردەمی "خەسرەوی پەروێز"دا کراوە بە فارسی، لە ساڵی ١١٨٥ کۆچی(!) لەهیندستان کۆکراوەتەوەو ڕێکخراوە. هەندێك لەسەر ئەو باوەڕەن، لە دروستکراوە ساختەکانی دەستەی "ئازر کیوان"ە ئازرکیوان یەکێکە لە پێشەوا ئاینیەکانی زەردەشتی و خەڵکی ئەستەخری فارسە (هاوچاخی سەردەمی شاعەباسی یەکەمی سەفەوی و میرفندرسکی، زانای شیعەی بەناوبانگە) کە چوە بۆ هیندستان و لەوێدا دەستەیەك و ڕێبازێکی پێکەوە ناوە، بیروڕای ئاینی ئەم دەستەیە، لە بیروڕای ئاینی سۆفیەوە نزیکە، لەگەڵ باوەڕی ئاینی مانەوی وبودائی لێکچوونیان لە نێواندا هەیە، وشەی (دەساتیر) یانی (دژی تاریکی)، کارناسی ئێرانی "پور داود" دەڵێت: ئەم کتێبە، ساختەیە، چونکە گەلێك وشەی نوێی تێدا بەکارهاتوە، لە داهێنانی نووسەرەکەیەتی[٩٧].

★ ★ ★

ز-دینکرد؛ یا دینکرت؛ لە ڕیزی کتێبە گرنگەکانی زەردەشتیەکانە، ناوەرۆکەکەی بریتیە لە وشە زارەکیەکانی زەردەشت، ئەم کتێبە لەلایەنی یەکێك لە پەیڕەوانی زەردەشتەوە نووسراوە، بریتییە لە ئاداب و نەریت و ڕێوڕەسمی ئاینی (فقهی) و مێژوویی و ئەستێرە ناسیو.. گەلێکی دیکە.

★ ★ ★

ح-سەددر بەندەش؛ ئەم کتێبەش لەو کتێبەی سەرەوە دەچێت، بریتیە لە مەسئەلە ئاینیەکان و ڕێنومایيە گرنگەکانی زەردەشت. ئەم کتێبە ١٠٠ بەشەو هە ر بەشەی لە چەند بەندێك پێکهاتوە.

★ ★ ★

گ- ماتیکان هەزار داستان؛ بریتیە لە هەزار فتوای یاسایی وەکو، وامدانەوە و سەرپەرشتی و تەڵاق و.. گەلێکی دی.

★ ★ ★

ی-دادستان دینیك؛ ئەم کتێبە پەیوەندی بە کاروباری دادگایی و دادەوەریەوە هەیە، بریتیە لە فتوای زانایەکی زەردەشتی لە وەڵامی پرسیاری پەیڕەوەکانی و ئیماندارانی خۆیاندا لە بارەی مارەبڕین و میرات و بە کوڕی خۆ قبوڵکردن و مەراسیمی ئاینی و.. داویەتەوە.

★ ★ ★

ك-ڕوایات؛ ئەم کتێبە چەند فتوایەکی مووبەدە ئێرانیەکانە، لە وەڵامدانەوەی پرسیاری ئایندارانی هیند و لە ماوەی ٣٠٠ ساڵدا وردە وردە ڕەوانەی هیند کرا، ئەم کتیبە لە هیندا چاپکرا، وێنە دەسخەتەکەی لە مۆزەخانەی میللی پاریسدایە(٩٨).

(چــارەنــووســی ئــاوێســـتا)

"ئەبو ڕێحانی بێروونی" دەڵێت: ئاوێستا لە خەزێنەکەی "دارای کوڕی دارای" پاشــای ئــێرانیدا بــوو، زێڕکــاری کرابـــوو. لـــە پێســـتی ١٢ گـــا نووسرابووەوە(!)[١٠٨]. سەربردە ئیسلامیەکان دەڵێن، لـە دوازدە هـەزار پێستی گا نووسرابۆوە. "ئەسـکەندەری مقدوونـی" ئاتەشـکەدەی پارسـی وێرانکـرد. ئـەم نوسـخە ئەسـڵیەی ئاوێسـتای تیـا سـووتا. ئێمـەش لـە لاپـەڕەی پێشـەوە ئاماژە مان بۆ ئەم بابەتە و ڕێکخستن و نوسینەوەی ئاوێستا کردوە.

بە وتەی کارناسێکی ئـەوروپایی؛ لـە سـەرچاوە زەردەشـتیەکانەوە هـاتوە کـە لـە ڕابـوردوە دوورەکـاندا، زەردەشـتیەکان بەڵگەنامەیـەکی بـە نـرخ و گرانبـەهایان هـەبووە، بەدەسـتی "ئەسـکەندەر" لـە نـاوچووە. لەبـەر ئەمـە دەقی مزد یسنا لە پێش سـەردەمی ساسـانیەکانەوە لەبەردەسـتدا نـەمابۆوە. ئـەوەی کـە لـە بەردەسـتایە دەقـە ڕێکخـراوو نووسـراوەکانی سـەردەمەکانی دواییە، کە (ئاوێستا)ی ناونراوە[٩٩].

زمانی ئاوێستا لە ڕۆژگاری ساسانیەکاندا زمانێکی مردوو بوو. دانیشتوان بەو زمانە نەدەدوان و بە تایبەتی وشەی ناو دەقـە کۆنـەکان بـە شـێوەیەکی تــەواو لێـی تێنەدەگەیشـتن. سـرووده پـیرۆزە ئاینیـەکان کـە مووبدەکـان دەیانخوێندەوە بۆ خۆشیان لە نیوەی نەدەگەیشتن. خەڵکانی دیکـەش هیچی لێ تێنەدەگەیشتن.ئەمەش بوە هۆی ئەوەی ئەو دەقانە وەرگێڕنە سەر زمانی هاوچـەرخ.. کتێبـی ئەسـڵی سـەربردە ئاینیـەکانی زەردەشـتیان لـە ڕۆژگـاری ساسانیەکاندا کۆمەڵێك سرودی ئاسمانی زەردەشت بوو لەگەڵ چەند دەقێکی سەردەمی ئەشکانیەکانداو چەند زیادەیەکی مووبدەکان[١٠٠].

هەتاكو پێش ساسانیەكانیش، پەیڕەوانی زەردەشتی كتێبی ئاینی خۆیان سینە بە سینە لەبەردەكرا..[١٠١]. كارناسێكی ئەڵمانی دەڵێت: دەوڵەتی ساسانیەكان لە سەرەتاوە لەگەڵ پێشەوا ئاینیەكانی زەردەشتیدا یەكیان گرتبوو. (ئاردەشێری یەكەم) لە ڕێكخستن و نووسینەوەی ئاوێستادا ڕۆڵێكی گرنگی بینی[١٠٢].

كارناسانی ئیسلامی لەو باوەڕەدان ئاوێستا هیچ كاتێك نەنووسراوەتەوە. هەمیشە سینە بە سینە بڵاوكراوەتەوە. لە سەردەمی ئێرانی دوای ئیسلامدا، ئەم ڕێكخستن و نووسینەوەیەی ئاوێستا ڕوویداوە، بۆ ئەوەی خۆیان لە ڕیزی كتێب دارانـدا دابنێن[١٠٣]، هەندێك لەسەر ئەو باوەڕەن ئاوێستا لە سەردەمی هاخامەنشیەكاندا نووسرابۆوەو ڕێكخرابوو. (ئەمەش لە لایەنی كارناسانی خۆرهەڵاتیەوە دانی پێدانراوە)، لە هێرشەكەی "ئەسكەندەر"دا لەناوچوە و سەرلەنوێ لە سەردەمی ئەشكانیەكاندا ڕێكخراوەتەوەو نووسراوەتەوە.

لە سەرەتای سەردەمی ساسانیەكانیشدا كاری وەرگێڕان و نووسینەوەی لەسەر كراوە، وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی زیندووی ئەو ڕۆژگارە[١٠٤].

لەنێوان یەكەم ئاوێستاو ئاوێستای سەردەمی ساسانیەكاندا جیاوازی هەیە. ئاینی زەردەشت لە ڕۆژگاری ساسانیەكاندا دووچاری گەلێك گۆڕانكاری بووبوو، ئەم ئاینە لە سەرەتای ڕۆژگاری ساسانیەكاندا شێوەو ناوەرۆكێكی دیكەی هەبوو، لە دوای كۆتایی هاتنی ئیمپراتۆریەتی ساسانیەكان پێشەوا ئاینیەكانی زەردەشتی هەستیان كرد دەبێت ئاینەكەیان لە كزی و لەناوچوون ڕزگار بكەن. چەندین ئەفسانە و ئارایشیان لەئاینی (بەهی) خۆیان لابردو جیاكردەوە، ئاینی مزد یەسنایان بەبێ ئاگاداركردنی زەروان

پەرستان و خۆرپەرستان ڕازاندەوە. گەلێك سەربردەی ئاینیان کوژاندەوە. چەند بەشی ئاوێستای ساسانیان و پەرچەڤەکەیان، کە تێکەل بیرو بۆچوونی زەروانییەکان بوو بوو، لە ناویا لابرد. (یەشتەکان)ی پەیوەندیدار بە (دروستبوونی بوونەوەرەوە) کورتەیەکی لە (دینکرت)دا ماوەتەوە، ئەوەندەیان کەمکردەوە، جگە لە چەند دێڕێك هیچی تری نەماوەتەوە، هیچیشی لێ تێناگەن، لە هیچ دەقێکی دیکەی فارسیدا ئاماژەیەك بۆ ئەم چاکسازیە نەکراوە، ئەم ئاینە چاککراوەیان وا نیشان نەداوە، گوایە هەمان ئاینی یەکەمجارە[١٠٥].

کارناسێکی فەرەنسی دەڵێت: دەقە پیرۆزەکانی مزدیەسنا تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی زاین، سینە بە سینە پارێزگاری لێدەکرا. تا کۆتایی سەردەمی ساسانیەکان کتێبی نووسراوەی ئاینی زەردەشتی لە ئارادا نەبوە. لە دوای کۆتایی هاتن ی سەردەمی ساسانیەکان، مووبدە زەردەشتیەکان کە دەیانویست لە جوانکاریەکانی خەڵکانی کتێبدار، وەکو ئیسلام بەهرە وەربگرن، دەستیان بە ڕێکخستن و نووسینەوەی ئاوێستای ساسانیەکان کرد. هەرچەندە وشەی ئاوێستا لە سەدەی شەشەمی زاینی لە ئارادا هەبوو.بەڵام مانای ئەم ز اراوەیە لەو ڕۆژگارەدا بە مانای (یاسا) دادەنرا. لە ساڵی ٦٣٤ی زاینی سرووده لەبەرکراوەکانیان ڕێکخست و بەخەتی پەهلەوی و بەزمانی ئەو ڕۆژگارە نوسییانەوە[١٠٦].

"هنریك سامۆئیل دەڵێت": موبدەکان بۆ لێکدانەوەی ئەحکامەکانی خۆیان، هەرگیز پشتیان بە کتێبی پیرۆز نەدەبەست، لە سەرەتاوە دەقێکیان بە هێواش و لە ژێر لێوەوە دەخوێندەوە، هەر لەبەر ئەمەش بوو عەرەبەکان ئاوێستایان ناونابوو (زەمزەمە-واتە وێرەوێر -و-)، ئەم شێوە

وەرگرتنــەش گــەلێك كۆنــە، لەبەرئــەوەی ئاوێســتا لــە پێــش ســەردەمی ساسانیەکانەوە هەرگیز نەنووسرابووەوە[١٠٧].

کارناسێکی ئەڵمانی دەڵێت: لە جەنگی جەلەولادا ژمارەیەك لـە سـەربازە ئێرانیـەکان لەلایـەن موسـوڵمانەکانەوە بـە دیـل گـیران. دیلـەکان ئــاینی ئیسلامیان قبولْ نـەکرد، لـە کـاتێکدا کـە سـەرکردەی عەرەبـەکان فـەرمانی کوشتنی بەسەرا دان. "ئیمامی عەلی کوڕی ئەبی تالب "ڕەزای خـوای لێبێت فەرمووی؛ ئەمانە کافری جـەنگ نـین، بـە لکـو کتێبیـان هەیـە، مـن کتێبی ئـاینی ئێرانیـەکانم دیـوەو خوێندوومەتـەوە، هـەروەك چـۆن تـەورات و ئینجیلم خوێندۆتەوە[١٠٨].

دیدگاکان

ئایا زەردەشت کتێبی هەبـــوە؟

١-سەرچاوە ئیسلامیەکان: سەرچاوە سەرەتاییەکانی ئیسلام دەڵێن و جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، زەردەشتیەکان خاوەنی کتیبی پیرۆزن. قورئان[١٠٩] کتێبی پیرۆزو ئاسمانی ئیسلام سەبارەت بە بوون وخاوێنی مەزهەبی زەردەشیەکان دەدوێت، پەیڕەوانی ئەم ئاینە بە ناونیشانی خاوەن کتێب، بەڕەسمی دەناسێت، هەر لەبەر ئەمەشە لە (فقە)ی ئیسلامدا زەردەشتیەکان لە ڕیزی یەهودی و مەسیحیەکاندان، لە ڕەوشت و سوونەتەکانی پیغەمبەری ئیسلامیشدا (د. خ) چەندین ڕێنومایی سەبارەت بە زەردەشتیەکان هەیە. پێشەوایانی پاك و بێگەردی ئیسلامی شیعەش، سەبارەت بە زەردەشتیەکان، چەندین ڕێنوماییان نیشانداوە. مێژوونووسانی ئیسلامی کەم و زۆر باسی ئاینی زەردەشتیان کردوە.

"ئیبن عەباس" دەڵێت: پێغەمبەری ئیسلام فەرمانی دا جزیە لە زەردەشتیەکانی دانیشتووی یەمەن وەربگرن. زەردەشتیەکان جزیەیان داو لەسەر ئاینی خۆیان مانەوە[١١٠]. ئیمامی شەشەمی شیعەکان حەزرەتی "جەعفەری کوڕی محەمەد الصادق" (سلاوی خوای لێبێت)، سەبارەت بە زەردەشتیەکان فەرموویەتی؛ مەجوسیەکان پێغەمبەرێکیان هەبوو، کوشتیان و کتێبێکیان هەبوو سوتانیان[١١١].

"اصبغی کوڕی بناتە" وتەبێژی شیعەو هاوڕێی ئیمامی عەلی کوڕی ئەبی تالب دەگێڕێتەوە، دەڵێت: حەزرەت فەرمووی (زەردەشتیەکان کتێبیان هەبوو، پێغەمبەریان بۆ ڕەوانە کرابوو)[١١٢].

جارێكی دیكەش هەر لە "ئیمامی عەلی" دەگێڕنەوە، فەرموویەتی: مەجوسیەكان چونكە خاوەنی كتێبی ئاسمانی بوون، وەك خەڵكی خاوەن كتێب -یەهودی و مەسیحی- جزیە دەدەن[١١٣]. شێخی طوسی لە كتێبی (الخلاف)دا دەڵێت:

المجوس كان لهم كتاب ثم رفع عنهم.. دليلنا اجماع الفرقة واخبارهم..[١١٤].

هەروەها لە كتیبی (المبسوط)دا دەڵێت؛

من له شبهة كتاب وهم المجوس؛ قال قوم: هم اهل الكتاب، كان لهم كتاب ثم نسخ ورفع. وقال آخرون: ماكان لهم كتاب اصلا..[١١٥].

دیدگای (فقەهاكان)ی شیعە، لەسەر بناغەی ئەم بۆچوونەی دوایی شێخی طوسی لە (المبسوط)دا دەربڕیوە، لەگەڵ مەسئلەكەشدا گەلێك بە (وریاییەوە) هەڵسوكەوتی كردوە. كارناسانی شیعە لەسەر بنچینە ڕوونكردنەوەی قورئان، زەردەشتیەكان بە خاوەن كتێب دادەنێن. عەلامە "طبا طبائی" كارناسی شیعەو هاوچەرخ، ڕوونی دەكاتەوەو دەڵێت: بێگومان زەردەشتیەكان خاوەنی كتێبی ئاسمانین و پێغەمبەریان هەبوە[١١٦].

ب-(**تەورات**)؛ واژەی مەجوس لە تەوراتیشدا هاتوە. لە (قاموسی كتاب مقدس) كە ڕوونكردنەوەی وشەو ناوەكانی ناو تەورات و ئینجیلە، هاتوە دەڵێت: مەجووس زاراوەیەكی كلدانیە، مانای -كەهەنە- دەگەیەنێت، پلەی كۆمەڵایەتیان لە نێوان فەرمانڕەواكان و ئەندامانی هۆزەكەیاندا بوو، خزمەتگوزارانی ئاینی زەردەشتی پێیان دەڵێن مەجوسی، بەهۆی جلوبەرگی تایبەتیان و گۆشەگیریان. لە كتێبی (ئەرمیا) بەشی ٣٢ ئایەتی ٣دا هاتووە؛ هەرچەندە زانیارییان لەسەر بناغەیەكی ڕاست دانەڕێژرابوو،

لەگەڵ ئەوەشدا، دانیال ئەوانی بە حەکیم و زانا ناوبردوە. لە تەوراتدا چەندجار واژەی مەجووس بەکارهاتوە[١١٧].

ج-(**ئینجیل**)؛ لە ئنجیلدا زیاتر لە تەورات باسی مەجووسیەکان کراوە. لە بابی دووهەمی ئینجیلی مەتیدا، هاتوە دەڵێت: مەجوسیەکان لە سەرەتاوە کەسانێك بوون بە هۆی ئەستێرەیەکەوە لە خۆرهەڵاتدا ئاگاداری لەدایکبوونی مەسیح بوون، بە ڕێنومایی ئەو ئەستێرە بە دیداری (عیسا) شاد بوون.

ئایەتی (١)؛ عیسا چونکە لە بێت لەحمی یەهودیدا لە ڕۆژگاری "هیرودیس" شادا لەدایکبوو، لەناکاودا چەند مەجوسیەك لە ناوچەی خۆرهەڵاتەوە..

ئایەتی (٢)؛ هاتن بۆ ئورشەلیم. وتیان؛ ئەو منداڵە کۆرپەیە پاشای یەهودە لەکوێیە؟. ئێمە بەهۆی ئەستێرەیەکەوە لە خۆرهەڵاتەوە ئەومان دیتوە، بۆ ئەوە هاتوین بیپەرستین.

ئایەتی (٧)؛ هیرودیس؛ بە نهێنی مەجوسیەکانی بۆ لای خۆی بانگکرد. سەردەم و کاتی دەرکەوتنی ئەستێرەکەی لێپرسین.

ئایەتی (٨)؛ لە دواییدا ڕەوانەی بێت لەحمی کردن و وتی: بڕۆن لە چۆنیەتی ئەو منداڵە ئاگاداریەکی تەواو بەدەست بێنن، هەرکاتێك ئەوەتان دەست کەوت، ئاگادارم بکەن، تامنیش بێم و بیپەرستم.

ئایەتی (٩)؛ مەجوسیەکان گوێیان لە وتەکانی پاشا گرت، لە دواییدا ڕوویان لە ڕێگا کرد، لە ناکاو ئەستێرەیەك کە لە ناوچەی خۆرهەڵاتدا دیتبوویان، لە پێشیانەوە دەڕۆیشت، تاکو گەیشتنە شوێنێك کە منداڵەکەی لێبوو ، ڕاوەستا،

ئایەتی (١٠)؛ مەجوسیەکان بە بینینی ئەستێرەکە گەلێك دڵخۆش بوون.

ئایەتی (١١)؛ چوونە ژوورەوە، منداڵەکە و دایکی منداڵەکە "مریەم"یان بینی، لەدواییدا کڕنووشیان بۆ برد. (هەمانە)کانی خویان کردەوە، زێڕو بخوورو مرەبایان پیشکەشکرد.

ئایەتی (١٢)؛ لەبەرئەوە لە لایەنی خواوە پێیان وترابوو نەگەڕێنەوە بۆ لای هیرودیس، لە دواییدا لە ڕێگەیەکی دیکەوە، گەڕانەوە بۆ وڵاتەکەی خۆیان[١٠٨].

واژەی مەجوس؛ (مەجوس) بە عەرەبی کراوی (موی گوش) یان (سیخ گووش)ە، ناوی کەسێکە کە لە ئاینی زەردەشتا نوێگەری زۆری کردوە. لە ئێستاشدا پەیڕەوانی ئاینی زەردەشت (مەجوسی)یان پێدەڵێن. مەجوسی بە ("ی" نادیار= مەجهول) بەمانای ئاگرپەرست[١١٩] بێ دین، کافر، بتپەرست، راهیب، خومار، سەرخۆش، خاوەن مەیخانە، شاخی گا، ڕەگی دارخورما، هاتووە[١٢٠].

لە قاموسی قورئاندا تەنهاجارێك وشەی مەجوسی تێدا بەکارهاتوە، مەبەستیش لەو ناوەی مەجووس یانی ئێرانیانی دێرین. ئاینەکەیان لە ڕیزی یەکێك لە چوار دینە بەناوبانگەکەی ڕۆژگاری دێرین، دادەنیت. دەڵێن مەزهەبی مەجووس، لە بناغەدا مەزهەبێکی (شرك = هاوبەش) نەبوە، لەڕیزی ئاینە یەکتاپەرستەکاندا بوە. جزیە وەرگرتن لە مەجوسیەکان بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر یەکتاپەرستیان. چەند سەربردە لەسەر ئەوە هەیە کە مەجوسیەکان، خاوەنی کتێب بوون، ئاماژەیان بۆ کراوە، واژەی مەجوس لە کتێبە ئاسمانیەکانی پێشیندا بەکارهاتوە و لەوانیشدا ئاماژەی بۆ کراوە.

کارناسێکی ئێرانی دەڵێت: لە هیچ کتێبێکی ئاسمانی وەکو تەورات و ئینجیل و قورئاندا بەڕاشەکاوی باسی ئاوێستا نەکراوەو ناوی نەبراوە.

هەرکاتێك لـە بـارەی ئـەو ئاینـە دێرینـەی ئێرانیەکانـەوە وتەیـەك هاتبێتـە ئاراوە، تەنها بەناوی مەجوسیەوە باسیان لێوە کراوە، ئەم مەجوسیانەیان بە نوێنەری مەزهەبی ئێرانی دێرین ناسیوە. نووسەرە سەرەتایەکانی ئیسلامی لەو گومانـەدا بـوون کـە مەبەسـت لـە مەجوسـیەکان خۆرپەرسـتەکان بــوە. هەندێك وەکو "جوالیقی" و "سیوتی" و "خفاجی"، ئەوەیان لـەژێر وشـەی (دخیلە)ی قورئاندا بەکارهێناوە.

"ابن سیده" و گەلێکی دیکە ئـەوەیان بـە وشـەی (منبـج) کـە بـە مانـای (کورت) دێت، بە داتاشراو زانیوە، لەگەڵ وشەی گوش تێکەڵ بوە، کە تێکڕا دەکاتە (منبج گوش) و بە مانای (گوێ کورت)یان داناوە.

"فە یرۆز ئابادی" لە (قاموسی المحیـط)دا دەڵێت: مـەجووس؛ (کصبـور، رجل صغیر الاذنین وضع دینا ودعا الناس الیه، (منبج کوش) رجل مجوسـی، کیـهودی ویـهود، ومجسـة تمجسا ای صیرة مجوسیا). لــە (قاموســی اللغــە)دا (منبج) بە جیمی ژێر دار نووسراوە، بەڵام (صاحب معیار اللغە) جیمەکەی بـە (ج)ی (ضمـة)دار نووسـیوە، کـە لـە زمـانی فارسـیدا بـە مانــای مێـش و زەردەواڵەی دادەنێت. لـە (برهــان قــاطع)یشـدا هــەر بــەم مانایــە هــاتوە. سـەرچاوەکانی دیکـەی وشـە ناسـین ئـەویان بـە مانـای (هـەنگی هــەنگوین = مێش هەنگوین) .. وەرگرتوە. خاوەنی کتێبی (سافی فـی الاسـلامی) دەڵێت: (المجوس) یانی گاور و (المجوسیه) یانی ژنی گاور. لە قورئاندا ئاماژەیـەك بـۆ دەرکەوتنی کەسێك کە ئاینێکی هێناوەتە کایەوەو خەڵکی بۆ سەر ئاینەکەی بـانگکردوەو ئـاینی موغـانی لـە نـاوبردوە، کــراوە. هــەندێك دەڵێــن وشــەی (مــەجوس)ی ئــێرانی لــە (مــەگوش)ەوە وەرگــیراوە، کــە مانــای (مگــو) دەگەیـەنێت، لـەکاتی (مەفعولیـەت)دا دەبێتــە (مگـوم)، لـە ئاوێسـتادا ئـەم

وشـەیە بـە شـێوەی (مغـو) و لـە گاتـەکاندا چـەندین جار بەشـێوەی (مـگ) بـەکارهاتوە، لـە زمـانی پەهلـەویدا (مگـوی) یـان (مـوگ)، لـە زمـانی فارسـی هاوچـەرخدا (مـغ)ە، وشـەی مـغ لەگـەڵ وشـەی (مغـاك) کـە مانـای (چـاڵ) دەگەیەنێت، نابێت بە یەکیان بزانین، ئەم وشەیە لە زمانی عبریدا (مـگ) و لـە پەهلـەویدا بـە (مگوشـا) بـە کارهـاتوە، کـە ڕاسـتەوخۆ لـە زمـانی فارسـی دێرینەوە وەرگیراوە، ئەم وشەیە لە زمانی ئارامیدا بە (مگوشا) و (مگوش)و لـە زمـانی سـریانیدا بـە (مجـوس)، مگـوش هـاتوە، کـە بـە مانـای (مووبـدی زەردەشتی) و مەجوسیو ئاگرپەرست و جادوگەر بەکاریان هیناوە. ڕویـەکی دیکـەی ئـەم وشــەیە، لـەزمانی سـریانیدا ئاوایـە؛ مگـش، مگشـا، مگوشـانا، مگوشـیا، مگوشـوتو، بـەمانای ئـاینی مەجوسـیەت و ئاگرپەرسـتان، سـیحرو جادوگەر هاتوە. (مگوشا) یانی مەجوسی و ئاگرپەرست، کـە (کلدانـی)یـەکان وەریان گێڕاوە، گومان لەوەدایە کە ئەم مانایە لە نووسراوەکەی "بیسـتون" وەر گـیرابێت. وشـەی مـەجوس لـە قورئـاندا لـەوە دەچێـت لـە (مگوشـا)ی سریانیەوە وەرگیرابێت[١٣١].

واژەی مغ ؟ (مـغ = مـوغ) واژەیەکـە هاوکێشـی مەجوسـە، بـە زمـانی ئاشووری (مج ماج)ی پێدەوترێت، کـە مانـای (گـەورەو گـران) دەگەیـەنێت. (مووبد) یا (مگویـت) بەکارهێنانی ڕابردوویەکی گەلێك دێرینی هەیـە، ئـەم وشەیە بە پێشەوا ئاینیـەکانی زەردەشـت ئـەوترا. ڕۆحانیـەکانی زەردەشـتی، پلەیەکی گەورەی کۆمەڵایەتیان بـە مـیرات بـۆ مـابۆوە، لـە باوکـەوە بـۆ کـوڕ دەگەڕایـەوە. خـەڵکی دیکـە ئـەم مافـەیان نـەبوو. بـە پێـی ئـەو وتـەی "هەرۆدۆتە" کە دەڵێت: (وشەی موغ بە تیرە و بەرەبابێکی تایبـەتی مادیـان دەوت) ڕاسـت نیـە، بـەڵکو موغـەکان چینێکی ئـاینی بـوون. بـە فەلسـەفەو

ڕێنومایییەکانی زەردەشت ئاشنابوون، موغەکان لە ڕۆژگاری زەردەشتەوە تاکو ئەمڕۆ پیشەوایەتی ئاینی زەردەشتیان لە ئەستۆدا بوەو هەیانە، ئەوانە لە ڕوانگەی ئێرانیەکانەوە لە ڕیزی زاناو بلیمەتە بە تواناکاندا دەژمێردرێن. موغ یانی هەڵگری زانستی یەزدانی و ستایشگەری پەروەردگار. لە سەردەمی کۆندا، (موغ) بە مانای (جادوو گەر) بە کارهاتوە.

لەزمانی یۆنانیشدا، هەر بەم مانایە بەکارهاتوە، لە بەردە هەڵکەنراوەکانی بێستوندا (لە نووسراوەکەی داریوش)دا هاتوە: "گوماتا" لە کۆمەڵێ موغەکان ویستی بنەماڵەی هاخامەنشیەکانی پارس لەناوبەرێت، بەڵام "داریوش" سەرکەوت بەسەریدا، کۆمەڵێکی زۆری لەموغەکان کوشت، دەوڵەتی هاخامەنشیەکانی لە ڕووخان ڕزگارکرد. "هەرۆدۆت" دەڵێت: موغەکان تاکو پێش پارسەکان گەلێك نفوزی ڕامیاری و مەزهەبییان لەناو دانیشتوانی بوومی ئێرانی دێریندا هەبوو. لە مەزهەبی زەردەشتا گەلێك ئوسولێ و باوەڕی موغەکان وەکو ڕێزگرتن لەئاگریان بەلاوە گرنگ بوو.. هەر ئەمەش بوە هۆی ئەوەی مێژوو نووسانی ئیسلام موغەکان و زەردەشتیەکان بە پەیڕەوی یەك باوەڕی ئاینی بزانن[١٢٢].

(٤)
(ئـــــامۆژگاری و ئەحکـــــام)

لـە ئـاینی زەردەشــتا بوونــەوەرەکان بـــە دوو دەســتە یــان بــە دوو جــۆر دابەشـکراون؛ (بــاش) و (بــەد). باشـەکان یـەك سـەرچاوەیان هەیــە، ئــەویش (ئاهورامزدا)یە یان (سپندمینۆ)یەو (بەد)ەکانیش سەرچاوەیەکی دیکەیان هەیـە بەناوی (ئەهریمەن) یان (انگرە مینۆ = ئەنگرە مینو) کە ناپاك و ڤیزەونە.

لەسـەر بناغــەی ئــەم بۆچوونانــە مێژوونــووس و زانــا موسـوڵمانەکان (زەردەشت)یان بە مەزهەبی دووتا پەرستی زانیوە.

"شهرستانی" دەڵێت:

المجوس اثبتوا اصلين..... الا ان المجوس الاصلية زعموا ان الاصلين لا يجوز ان يكونا قديميين ازليين..[١٣٣].

ئەمەش ئاماژەیە بـۆ ئـەزەلی بوونـی ڕوونـاکی و تـاریکی (ڕوونـاکی ئەزەلی و سروشتیە، تاریکیش پەیدابوونێکی غەیری ڕووناکیە). لەبەر ئەمــە دووتاپەرســتی تایبەتمەندیـــەکی هــۆزی مەجوســـە. لـــە بۆچوونـەکانی زانـا ئیسلامیەکاندا لـە ئـاینی مەجووسـدا جیـهان دوو دروستکەری هەیە، (یـەزدان) و (ئەهریمـەن)، ئەهریمـەن لـە ترسـێکی گەورەوە پەیدابووە[١٣٤].

(پارسەکان بەخوای گـەورەیان دەوت (هورمـزد، ئـێزەد، یـەزدان)، دانیـان بە بوونــی پـەروەردگاردا نـاوە. هەندێکیشیان ئاگریـان پەرسـتوە. مەزهـەبی ئەوانیش لە ئاگرپەرستیدا هەمان پەرستن بوە کە لە مەزهەبی بتپەرستانی عەرەبدا سەبارەت بەبتپەرستی پەیڕو دەکرا..)

مەزهەبی دووتاپەرستی ئەم هۆزەش هەر ئەوە دەڵێن کە زەردەشت وتویەتی، دروستکەر دوانە، ڕووناکی کە دروستکەری (خێر= چاکەیە) و تاریکیش دروستکەری (شەڕ= خراپە)یە ئەم دوو دروستکەرەش کۆنن[١٣٥].

"لاهیجی دەڵێت": (گاور) کە (مەجووسی)یان ناوە، ڕەچاوەی کارەکان بەدوو سەرچاوە دەزانن؛ یەکێکیان کرداری چاکەو پێی دەڵێن (ئێزەد)، ئەوی دیکەشیان بەدکردارەو پێی دەڵێن (ئەهریمەن)[١٣٦].

ئێران ناسی ناسراو "جوزف گئر" دەڵێت: لە شاری بەلخدا لە زەردەشتیان پرسی: **ئەم پەروەردگارە گەورەیە کێیە؟ زەردەشت لە وەڵامدا وتی: پەروەردگاری زانا فەرمانڕەواو گەورەی جیهانە.**

لە زەردەشتیان پرسی: ئایا تۆ لەو باوەڕەدای ئەو هەموو شتەکانی جیهانی دروستکردوە؟

زەردەشت دەڵێت: ئەو هەر شتێك کە باشە دروستی کردوە، چونکە ئاهورامزدا زیاد لەکاری چاکە هیچ کارێکی تری بۆ ناکرێت. لە زەردەشتیان پرسی: کەوابێت ئەی ناشیرینەکان و ناپاکەکان کاری کێیە؟ زەردەشت دەڵێت: ناشیرین و ناپاکەکان (ئەنگرمئو) یانی (ئەهریمەن) هێناویەتە ئەم جیهانەوە، بە زەردەشت دەڵێن؛ کەوابێت دوو جیهان و دوو خوا هەیە؟ زەردەشت دەڵێت: بەڵێ (!) لە جیهاندا دوو دروستکەر هەیە[١٣٧].

"گیرشمن دەڵێت": ئاینی زەردەشتی لەسەر بناغەی یەکتاپەرستی نەبوە، بەڵام لە سەردەمی ساسانیەکاندا، بەهۆی کاریگەری ئاینە گەورەکانی وەکو (مەسیحیەت و یەهودی) یەکتاپەرستیان قبوڵکرد[١٣٨].

ئەو زانا خۆرهەڵاتناسانەی لێکۆڵینەوەیان لە ئاوێستادا کردوە، سەبارەت بە سروودی بیستوچواری گاتەکان ئاوا دەڵێن: زەردەشت دەڵێت:

ئەی خواوەند، دورستکەری بوونەوەر (!) بەرێزەوە پرسیارم هەیە؛ ئایا ئـەو کەسـەی دڵـی لای تۆیـە لەسـەر ڕێگـەی تۆدایـە، دەبێـت چـۆن تـۆ بپەرستێت؟

ئـەی گـەورەترین دادوەر؛ دڵـم لـە خۆشەویستی تـۆدا لێـوان لێـوە. ئایـا دەکرێت لە ڕووناکی ڕاستی و دروستی لە یارمـەتیدانت سـوودمەند ببـین و دڵمان لە ڕووناکی پاکی سروشت، ڕوون ببێتەوە؟

ئەی خواوەند (!) سەرچاوەی باشـترین و بـەرزترین ژیـانی پـاك كامەیـە؟ چ کەسێك دروستکەری سەرچاوەی ڕاستی بـوو؟ چ کەسـێك ڕێـازی ئەسـتێرەکان و خۆری دەستنیشان کردووەو مانگی یەکشەوە دەکات بە مانگی پڕو مانگی پڕیـش دەکات بە یەك شەوە؟ داوای سەربردەی نیشانەکان و نهێنیەکانی سروشت لـە تـۆ دەکەم.

کێیە لە خوارەوە چاودێری زەوی و لە سەرەوەش چاودێری ئاسمان دەکات؟

کێیە دروستکەری ئاو و گیا؟

کێیە ئەو کەسەی بزاڤ بە باو بە هەوری تاریك و بارانی زوڵاڵ دەبەخشێت؟

دروستکەرو ئیلـهام بەخشـی سروشـتی پـاك کێیـە؟ کـام ڕێکخـەری گـەورە، تاریکی و ڕۆشنایی و خەو و بێداری دروستکردوە، شەو و ڕۆژی هێناوەتە کایـەوە، کە هۆشیارکەرەوەی مەردی زانایە. ئایا ڕاسـتە ئیمـان و ئـەوینی یـەزدانی لـەناو تیشکی کرداری چاکەو ڕاستی و دروستیدا گەشە دەکات؟

ئایا ئەو جیهانە بەرهەمدارەت دروسـتکردوە کـە شـادی و فراوانـی بـە ئێمـە ببەخشێت؟..

زەردەشـت لـە بـەندی حەوتـەم لـە سـروودی گاتـەکاندا وەڵامـی ئـەم پرسیارانەی داوەتەوە:

(ئەی گەورەی دادوەری بوونەوەر بەخش!

تێدەکۆشم تا لە ڕووناکی عەقڵی پاکی تۆی دروستکەر، هەموو شتێك بزانم)

کارناسێکی خۆرئاوایی دەڵێت: ئەوەی لە گاتەکاندا گەلێك ئاشکرایە، ئەوەیە؛ خوای زانا تەنها دروستکەرە، تەنانەت دروستکەری ڕۆحەکانی ئەوانەشە، کە لە دەوروپشتی ئەودان، زەردەشت بە ڕاشەکاویەوە دروستکەری هەموو بوونەوەرێکی جیهان بە (مزدا) دەناسێت؛

(تۆ ئەی ئاهورامزدا! بە دروستکەری هەموو ئەم شتانەت دەناسم)

ئەم کارناسە خۆرئاواییە جەخت دەکاتەوە دەڵێت: تەنانەت لە سەردەمی ساسانیەکانیشدا ئاهورامزدا تەنها خوای زەردەشتیەکان بوو.

"بارتلمە" دەڵێت: نوێکاری زەردەشت ئەوەیە، لەباتی چەندین خوا کە هەبوون، یەك خوای زانا (ئاهورامزدا)ی لە جێگەیاندا دانا.

پرۆفیسۆر "گری" دەڵێت: ئاینی زەردەشت لە (دوالیسم= دووخوایی)یەوە گەلێك دووربوە، لەبناغەدا ئاینێکی یەکتاپەرستیە.

کارناسێکی دیکەش دەڵێت: ناوەرۆکی گاتەکان، لەجیهانی چەند خواییەکانی ودایيەکان ئاوێستای ئەم دواییە بەتەواوی دوورو چۆڵە، زەردەشت تەنها یەك خوا دەناسێت، کە بەسەروەری دانا ناوی دەبات.

(ئەو دروستکەرو سەروەرێکە، خۆرو ئەستێرەکان لە ڕێبازی خۆیانەوە ڕەوانە دەکات. ئەو دروستکەرو سەروەرێکە، توانەوەو گەشەسەندن بە مانگ دەبەخشێت. ئەو زەوی لەخوارەوەو هەورەکان لەسەرەوە قایم ڕادەگرێت).

"مستد" دەڵێت: زەردەشت یەکتاپەرستێکی واقعی بوو، بۆ ئەو ئاهورامزدا بە تەواوی مانای واقعی وشەکە بەتەنها خوایەك دەژمێردرا.

یـەك کارناسـی خۆرئـاوایی دەڵێـت: خواوەنــد لــە ئــاینی زەردەشــتا، دروستکەری هەموو شتێکە..

"ویـل دورانـت" دەڵێت: لەگـەڵ ئەوەشـدا، هێشتا لێکۆڵینەوەیـەکی نـوێ سـەبارەت بـە زەردەشت پێنەگەیشتوە، لەهـەمان کاتیشدا ئـاینی زەردەشـت ئـاینێکی یەکتاپەرسـتیە و (ئەمشاسـپندان) خاسـیەتەکانی خــوان، بــەڵام پــەیڕەوکارانی زەردەشــت، خوویــان بەچــەند خوایەکــەوە گرتبــوو، ئــەم خاسـیەتانەیان بەشـێوەی بونــەوەرانێك لێکداوەتــەوە، کــە بەفــەرمانی (ئاهورامزدا) جیهانیان دروستکردووەو بەڕێوەی دەبەن.

بـەم شـێوەیە، یەکتاپەرسـتییەکی شـکۆدار، بـەهۆی دامەزرێنـەری ئـەم ئاینەوە پێشچاو خرابوو، هەروەکو مەسیحیەت بە (چەند خوایەك) ئـاڵوگۆڕ کرا!. زەردەشت ڕۆحە ناپاکەکان، بە خواکانی ساختەو کەڵـەك دەزانێت، کە بەرهەڵستی لە پێشکەوتنی مرۆڤ دەکەن..

"گیلگـر" دەڵێــت: (لــە ئــاینی ئاریاییــە دێرینــەکاندا، کــە لەگــەڵ هیندیەکاندا مەزهەبێکی هاوبەشیان هـەبوو، چـەندین خـواو هێزەکـانی سروشت -هەریەکـەیان بـەگوێرەی پێویست- لـە حوکمـدا بـەتواناترین و دەسـتەڵات دارتریــن خواکــان دەردەکــەوتن، بــەڵام لــەئاینی زەردەشــتا شـوێنەواری ئـەم جـۆرە دیاردانـە نیـە، تـەواوی هێزەکــان و دەســتەڵاتە جۆربەجۆرەکان لە خوایەکی یەکتاپەرستی و بوونەوەرێکی سەردەســتەی هــەمواندا کۆبۆتــەوە. مەزهــەبی چــەند تاپەرســتی گــۆڕا بــە ئــاینی یەکتاپەرستیی زەردەشت[١٢٩].

مامۆستا "مرتضی مطهری" دەڵێت: ئەوەی لـەبارەی زەردەشـتەوە تـەواو ڕاستە، ئەوەیە، کە ئەو خەڵکی بۆ یەکتاپەرستی بانگکردوە، ئـاهورامزدا لـە

ڕوانگەی تایبەتی زەردەشتەوە ناوی خوای نەبینراوە، دروستکەری جیهان و مرۆڤە. تەنها بوونەوەرێکە کە شایستەی پەرستنە. زەردەشت ڕەسمەن خۆی بە نێردراوی ئاهورامزدا دادەنێت، خەڵکی لەدێو پەرستی، کە لەو سەردەمەدا باوی هەبوو، دووردەخستەوە[١٣٠].

"جان ناس" دەڵێت: ئاینێك، ئەم پێغەمبەرە ئێرانیە ڕێنومایی دەکات، ئاینێکی ڕەوشتییە و ڕێگایەکی یەکتاپەرستیە. زەردەشت خوای پەرستن و بڵندی ئاینەکەی خۆی، نازناوی ئاهورامزدای لێناوە، یانی خوای حەکیم. ئەم ناو لێنانە لە داهێنانی زەردەشت نەبوە، بەڵکو لە ناوی (مزدا)وە، کە لەو ڕۆژگارەی ئەودا دەناسراو ئاشکرابوو، وەریگرتووە. بێگومان هەموو خەڵك (ئاهورامزدا)یان بە خوای جیهان و سروشت دەزانی، ئەویش لەلای ئاریەکانی هیندستان هەمان خوایە، کە بە نازناوی (وارو نا) دەیانپەرست.. هەندێك لە کارناسان، لەسەر ئەو باوەڕەن زەردەشت (ئاهورا مزدا)ی لە گاتەکاندا بە خوای گەورە داناوە، کە ئاسمانەکانی وەکو کراس و عەبایەك کردۆتە بەر خۆی و خۆی پێ داپۆشیوە.

(وارونا)ش هەر لەم پەیوەندیەدا بوو، لە بەرئەمە (ئاهورامزدا)ی ناونراوە. بە هەمان شێوە نازناوی (شیوا)یانی (موبارەك =پیرۆز) لە باتی ناوی کۆنی (رودرا) بەکارهێنراو باوی پەیداکرد. (ئاهورامزدا) بۆ گەورەیەتی ئەو خوایە بەکارهاتوە. ئاهورا دروست هەمان وشەیە کە بە زمانی ودائی (ئاشورا)ی پێدەڵێن. ئەم گوێزانەوەی مانایە لەم وشەیەدا وردە وردە لە مەفهومی ئەسڵی خۆی لایداوەو مەفهومێکی دیکەی لەخۆ گرتوە. لە ئێرانی زەردەشتا ڕێگەیەکی پێچەوانەی گرتە پێش. ئەو ناو و نازناوانەی هەڵبژارد کە لەگەڵ مەفاهیمی هیندیدا دژایەتی هەیە.

ئەو (مزدا)ی بە گەورەی ئاهورای ڕاستەقینە زانی. عیبادەت و پەرستنی بە شایستەی (سروشتی ڕها = ذات مطلق) دەزانی. بەڵام لەوە دەترسا دانیشتوان بە گشتی (مزدا) بە دروستی نەناسن و بکەونە ژێر ئامۆژگاریەکانی پێشەوا ئاینیەکانی ئێرانی دێرین، چونکە ئێرانیە دێرینەکان، باوەڕیان بە (دێو)ەکان یان ڕۆحە ئاسمانیەکان هەبوو؛ لەبەر ئەمە پەییان بە گەورەیەتی (ئاهورامزدا) نەدەبرد. پێشەوا ئاینیەکانی پێشوو لەم ڕێگایەوە دەستیان بە ساحری و جادوگەری کرد، بە ناوی (دێو)ەکانەوە قوربانییان لە خەڵکی وەردەگرت، زەردەشت بۆ نەبەرد لەگەڵ پێشەوا ئاینیەکانی ساحیرو جادوگەر بە ڕاشکاوی ڕایگەیاند، کە (دێو)ەکانی خوای مووغە تورانیەکان، هەموویان ڕۆحی شەریر و زیانکارن و لەگەڵ ڕۆحە چاکەکان و پاکەکاندا لە نەبەردان، ئەوانە باوکی درۆن و فریودەری سروشتی پاکن. ئوسوڵی ڕێنوماییەکانی زەردەشت ئاوایە:

١- بە (پەیڕەوانی دەرخستنەکان=مکاشفات) ئیلهاماتی خودی خۆی ڕایگەیاندوە و لە گاتەکاندا جەختی لەسەر کردوەتەوە، کە (پێغەمبەر)ە و نێردراوی ئاهورایە، خواوەندە ئەوی هەڵبژاردوە، فەرمانی پێداوە و ئاینەکەی باشترین و پێگەیشتووترین ئاینە.

٢- لەو هەموو ڕۆحانەدا، تەنها یەك ڕۆحی باش و چاکییان کە (ئاهورامزدا)یە پەسەند کرد، ئەوی بە بەرزترین و گەورەترین خواکان زانی. دروستکەرو زاناو بەرزترین ڕۆحە ئاسمانیەکان بڕیاری دا هەتا هەتایە لەگەڵ خراپەو درۆدا بە نەبەردو لێکدانەوە خەریك بێت، بۆ ڕاستیو ڕاستگۆیی ڕابەربێت. بە پێچەوانەی باوەڕی هەندێکی دواکەوتووتر لە کۆمەڵگای زەردەشتییان، ئەو پێغەمبەرە دێرینە وتی: (بە پێی خواست و

ئیرادەی بڵندی ئاهورامزدا، تەواوی بوونەوەرەکان دروستکران، هەروەکو لە (ئایەتی) کۆتایی گاتەکاندا بە ئاشکرا دیارە. ئاهورامزدا، هۆکارو دروستکەری ڕووناکی و تاریکیە.

٣-ئاهورامزدا ئیرادەی پیرۆزو ئاسمانی خۆی بە هۆی ڕۆحی پیرۆزو دەروون چاکەوە، لە (هێز)ەوە بەکاردەهێنێت، ئەویش (سپنتا مئی نو)ی ناوە. کرداری یەزدانی ئەو بە یارمەتی ڕۆحە پیرۆزەکانەوە، کە (ئەمشاسپندان) یان پێدەوترێت، جێبەجێ دەکرێت..

٤-وێڕای ئەوە ئاهورامزدا لە تەختی شکۆداری خۆیدا هیچ دژایەتیو خراپییەکی نیە، لەگەڵ ئەوەشدا زەردەشت لەو باوەڕەدایە، لە بەرانبەری هەر چاکەیەکدا خراپەیەك هەیە، هەروەکو لە بەرانبەر هەر ڕاستی و حەقیقەتێکدا، درۆ و ناڕەواییەك جێگەی خۆیان کردۆتەوە. لە بەرانبەر زیندویەتی و ژیاندا مەرگ ڕاوەستاوە. هەر بەم ئەندازەیە، لە بەرانبەر ڕۆحی پیرۆزو پاکی (سپنتا مئی نو) ڕۆحی شەریر و ناپاکی (ئەنگرە مئی نو) کە بە مانای (ڕۆحی پیس) دێت جێگەی خۆی گرتوە. لە ناوەڕۆکی کتێبی گاتەکاندا دەردەکەوێت، زەردەشت بە هەمان شێوە هەمیشە لە جیهانی سروشتدا بۆ پاککردنەوەو خاوێنکردنەوە، بانگ لە توخمی خراپ و بوونەوەری ناپاك دەکات. لە ژیانی مرۆڤیشدا مرۆڤ بۆ ڕەوشتی چاکەو خواپەرستی و خۆ پاراستن لە درۆ و خراپە بانگ دەکات. لەسەر ئەو باوەڕەشە ئەم دژایەتی و دوو جەمسەریەی نێوان هەردوو توخمی چاکە و خراپە، لە سەرەتای دروستبوونی گەردوونەوە هەیە.

(ئێستا دوو ڕەوانی سەرەتایی لەم جیهانەدا، وەکو جمك خۆ دەنوێنن؛ یەکێکیان چاك و یەکێکیان خراپ، لە (بیرو وتەو کرداردا) زاناکان لەم دوانە

چاكەكەیان هەڵبژارد، نەفامەكانیش خراپەیان هەڵبژارد. ڕۆژی یەكەم ئەم دوو ڕەوانە بە جووتە پێكەوە پەیدابوون، یەكێكیان ژیان و بونەوەری هەڵبژارد، ئەوی دیكەشیان ویرانەو نەبوونی هەڵبژارد. لە ئەنجامدا شوێنی هەمیشەیی خراپكاران (دۆزەخ)ەو دەبێتە بەهرەی پەیڕەوانی درۆ، بەڵام ئەندێشەی پاك و جێگای هەمیشەیی چاكان (بەهەشت)ە و بەنسیبی پەیڕەوانی ڕاستی دەبێت. لەم دوو ڕەوانە جمكە، ئەو یەكەیان لە خوارەوەیە پەیڕەوی درۆیە، هەمیشە شتە خراپەكان هەڵدەبژێرێت، بەڵام ئەوی دیكەیان پاك و بڵندە، خوازیاری ڕاستی و چاكەیە. ئەم جوتە ڕەوانە جمكە، لە سەرەتای دروستبوونی جیهانەوە، ئەو یەكەیان كە پاككردارو چاكە لەگەڵ ئەوی دیكەدا، كە دوژمنیەتی ئاوای پێوت: تاكو كۆتایی جیهان نە لە جیهانی كردار و وتەو سروشت و نە لە جیهانی ئەرواح و مادەدا ئێمە هەرگیز هەم ئاهەنگ نابین.

بە پێی ئەم بڕیارە لە یەكەم ڕۆژی جیهانەوە، ڕەوانی (چاكە) و (خاوێن) لە ئاهورامزداوە سەرچاوە دەگرێت، لەگەڵ دوژمنایەتی و جیاوازی رۆحی ناپاك و پیسدا ڕووبەڕوو بۆتەوە. ئەم (ڕەوانە پیسە) هەر ئەوەیە لە ڕۆژگارەكانی دواییدا بە ناوی (شەیتان)ەوە نوسراوە. دەقەكانی كتێبی زەردەشتی، لە بارەی ئاستی لێپرسینەوەی (ئاهورامزدا) لە مەسەلەی ڕۆحی شەریرەوە، گەلێك تاریك ونادیارەو نازانرێت (ئەنگرا مئی نو) یانی ڕۆحی پیس، هەر لە ڕۆژی ئەزەلدا لەگەڵ ئاهورامزدا پێكەوە دروستبوون یان ئاهورامزدا لە دواییدا ئەوی دروستكردوە. بە عیبارەتێكی دیكە: ئایا ئاهورامزدا ڕەوانی ناپاكی ئەهریمەنی دروستكرد، یاخود (ئەنگرە مئی نو}ش بوونەوەرێكی پیس بوو. (مزدا) دەریخست- واتە كەشفی كرد- لەم

ڕوەوە هەر شوێنێك (چاك) بوو خراپەی لە بەرانبەردا دانا، لە هەر شوێنێکدا ڕووناکی هەبوو، لە بەرانبەریدا (تاریکی) دانا، هەرچەندە بە ئاشکرا سروودەکانی گاتەکان بەرودوا لەسەر بۆچونی دووهەمە، بەلاّم بەتەواوی نەزانراوە لە دەقەکانی دیکەی ئاوێستادا ئەمە بە چ شێوەیەك نیشان دراوە. چۆن رۆحی ناپیرۆز و ڕەوانی پیس (ئەنگرە مئی نو) بە شێوەی شەیتانی لێهاتوە، کە هەمیشە لەگەڵ ئاهورامزدادا بۆ خۆی خواو دورستکەری ئەوە لە جەنگ و پەیکاردایە.

٥-خاڵی سەرەکی و پایەی بنچینەیی ڕەوشت لە ئاینی زەردەشتا لەسەر ئەم بناغەیەیە، کە نەفس و ویژدانی هەرکەسێك مەیدانیکی نەبەرد و ناکۆکی هەمیشەییە لە نێوان خێرو شەڕدا، سینگی مرۆڤ تەنوورێکە، ئاگری ئەم جەنگە هەمیشەییەی لەناودا بڵێسەدارە. لە ڕۆژێکەوە ئاهورامزدا مرۆڤی دروستکردوە، مرۆڤی لە هەڵبژاردنی کارەکانیدا ئازاد کردوە. بۆ ئەوەی خۆی کارەکانی خۆی هەڵبژێرێت، یانی تواناو هێزی هەڵبژاردنی پێداوە، لە نێوان دوو ڕێگەی (هەڵە و راست)دا هەرکامێکیانی دەوێت هەڵیبژێرێت. هەرچەندە ئاهورامزدا بەهۆی هێزی چاکەوە یانی (سپنتا مئی نو) و هەم بە یارمەتی (وهومنە)، هەمیشە مرۆڤ بەرەو ڕاستی ڕادەکێشێت، بەلاّم لە هەمان کاتدا، هێزی (خراپە) و (ناشیرینی) کە (ئەنگر مئی نو)یە لەودا دەرکەوتوە، هەمیشە لە مێشکی مرۆڤدا وەسوەسە دەکات. لەم روەوە ئەرکی سەرشانی هەر مرۆڤێك ئەوەیە لە دڵی خۆیدا لە نێوان ئەو دوو بانگەوازەدا وەلاّمی یەکێکیان بداتەوە، یانی ملکەچی فریشتەی چاك بێت و چاکە هەڵبژێرێت، یان ئەوەی کە وتەی دێوی بیستووەو ڕێگەی (خراپ)ە هەڵدەبژێرێت، ئەڵبەتە پیاوچاکان خراپە پەسەند ناکەن.

٦-بەڵام چاکەو خراپە، لە کتێبە زەردەشتیەکاندا وەکو پێویست بە ڕوونی لێی نەدواون، ئەڵبەتە لە دەقی گاتەکاندا، بریتین لە سروودو موناجاتەکان، ئەمەش وەکو کتێبێکی پەیڤیو فەلسەفی ڕووناك نیە. ناتوانین لەمڕووەوە چاوەڕوانی ڕوونکردنەوە و لێدوانی زیاتری لێبکەین، بەڵام ئەوەی لە ناوەڕۆکیانەوە دەردەکەوێت دەتوانین بەڕوون و ئاشکرا جیاوازییەکانی کرداری خراپ و چاکە لەنێوانیاندا دەستنیشان بکەین. بۆنموونە، مرۆڤی کردار چاك و ڕاست لە ڕوانگەی زەردەشتەوە، ئەو کەسانەن ئیمان بەدینی (بەهی) دەهێنن، مرۆڤی (بەد کردار و تاوانبار) ئەو کەسانەن ڕوویان لەئاینی مزدا وەردەگێڕن، بەتایبەتی ئەوانەی ئاینی دێرینی نەزانەکان کە بریتی بوو لە دێوپەرستن و دێوپەرستییان هەڵبژاردوە. لە دەقی گاتەکاندا بە باشی دەردەکەوێت دێوەکان لە ڕیزی (ئەنگرە مئی نو)دان، لە ئەنجامدا هەرکەسێك پەیڕەوییان بکات، لە سەردەمی ژیانیدا لە ڕیزی بەدکاران و شەریرەکاندا، خۆی دەبینێتەوە. ئەم جۆرە کەسە خراپکارانە، نابێت وازیان لیٚ بهێنرێت. بەڵکو دەبێت بە چەکی کوشندە و کەرەسەکانی جەنگەوە، لە گەڵیاندا بجەنگین.

.. (من "دێو" دووژمنمە و " مزدا" دەپەرستم.

من پەیڕەوی زەردەشتم کە دووژمنی دێوان و پەیامبەری یەزدان بوو ستایشی ڕۆحی پیرۆزو نەمرەکانی (ئەمشاسپندان) دەکەم و بە خوای زاناپەیمان دەدەم، هەمیشە چاکەو کرداری چاك بکەمە پیشەم ڕاستی هەڵبژێرم. لەگەڵ (فەڕی ئیزەدیدا) باشترین کارەکان بگرمە پێش، لەبارەی (گا)وە کە لە بەخششەکانی (فرد=خوا)یە دلۆڤان بم، یاسای دادوەری و تیشکە گەردوونیەکان و ڕووناکیە ئاسمانیەکان

كــــه ســـەرچاوەگـــەلێكی یەزدانین، ڕێزیـان لێبگرم. مـــن فریشتـەی (ئەرمی تی)، (سپندارمز) كە پاك و چاكە، هەڵدەبژێرم؛ بەهیوام ئەویش لەگـەڵ مندابێـت. لـە دزی و نابـەكاری و ئـازاری گیانلەبـەران و وێرانـــی و لەناوبردنی دێهاتەكان و ئەو شارانەی مزدا پەرستانی تێدایە خۆم بپارێزم)

٧- لە مەراسیم و ئاداب و خواپەرستی ئەركە ئاینیەكان لە مەزهەبی ئەسڵی زەردەشـتا شـتێكی گرنـگ نەماوەتـەوە، هـەر ئـەوەندە دەزانرێـت زەردەشت ڕێوڕەسمی ئاریەكانی دێرین، كـە پشـتیان بـە بـاوەڕی سـیحرو جـادو و بتپەرسـتی دەبەسـت، بـە تـەواوی هەڵیوەشـاندەوە. تەنـها یــەك ڕێورەســم و یـەك جـۆر خواپەرسـتی لـە ڕۆژگــاری زەردەشــتەوە بۆمــان ماوەتەوە. هەروەكو دەڵێن: زەردەشت لە كـاتی ئـەنجامدانی نەریتـەكانی پەرستندا، لـە بەرانبـەر میحرابـی ئـاگری پـیرۆزدا، كـوژراوە و لـە كـاتی خواپەرســتیدا گیــانی دەرچــوە. لــە ســرودێكی گاتــەكاندا هــاتوە، كــە زەردەشت دەڵێت:

(لە كاتێكدا لە بەردەم ئاگری پیرۆزدا نیازێك پیشكەش دەكەم، خۆم بەڕاست كردارو كردار چاك دەزانم).

لە شوێنێكی دیكەدا ئاگری پـیرۆز بـە بەخششـی یـەزدان دەژمـێرێت، كـە (ئـاهورامزدا) ئـەوی بـە مـرۆڤ بەخشـیوە. بـەڵام دەبێـت ئـەوەش بزانــین زەردەشـت ئـاگری نەپەرسـتوە، ئـەو بـاوەڕە پێشـینان و بـاب و باپـیرانی ئـەو لەبارەی ئاگری پـیرۆزەوە هـەیانبوە، ئـەو نـەیبوە. بـاوەڕی زەردەشـت لەگـەڵ ئەو باوەڕەی لە دواییدا ئاگر پەرستەكانی دوایی نیشـانیان دەداو پـەیڕەویان لێدەكـرد، جیـاوازبوو. بـەڵكو زەردەشـت ئـاگری بـە تەنـها هێمایـەكی پـیرۆزو نیشانێكی گرانبەهای ئاهورامزدای دادەنا، بە هۆی ئەوەوە دەتوانین پـەی بـە

ناوەرۆكی ڕاستی و بڵندی خوای زانا ببەین. ئەمەیە بە شێوەیەكی كورت دەتوانین كەمەكێك لە دەریای مەنتیق و فەلسەفەی زەردەشت هەڵگۆزین،

٨-لە ئەنجامدا ئەم نەبەردو ناكۆكییەی نێوان چاكەو خراپە، بە چ شێوەیەك كۆتایی دێت؟.. هەرچەندە زەردەشتیەكان لە سەردەمەكانی دواییدا، ماناو لێكدانەوەیان لەسەر بناغەی لەبیرچوونەوەو هەڵەیان لەم ئاینەدا بەكارهێنا، بەڵام ئەوەی كە سەلمێنراوە ئەوەیە، زەردەشت بەبێ هیچ گومانێك لەو باوەڕەدا بوە، هەركاتێك دەوری ڕۆژگار تەواوبێت، ئاهورامزدای پیرۆز بەسەر دوژمنی ناپاك و بەدكرداری خۆیدا سەردەكەوێت. لە هیچ ڕوویەكەوە لەو باوەڕەدا نەبوە هێزی ناپاكی ئەهریمەن وەكو هێزێكی ڕەوان بەخشی چاك و پاك و نەمرو هەمیشەیی بێت.

زەردەشت بە ئەندازەیەكی تەواو خاوەنی ڕۆحێكی پڕ لە هیواو ئومێدەواری بوە، ئیمانی بەوە هەبوە لە ئەنجامدا چاكە بەسەر خراپەدا زاڵ دەبێت و سەردەكەوێت..

بەڵام ژمارەی كردارو دادوەری لە نێوان كارە خراپەكان و چاكەكاندا، لە هەمان كتێبەوە، بە شێوەیەكی تەمومژاوی وا دەردەكەوێت كەمێك لە دوای مردن (دادگایی) كردنی مردوو، دەست پێدەكات. چارەنووسی ڕۆحی مردوو لەوە بە دواوە دەردەكەوێت، هەتاكو ئەو كاتەی (هەستانەوە = قیامەت) لە كۆتایی جیهاندا بەرپا دەبێت. ئەڵبەتە ئایەتەكانی ناو گاتەكان، لەم ڕووەوە گەلێك تەمومژاوی و كورتە. دەتوانین ئەویش بەم شێوەیە لێكبدەینەوە: دەبێت هەموو ڕۆحێكی چاك یان خراپ، لە ڕۆژی هەستانەوەدا بەسەر پردێكی جیاكەرەوەدا (پردی چنوات) تێپەڕێت. ئەم پردە بەسەر دۆزەخدا ڕاكیشراوە، لەو سەرەكەیەوە بە درگای بەهەشت كۆتایی دێت. لەسەر ئەم

پردە نامەی کرداری ڕۆحەکان دەخوێنرێتەوە، هەموو کردارەکانی باش و خراپ لە دووتای شایەنێکدا دادەنێن، دەستە گیرەی شایەنەکە بە دەستی ئاهورامزداوەیە، ئەگەر تای چاکەی شایەنەکە لە تای خراپەکەی قورستر بێت، هەر لەوێدا ئەو ڕۆحە بەرەو بەهەشت دەکەوێتە ڕێ. بەڵام ئەگەر تای خراپەی شایەنەکە قورستر بێت، ئەوا دەیهاوێژنە نێو قووڵایی دۆزەخەوە. کردار چاکەکان بە یارمەتی زەردەشت لەو پردە بە ئاسانی و بە بێوەی، دەپەڕنەوە. بەڵام بەدکاران هیچ ڕێگاو شوێنێك شك نابەن تا لێوەی هەڵبێن، جگە لە کەوتنە خوارەوە بۆ قووڵایی دۆزەخ هیچ چارێکیان نیە.

زەردەشت دەڵێت:

(ئیرادەی مرۆڤ تەنها هۆکاری دیاریکردنی چارەنووسی کۆتایی مرۆڤەو بەس)

زەردەشت لە بارەی جەنگی ئەبەدیەوە ئاوا دەڵێت:

(ڕۆحی ناپاك یان نەفسی پیسی مرۆڤ لە کاتێکدا بە پردی (جیاکردنەوە= چنوات) دەگات، دوچاری ئەشکەنجەو سزا دەبێت و هەتاهەتایە لە خانەی درۆزناندا زیندانی دەکرێت !)

بە هەڵەداچووانی تاوانبار لە بەرانبەر ویژدانی خۆیاندا بە گوناهبار تاوانبار دەکرێن، بەپێی خۆیان بەرەو چارەنووسی خویان دەکەونە ڕێ.

بە پێی گاتەکان دۆزەخ یان (خانەی درۆ) شوێنێکە بە ناوی شوێنێکی ناخۆشەوە ناونراوە، لەوێدا بیری نابەکارو ئەندێشەی نادروستی تێدایە. سەر زەمینێکە بۆگەنی لێهەڵدەستێت، پڕیەتی لە پیسی و خاکوخۆڵ، لە قووڵایی تاریکاییەکەوە هاواری شیوەن وناڵەی خەم دەگاتە گوێی مرۆڤ، هەرکەسێك بکەوێتە ئەو شوێنەوە، تەنها بە ئەشکەنجەی هەمیشەیی سزادەدرێت. بە پێچەوانەی ئەمەشەوە ڕاستکاران لەوسەری پردەکەوە، لە

خانــەی ئاوازەكـاندا، بــە وتــەی گاتــەكان (بــە هەشــتی بــەرز) جێگایــەك هەڵدەبژێرن، ئەو شوێنە (جێگای خۆشییە)، سەر زەمینـی ئەندێشە و بیرو وتەی چاكە و پەسەندە. هیچ كاتێك خـۆری لێ ئـاوا نـابێت، كـردار چاكـەكان لە وێدا لـە بەرەكـەت و خۆشـی ڕۆحیـی بەهرەمـەند دەبـن. لەگـەڵ یـاران و هاوڕێ بەختەوەرەكانیاندا ڕۆژگار بەسەر دەبەن.

لە وتەكانی زەردەشتەوە وا دەردەكـەوێت زەردەشـت لـە ڕووی دڵسـۆزی و سۆزەوە باوەڕی بەوە هەبوە، ئاینی بەهی و ئاینی مزدا لـە ئـەنجامدا گـەلێك پـەیڕەو و باوەڕپێكراویـان دەبێـت. لـە ئـەنجامدا بەسـەر هۆكارەكـانی شـەڕو ئەهریمەندا سەردەكەون و كامـەران دەبـن، ئومێدەواریـش بـوە هـەندێك لـە پـەیڕەوانی ئـاهورامزا هـەروەكو خـودی خـۆی لـە دواییـدا بـۆ ڕزگـاری و ڕابەرایەتی نەوەكانی مرۆڤ بێنە كایەوە. ناوبراو ڕزگاركـەرانی ئـایندەی بـە (ساوشیان= سوشیانت = سیاوس)ی ناوناوە. زەردەشت لەگەڵ ئەوەشدا، هیـچ گومانی لەوەدا نەبوو، ئاهورامزدا لە ئەنجامی كاردا كامەران و سـەر كـەوتوو دەبێت. لەگەڵ ئەمەشدا دەڵێت: **نەوەكو ئەم خەڵكە، كــە گــەواهی نـاكۆكی و جەنگی نێوان ڕاستی و درۆن، وازیان لە ڕاستی هێنابێت و درۆ هەڵبژێرن**[١٣١].

ئەلف؛ (نیاپش= دوعاو پاڕانەوە) لە ئاتەشكەدەدا؛

(پاكی ئاگرو پاراستنی لە گەردو پیسایی، یەكێكـە لـە ڕێوڕەسمـی گرنگـی زەردەشـتیەكان. پـیرۆزترین ئـاگر ئـەو ئاگرەیــە لــە شـازدە ئـاگری جیــاواز ســازدرابێت. هــەر یــەكێكیان بــە نــۆرە و لــە چوارچێــوەی زنجیرەیــەك خواپەرستی درێــژو مەراسـیمی درێــژ خایـەندا پلەیـەكی پـیرۆزی پـەیدا كردووە. نەریتی پاككردنەوەی ئـاگریش ئاوایـە؛ چـەن لقـەدارێكی سـەندل و

بۆندارو تاشراو كۆدەكەنەوەو لەسەر بلێسەی ئاگرێك دایان دەنێن، بە بێ ئەوەی دەستی لێوەبدرێت، بە پارچە ئاسنێك چاودێری لێدەكەن، كلاو رۆژنەیەكی بچوك لە نێوان دارەكاندا دەهێڵنەوە، لەو كلاورۆژنەشەوە داری سەندەلی وردكراوی تێدەكەن، لە دواییدا ئەو كۆمەڵە دارە ئاگریان پێوە دەنێن، دەست بە خوێندنەوەی دووعاو سروودەكان دەكەن، ئەم كارە نەوەدو یەك جار دووبارە دەكەنەوە. چەند ئاگری دیكەش هەن لە ئەسڵدا هەریەكێكیان بە پرشنگی (بەرق = بروسكە) یان لەیەك خشاندنی دوو بەردە چەخماخ، یان لە ئاگری تایبەتی پەرستگاكان و بتخانەكان و شوێنی ئارەق كردن و ماڵە پیرۆزەكان و پیاوچاكان داگرسابێت و هەریەكێكیان لە پلەوپایەی پیرۆزو خاوێنی جیاوازدان.

لە ئەنجامدا شازدە ئاگری خاوێن، كە مووبدەكان لە ١٦ سەرچاوەی جۆربەجۆرەوە كۆیانكردوەتەوە، لە كورەیەكی پیرۆزدا لە ئاگرداندا دادەگرسێنن و دەیكەنەوە. موبدەكان لە كاتێكدا بە پارچەیەكی ناسك دەمی خۆیان هەڵبەستوە، لە دوورەوە هەناسە دەدەن، ئەو ئاگرە دەكەنەوە، ئاگردان لە ناوەندی ژووری ناوەندایە پڕە لە خۆڵەمێش، لەوێدا چارپایەكی بەردینیان داناوە، بە نۆرە موبدەكان ئاگرەكە بە لقە داری بچوك بچوكی سەندل خۆشدەكەن و دایدەگرسێننەوە، هەمیشە دەستەسرێكیان بە دەمیانەوە هەڵبەستوە، بۆ ئەوەی نەوەكو هەناسەیان بەر ئاگرە پاك و گەشاوەكە بكەوێت و پیسی بكات. هەروەها لە بەرانبەری ئەو (توخمە = عونصرە) خواییەدا خۆیان لە پژمەو كۆخە دەپارێزن. ئیماندارانی زەردەشتی، لەهەر كاتێكی رۆژدا بیانەوێت دەتوانن بە تەنها بڕۆنە نێو ئاتەشكەدە، پێش چوونە ژوورەوەی پەرستگا، دەموچاویان پاك دەشۆن،

بەشێکی ئاوێستاش دەخویننەوە، بە تایبەتی دووعاکان دەخوێننەوە، لە دواییدا کەوشەکانیان دادەکەنن، دەچنە ژووری پەرستگاکەوە، لە بەرانبەری ئاگردانی پیرۆزدا نوێژدەکەن. دیاری و نیازێك و هەندێ داری سەندەل پێشکەش بە موبد دەکەن. لە بەرانبەر ئەمەشدا هەریەکەیان کەوچکێك خۆڵەمێشی پیرۆزی لێوەردەگرن، ئەو خۆڵەمێشە پیرۆزە، بە نیازی بە دەستهێنانی گەورەیی و بەرەکەت لە ڕوخساری خۆیان دەسوون، لە دواییدا ڕووە و ئاگرەکە سەری ڕێز دادەنەوێنن و نوێژو دووعاکانیان دەخوێننەوە، لە هەموو کاتێکدا ئەو ئاگرە بە هێماو نیشانەیەکی یەزدانی دەزانن، نەك بە خودی خوای بزانن، لە دواییدا بە هێواشێك پشتاوپشت دەڕۆن تا دەگەنە کەوشکەنەکە، دەگەڕێنەوە بۆ ماڵەوە. گرنگترین زیارەتی ئاتەشکەدە لە ڕۆژی نەورۆزدایە، لەو ڕۆژەدا زەردەشتیەکان سەرلەبەیانی زوو لە خەو هەڵدەستن، خۆیان دەشۆن و بەرگی نوێ لەبەردەکەن و ئەڕۆن بۆ ئاتەشکەدە. مەراسیمی (دوعاو پاڕانەوە= نیایش) بەجێدەهێنن، لە دواییدا خێر بە هەژاران دەدەن، لە تەواوی ئەو ڕۆژە پیرۆزەدا، بە دیدەن و سەردانی دۆستان و ئاڵوگۆڕی چۆنی و چاکی و گەردن ئازادی، بە پێشکەشکردنی پیرۆزبایی و جەژنانە بە شادی و خۆشی بەسەر دەبەن)[١٣٢].

ب-ڕۆحانیەکانی زەردەشت:

(بەڕێوەبردنی ژیانی مەزهەبی زەردەشتیەکان لە ئەستۆی موبدەکاندایە، یانی چینی ڕۆحانیەکان. ئەوانە کە بە (بۆماوە= ئیرس) لە ڕۆژگاری دێرینەوە، لە باب و باپیرانی مەجوسی خۆیانەوە، ئەو پیشەیان بۆ ماوەتەوەو پاراستوویانە. بە پێشەوا گەورەکانیان دەڵێن (دستوور)، زۆربەشیان کەسانێکی خوێندەوارو پەروەردەکراون، بەڵام ئەرکی کردنەوەی

ئاگری پیرۆز له ئاتەشکەدەکاندا له ئەستۆی کۆمەڵێکی تایبەتیدایە پێیان دەڵێن (مووبد) ئەمانە دەبێت هەمیشە بە وردی چاودێری کاروباری ئاینیو شێوازی پاککردنەوەو شۆرین بکەن. ئەم موبدانە بەشێکی زۆری ئاوێستایان لەبەرە بەبێ ئەوەی بەتەواوی مانای دەقەکانی ئاوێستا بە دروستی بزانن، (چونکە زمانی ئاوێستا، ئیستا لە بەشی زمانە مردووە کانداییە) وشەکانیان دووبارە دەکەنەوە. نەخوێندەوارە زەردەشتیەکانی دیکەش، ئەوانیش وەکو موبدەکان هەندێك ئایەت و شتی ناو ئاوێستایان لەبەرەو لەکاتی ئەنجامدانی ئەرکە ئاینیەکاندا دەیانخوێننەوە)[١٣٣].

ج- جەژن و مەراسیمەکان؛

(ئاینی زەردەشت بە زۆری لەسەر بناغەی مەزهەبی ئاوێستای ئەم سەردەمانەی دواییە. سادەیی و ئاسانکاری سەرەتای سەردەمی زەردەشتیان لەدەست داوە). ئەم وتەیەمان لە خوێندنەوەی یاساو جەژنەکانی ساڵدا کە زەردەشتیەکان بەکاریان دەهێنن، بەباشی دەردەکەوێت. لەوانەش وەکو؛ جەژنێکی تایبەتی پەرستن و دوعاو پاڕانەوەی میهر (میترا)یان هەبوو. لەو ڕۆژەدا خوای خۆرەتاو، بە ئیماندارانی خۆی، ڕاستی و خۆشەویستی و ویژدان و ڕووناکی دڵیان پێدەبەخشێت.

جەژنی گەورەو گرنگترینیان ئەو جەژنەیە لە فەروەردین (خاکە لێوە)دا بەرپا دەکرێت. ئەویش بە ناوی خوایەکەوەیە چاودێری ڕۆحی کۆچکردوە (فرەوەش ها)کان دەکات. ئەم جەژنە ماوەی دە ڕۆژ دەخایەنێت، دەڵێن لەم ماوەیەدا (فرەوەش ها=ڕۆحی کۆچکردوان) بۆ دیداری نەوەکانیان و منداڵەکانیان دێنەوە. لەمڕووەوە بۆ شادبوونیان و خێرو پێوقومیان، لەسەر

چیاکـــان یـــان لەبەرانبـــەر بورجـــی خامۆشـــان، مەراســـیمێکی تایبـــەتی بـــەجێدەهێنن. جـــەژنێکی دیکـــەیان تایبەتـــە بـــە (وەهومنـــە= بەهمـــەن)، پـــارێزەری زیندەوەرانـــی چـــاك و وڵاخـــی سوودبەخشـــە، لـــەو جەژنـــەدا زەردەشـــتیەکان زیندەوەرانـــی ســـوودبەخش و بـــێ زیـــان دەلاوێننـــەوەو نەوازشیان دەکێشن. زەردەشتیەکان چـەندین جـەژنیان هەیـە، هەریەکـەیان بە ناوی یەکێك لە هۆکـارو توخمـەکانی بوونـەوەر، وەکـو ئاسمـان و زەوی و ئاو و ڕووەك و گیانداران و مرۆڤ بەرپا دەکەن(١٣٤).

هـ- ئاگری پیرۆز؛

فیردەوسی لە شانامەکەیدا دەڵێت:

تیشکێك لە هەردوو بەردەکە پەیدابوو
بەو تیشکە دڵی بەردەکان ڕەنگی پشکۆیان لێنیشت
مار نەکـــــوژرا بەڵام لـــەو ڕووداوە
دووبـــارە لەبەردەکـــە ئاگـــر پەیـــدابـــــوو
کە ئەو ئەم ڕووناکیەی بە دیاری بەخشی
هەر ئەم ئاگـــرە لەوکاتەدا گـــڕی لێبـــۆوە
وتی ئەمە ڕونـــاکـــــی یەزدانیە
ئەگـــەر ژیـــری دەبێت بـــپـــەرستیت(١٣٥).

(کریتر هێربد) موبدی گەورە کە سیی ساڵ ڕابەرایـەتی ڕۆحانیـەکانی ســەردەمی فـــەرمانڕەوایی "شـــاپووری یەکـــەم" و "هورمـــزی یەکـــەم" و "بەهرامی یەکەم و دووهەمی" لە ئەستۆدا بـوو، دەڵێت: ئـاینی مزدایـی بـە دەستی من بەهێز بوو، زاناکان بە دەستی من پەروەردە کران، بـەدان پیانـان

بـه تاوانـەکانی خۆیـاندا لـە تاوانـەکانیان خـۆش بـوون، ئاتەشـکەدەکان بـە دەستی من کرانەوە، موغیان لەسەر دانـرا. بـە فـەرمانی یـەزدان پلەوپایـەی پاشاکانم پەسەند کرد. لە سەرانسەری ئێراندا چەندین ئاتەشکەدە کرانەوە. مارەکردنی هاوشیرەو هاوخوێنم دووبارە قەدەغە کرد. سوپای پاشا بۆ هـەر کوێیـەك دەڕۆیشت لـەو شـوێنەدا ئاتەشـکەدە دەکرایـەوە، لـە ئەنتاکیـەو.. چەندین ئاتەشکەدە کرانەوە..[١٣٦].

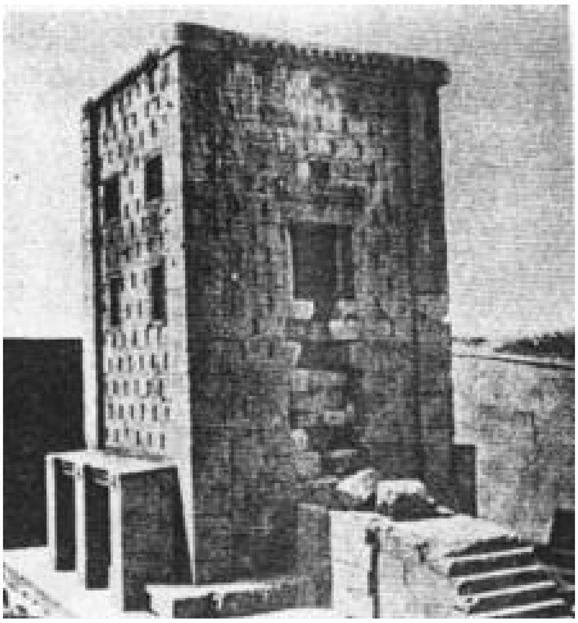

کەعبەی زەردەشت لە باڵەخانەکەی (نەقشی ڕۆستەم)

له ئەفسانە ئـاینی و مەزهەبیـەکانی وەکـو ئیسـلامدا هـاتوە، مـرۆڤ لـە ڕۆژگاری دێرینەوە (ئـاگر)یـان بـەلاوە بـەڕێز بـوە، هـەندێك لـە ئەفسانەکان دەڵێـن، ئـاگر قوربانیەکـەی (هـابیل)ی سـووتاند و قوربانیەکـەی (قـابیلی) نەسوتاند. قابیل ئاتەشکەدەیەکی دروستکرد، دەستی بە ستایشی ئـاگر کـرد، لەسەر ئەم کارەشی پێیداگرت، کە ئاگر قوربانیەکـەی ئـەو پەسـەند بکات و بیسوتێنێ (!). هەندێك وتوویانە ئاگر پەرستی لـە دوای داسـتانی حـەزرەتی ئیبراهیمەوە دەستی پێکردوە[١٣٧].

هەندێکیش لەو باوەڕەدان لـە پێش پـەیدابوونی نـەوت و کەرەسـەکانی سـووتاندن، ئـاگر لـەلای گـەلێك نەتـەوەی جۆربـەجۆر، ڕێزێکـی تـەواو بـە هاداری هـەبوە. نووسـەری فەرهـەنگی قورئـان دەڵێـت: هەرچـەندە لـە دوای ئـەوەی بـاوەڕی ئاگرپەرستی لە گـەلێك خـاڵی سـەر ڕووی زەویـەوە بـرەوی پەیداکرد، بەڵام لە شوێنە نەوتاوییەکاندا برەوێـکی زیاتری پەیدا کـردوە، دەتـوانین بڵێـین ئاینی ئاگرپەرستی، پەیوەندییـەکی نزیکی لەگـەڵ مـادە نەوتیەکان و سوتاندنیاندا هەیە. لە خۆرئاوای (باکۆ) ناوچەیـەکی نـەوتاوی هەیـە، لـەو ناوچەشـدا ئاتەشـکەدەیەکی گـەورەی تێـدا کرابـۆوە، ئێرانیـە دێرینەکانیش لە باکۆ ئاتەشکەدەیەکی گـەورەیان هـەبوو. ئـاینی زەردەشـت پێکهاتوە لە ئاینی (زەروانی= یانی توخم پەرسـتی و ئەسـتێرە پەرسـتی) لـە بـاکۆوە بـە دەوروبـەری ئـێران و هینـد و بەشـێکی عەرەبسـتاندا بڵاوبۆتـەوە، ئـاینی زەروانـی لـە پێـش زەردەشتیشـدا (لـەودیوی ڕووبار=ماوراء النهر) و خۆرئاوای هیند و ئەفغانسـتاندا بـاوی هـەبوە. وشـەی (زەروانـی) لـە وشـەی (زو) وەرگـیراوەو مانـای چـوار توخمەکـە دەگەیەنێت- ئاو، خاك، ئاگر، با- چونکە ئاگر لەناو ئەم چوار توخمەدا

بەسۆزترو دۆخێكی كاریگەرتر و چالاكی هەبوە. دانیشتوانی ئەو ناوچانە، ئاگریان بە ناونیشانی خوای گەورە دەپەرست و ئەو سێ توخمەكەی تریان بە خوای بچوكتر دەزانی.

زەردەشت لە نێوان ئەم دوو ئاینەدا، واتە (زەروانی و ئەستێرەپەرستی) ئاینەكەی خۆی رێكخست و هێنایە كایەوە. پیرۆزی ئاگر لە ئێرانەوە چوو بۆ یۆنان، پەیرەوی پەیداكرد. ئاگری ئۆلمپیاد یادگارێكی ئەو رۆژگارانەیە، ئیستاش بە شێكی سەرەتای سیمینارەكانی جیهان لە بواری وەرزشی هاوچەرخدا بە ئاگر دەكرێتەوە[١٣٨].

فەیلەسووفە ئیسلامیەكان لەو باوەڕەدان، بە پیرۆز گرتنی ئاگر لە ئەنجامی باوەڕ بە خێرو شەڕ، پاك و پیس، رووناكی و تاریكیەوە هاتوە، ئەم دوو بەشە دژ بەیەكە یان توخمی سەركەوتوی هەردوو دژ بەیەكەكە یا توخمێكی بڵندتر لەوان شایستەی پەرستن بوە. كارناسە نوێكان لەو باوەڕەدان پێشینەی ئاگرپەرستی دەگەرێتەوە بۆ رۆژگاری سروشت پەرستی[١٣٩].

بە پێی وتەكانی مێژونووسێكی ئێرانی، لە سەردەمی "ئاردەشێر"دا ئاتەشكەدەكان كوژانەوە، دووبارە هەڵكرانەوە، تا لەم كاتەدا بە رەسمی بوونی ئاینی زەردەشت بە ناونیشانی ئاینی رەسمی لە سەرانسەری وڵاتی ئێرانی پەسەند كرا[١٤٠]

"كریستن سن" دەڵێت: دەقە جۆربەجۆرەكانی ئاوێستا، ئەوە دەسەلمێنن پەرستنی (توخمە سروشتییەكان) ئوسوڵی ئاینی زەردەشتی بوە، مەبەست لە توخمە سروشتیەكان (ئاو، با، خاك، ئاگر)ە، لەم ئاینەدا توخمی ئاگر لە توخمەكانی دیكە گرنگترە.

ئاوێستا، ئاگر، بە پێنج جۆر دادەنێت. ناوەکانیشیان لە یەسنای ١١ و ١٧دا باسیان لێوە کراوە. لەکتێبی (بەند هیش)دا ناوی ئـەم ئاگرانـە بـە کورتـی و بە هەڵە نەقڵ کراوە؛

١-ئاگری پەرستگا، ئاگری (وەهرام)ی ناوە.

٢-ئاگر لەنێو لەشی مرۆڤ و زیندەوەراندا.

٣-ئاگری شاراوەی ناو ڕووەك.

٤-ئاگری نادیار: لە ناو هەورو و بروسکەدایە.

٥-ئەو ئاگرەی لە بەهەشتا لـە بـەردەم ئـاهورامزدا دایـە، وا دەردەکـەوێت ئەم ئاگرە پەیوەندی بـە بارەگـای شـکۆدارو گـەورەی پاشـاکانەوە هەیـە، کـە هەمیشە لەگەڵیاندا بوە، بە ناوی (خورنە) لە زمانی پەهلەویدا بە -خور- لە فارسیدا بە (فرشیدە) بەناوبانگە.

ئـاگر لـە ئاوێستادا (ئـاتر)ی نـاوە. لە فارسیدا، لـە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا بـوە بـە(ئـاذر) و بـە کوڕی ئـاهورامزدا نـاوبراوە. عیسـەویەکان هـەندێك جـار ئـاگری پیرۆزی زەردەشتیەکان بە کچی ئاهورامزدا دەزانن. هەروەکو "هێونـام"ی کەشیشی عیسەویەکان لە ڕووی ڕقەوە ئاگری ئاتەشکەدەیەکی کوژانـدەوە، وتویـەتی: نـە ئـەم خانوە پەرستگای خوایەو نە ئەو ئاگرەش کچی خوایە، بـەڵکو کچێك بـوو، بـوو بـە قوربانی هەوەسی پاشاکان و هـەژاران. لەوە دەچێت ئـەم ڕسـتەیە لە لایـەنی ئـەو ئەرمەنیانـەوە لـە پێشـدا زەردەشـتی بـوون، گۆڕانـی تێـدا کرابێـت. چونکـە لـە شـوێنەوارە گشـتیەکانی ئەرمەنیـەکاندا هێشـتا ئـاگر بـە بوونـەوەرێکی مێینـە دەژمـێرن. دەڵێن لە ئاوێستای سـەردەمی ساسـانیەکاندا، لـە ئێستادا (ونـە) گـەلێك بابـەت سـەبارەت بـە پـیرۆزی ئـاگرو سـوود و دەسـکەوتی پێشـەوا ئاینیـەکان و ئەنجامدانی ئەرکەکانی مرۆڤ، لەبەرانبەر ئاگردا هەبوە[٤١].

"كريستن سـن" دەڵێـت: نـاوی یـەكێك لـە مانگـەكانی زەردەشـتیان (آذر= ئاگر)ی ناو بوە، مانگەكانی زەردەشتی هەریەكەیان ٣٠ ڕۆژ بوە، هەر ڕۆژەی پـەیوەندی بـە خوایـەكی تایبەتییـەوە هـەبوە. بابــە گــەورەی "ئاردەشـێری یەكـەم" سـەرۆكایەتی پەرستگای (ئـەنا هیتـا)ی لـە ئەسـتەخری فارسـی لـە ئەستۆ گرت(١٤٢).

"سایكس" دەڵێت: لە مەزهەبی زەردەشـت بـە نرخـترین شـت (ئـاگر)ە و گەلێك پیرۆزە، ناوبراو ئەم پیرۆزییە بە نـەریتی كۆنـی خـەڵكی ئازربایجـان (بــاكۆ) پێكــەوە دەبەســتێتەوە. نــاوبراو لــە چوارچێــوەی گێڕانـــەوەی بیرەوەریـەكانیدا دەڵێت: بـۆ خـۆی دیویـەتی چۆن ئـاگر لـە بـاكۆ بڵێسـەی دەسـەند، زەردەشـتیەكان لـە ڕێزلێنـانی ئـاگری پـیرۆزدا مۆمــی داگرسـاویان نەدەكوژاندەوە و فوشیان لێنەدەكرد، دووكەڵیان لەلا قەدەغـە بـوو. چونكـە دەبوایە دەنكە شقارتە بەدەم -واتە بە فـوو- بكوژێننـەوە. ئەمـەش بەرانبـەر بە ئاگر بە سوكایەتیان دەزانی(١٤٣).

"فلیسین شاله" دەڵێت: ئاگر نیشانەی گیانی نوورانی خوای گـەورە بـوو، ئـاگر بناغـەی ئـادابی ئاینـەو هـەر ئـاگردانێك جێگـەو ڕێگەیـەكی تایبـەتی هەیە. لەوێشدا گڕی ئاگری هەمیشـەیی (جـاویدانی) دەسـووتێت، نـابێت بـە دەستلێدان و هەناسە هەڵكێشان لـە بەرانبـەری ئـاگردا، ئـاگر پـیس بكرێـت، (مووبد) دەبێت دەستكێشی لە دەستدا بێت و دەمیشیان هەڵبەستبێت(١٤٤).

بوونی وێنەی ئاگر و ئاگردان لەسەر گۆڕی پاشـاكانی هاخامەنشیەكاندا، نیشانەی پیرۆزی ئاگرە، لەسەردەمی هاخامەنشیەكاندا ڕێزگرتن لە ئـاگر بـە ئەندازەیەك بوو، بوو بوە هۆی ئەوەی خانوویەك بە دەوری ئاگردا بكەنەوە، تــاكو لــە هۆكــارە سروشــتیەكان بیپــارێزن. بــۆ پاراســتنی ئــاگری پــیرۆز،

ڕێگایەکیان بەکاردەهێنا تاکو تیشکی خۆریش نەدات لە شوێنی ئاگرەکەو بڵێسە گڕدارەکەی لەناو ئاتەشکەدەکەدا. ئەگەر تیشکی خۆری بەربکەوتایە، بە سوکایەتیەکیئاگری پیرۆز دەژمێردرا. لە سەر ڕووی دراوە سکە لێدراوەکانی ئێرانی وێنەی ئاتەشکەدە و ئاگردان هەڵکنرابوو، ئەم نەریتەش تاسەردەمی ساسانیەکان درێژەی هەبوو. جگە لە ئاگری شاهی چەندین ئاگری دیکەش هەبوون. لەوانەش ئاگری ماڵ (اجاق = وەجاخ) ئاگری پەرستگا (ئاگری ازران) ئاگری وهرام..[١٤٥].

له سەرەتاوە وتمان ئاگر لە ژیانی مرۆڤی سەرەتاییدا ڕۆڵێکی هێجگار چارەنووس سازی هەبوە، بوونی بیرە نەوتیەکان و هەڵقوڵینی لە ناکاویان و لە ئەنجامدا گڕگرتنی نەوتە هەڵقووڵاوەکان لەبەر چاو و بۆچوونی مرۆڤە سەرەتاییەکاندا گەورەو سەرسووڕهێنەر بوو. زەمینەکانی ڕۆح پەرستی پیرۆز ڕاگرتنی ئاگریان هێنایە کایەوە. ئەم بە پیرۆز ڕاگرتن و ڕێزلێنانە هۆیەکی دیکەشی هەبوو، ئەویش باوەڕهێنان بە خۆرپەرستی و ئەستێرەپەرستی خێڵە سەرەتایەکان بوو، چونکە خۆر و تەنە ئاسمانیەکان، کە گەورەی هەموو شتێك بوون. لە تەواوی کاتەکانی شەووڕۆژدا نەدەبینران. چەندین پەرستگایان بە ناویانەوە دروستکرد، ئاگریان لە ناویاندا دەکردەوە، تیشکی ئاگریان بە تیشکێکی خوای خۆر، یان خواکانی دیکە دەزانی، لە بەرانبەریدا کڕنووشیان دەبرد، دەیان پەرست. لە مەزهەبی مهرپەرستی ئێرانی دێریندا مهر یا میترا (تەوتەم)ی بوو، خوای خۆرو دروستکەری جیهان و بوونەوەری ناونرابوو، "هوشەنگ" دامەزرێنەری ئەم ئاینە بوو. لەم ڕووەوە "فیردەوسی" ئاماژەیەکی بۆ کردوە، دەڵێت:

که مارا زدین کهن ننگ نیست   به گیتی به از دین هوشنگ نیست

ماناکەی؛ ئیمە ئاینی دێرینمان بە عار نازانین و لە جیهاندا لە ئاینی "هوشەنگ" باشترنیە.

لە ئاینی زەردەشتا مهر لە پلەوپایەی خوایەتی لادرا، لە ڕیزی فریشتەکانی ئێزەدەکاندا دانراوە، کە لەلایەن ئاهورامزداوە، بە پارێزەری شەرت و پەیمان و لایەنگری پاشاکانەوە ناونیشانی فریشتەی ڕووناکی پێدراوە. لە دواییشدا ئەوەی پێ سپێردراوە لەسەر پردی چنوات، بە هاوڕێیەتی فریشتەی چنوە (داد) دادوەری مردووەکان بە ئەنجام بگەیەنێت.

زەردەشتیەکان مهر بە چاوی ئاهورامزدا دادەنێن. ئاهوورامزدا هەزار گوێ و دوو هەزار چاوی بە خۆر (مهر) داوە، تاکو کرداری بەندەکانی خوا ببینێت و گوێ لە وتەکانیشیان بگرێت (تەماشای یەسنای چوار بەندی ٢ + یەسنای ١٧ بەندی دوو بکە). مهرپەرستی لە کۆمەڵگاکانی دیکەشدا برەوی هەبوە، لەمەوپێش ئاماژەمان بۆ کردوە. لەنێو ئەفسانەکانی هیندیشدا سەبارەت بە پیرۆزی ئاگر، دواون. لە چینیشدا ئاگر دۆخێکی وەهای هەبوە. "یونگ" یەکەم ئەو پاشا چینییەیە ئاگری دۆزییەوەو لە ڕیزی خواکاندا داینا[١٤٦].

کارناسان دانیان بە کۆنییەتی مێژووی پیرۆزی ئاگر لە هەموو سەردەمەکانی پێش و پاشی مێژوودا ناوە. ئاگر جگە لە گەورەیەتیەکی زەینی (زهنی) قلّغان و هۆی پاراستنی خێڵەکییەکان و تەنانەت مرۆڤی شارستانیش بوە. بۆ خۆپاراستن لە زیندەوەرانی دڕندە و.. ئاگر هۆکارێکی گرنگ بوە. جەژنی ئاگرکردنەوە لە ئێرانی دێرین و لە ئێرانی دوای ئیسلامیشدا، هەروەکو جاران برەوی هەبوو. هەیە دەڵێن "مراد ویج"ی

سـەرداری ئـێرانی لـە سـاڵی (٣٢٣ ك م) جـەژنێکی گـەورەو گرانـی ئاگرکردنەوەی سازدا، ناوبراو فەرمانی دا دارێکی زۆریان کۆکردەوە، نەوت و کەرەسـەکانی ئاگرکردنـەوەیان ئامـادە کـرد، مامۆسـتاکانی ئاگرکردنـەوە کۆبوونـەوە، چـەندین مەشـخەڵیان دروسـتکرد، لـە سـەر هـەر چیایـەك و قـەدپاڵێك و تەپۆڵکەیـەك، کۆمـەڵێ دارو مەشـخەڵیان ئامـادەکرد، قەلەباچکەکان و بازەکان بە فریای ئاگرکەرەوەکان کـەوتن، ئاسمانی تـاریکی ئـەو پارچـە ڕەشـەو مێژوویـەی ئێرانیـان بـە تیشکی مەشخەڵەکان، کە بـە دەنوك و پێیانەوە بوو، ڕووناك کردەوە[١٤٧].

و-ئاتەشکەدەکان؛

"مەسعودی" مێژونووسی ئیسلامی ئاتەشکەدەی گەورەی ئەسـتەخری فارسی دیوە، بـەم شێوەیە باسی دەکات: خانوویـەکی جوان و شکۆدار، بـە کۆڵەکەی بەردینی یەك پارچەیی، بـە ئەسـتوری و بـەرزی سەرسووڕهێنەر، لە سەریان چەندین وێنەی عەجایب و غەریبی گیاندارانی وەکو ئەسپ و.. لەسەر کێشرابوو. لـە ڕووی شێوە و گەورەییـەوە مرۆڤیان سەرسام دەکرد. بـەدەوری خانووەکەشدا خـەندەقێکی پـان و دیوارێـك لـە بـەردی گـەلێك گەورەی وێنەداریان پێکهێنابوو. دانیشتوانی ئـەم ناوچەیە، ئـەم وێنانـە بـە وێنـەی پێغەمبـەرەکانی پێشـوو دەزانـن[١٤٨]. لەسـەر گـۆڕی پاشـاکانی هاخامەنشی کە لە نەقشی ڕۆسـتەمدایە، چـەندین ئـاگردان بەرچاودەکەون، لەو ئاگردانانەدا ئاگری پیرۆز هەمیشە دەگڕان[١٤٩].

لـە ئـێرانی دێرینـدا، سـێ ئاتەشـکەدەی گـەورەو بـەناوبانگ هـەبوو. ئاتەشکەدەی تایبەتی پاشاکان لە ئازربایجان بوو، ئاتەشـکەدەی مووبدەکـان و

پیشەوەران لە ئەستەخری فارسدا بوو، ئاتەشکەدەی جوتیاران و.. لە باکووری خۆرئاوای نەیشابوور لەچیاکانی (ریوەند) بوو.
ئەم ئاتەشکەدەیان لە ئاوایی (مهر)دا بو، لەسەر ڕێگەی خۆراسان ماوەیەك لە میاندەشت و سەوزە وارەوە دوور بوو. گەواهیەکانی دێرینە ناسان، گەلێك ئاتەشکەدە لە شارەکانی ئێراندا نیشاندەدەن، مێژوەکانیش ئاماژە بۆ گەلێك ئاتەشکەدە دەکەن وەکو ئاتەشکەدەی (طوس) نەیشابوور، ئەرجانی فارس ، سیستان، ئەسفەهان، قەزوین، شیروان، ڕەی، قلعە دختر، قوم، فەیرۆز ئاباد، فارس، قەسری شیرین، .. هەنێکیش لەو باوەڕەدان شەقامی (ئازر)ی شاری قوم بەرەو ئاتەشکەدەی سەردەمی ساسانیەکان درێژ بۆتەوە[١٥٠].

ئاتەشکەدەیەکی وێرانبوو لە نەیشاپور

(مێژوی قوم) لایەنگری بوونی زەردەشتیەکان لە شاری قومدا دەکات، یەکەم کۆمەڵی هێرش بەری عەرەب بۆ سەر شاری قوم لە کاتی بەرەبەیاندا بوو، دایان بەسەر زەردەشتیەکاندا، کە دانیشتوی ئەسڵی ناوچەکە بوون، قەلاچۆیان کردن. زەردەشتیەکان ئاگردانیان لە شوێنێکدا دەکردەوە، کە دەوروبەرەکەی بەربڵاو واڵا بێت، لەناو ئاتەتەشکەدەدا ئاگردانێکی تایبەتی بۆ ئاگرکردنەوە هەبوو، جگە لە (ئاترۆبان = ئاگرەوان) یان مووبدی چاودێری کەری ئاگر هیچ کەسێکی دیکە مافی چوونە ژوورەوەی بۆ ئەو شوێنە نەبوو. ئاترۆبانەکان کەدەچوون بۆلای ئاگرەکان دەبوایە بە(پنام = دەم هەڵبەست) دەمیان هەڵبەستایە.

تاکو هەناسەکانیان ئاگری پیرۆز پیس نەکات. لەلای راستی ئاگرگاکەوە، ژوورێکی پان و چوارگۆشە هەبوو، بە چەند بە شێکی وەکو یەك دابەشکرابوو، هەر یەکەیان بۆ کارێکی تایبەتی دانرابوون ، ئەم ژوورە (یزشن گا) یانی (شوێنی مەراسیمی خواپەرستی)یان پێدەوت، نەدەبوو تیشکی خۆر لە ئاگر بدات، چونکە ئاگرەکەی پیس دەکرد، بۆ بەرگرتن لە تیشکی خۆر، بۆ ئەوەی بەر ئاگرەکە نەکەوێت، ئاگردانیان لە ناوەڕاستی ئاتەشکەدە دروست دەکرد.

ئاگری پیرۆز گەلێك جۆری هەبوو؛ ئاگری ماڵ، ئاگری بەرەباب، ئاگری ئاوایی، ئاگری ئازران، ئاگری ئەیالەت، بەچاودێری ئاگریان دەوت (مانبذ).

بۆ پاسەوانی و چاودێریکردنی ئاگر دەستەیەك لە پێشەوا ئاینیەکان، لەژێر چاودێری مووبدێکدا، ئەرکی خۆیان بەجێ دەهێنا، ئاتەشکەدەیان بە بۆنی بخورو سوتەمەنیە بۆندارەکان هەمیشە بۆن خۆشبوو، بە پارچە دارێك کە لە مەراسیمێکی تایبەتی مەزهەبیدا خاوێنکرابۆوە، ئەم دیوو ئەو

دیویان بە ئاگرەکە دەکردو چاودێریـان دەکـرد، ئـەم دارانـەیان بـە زۆری لـە ڕوەکێك بە ناوی (هذانـة اثنـا) دروسـتدەکرد. ڕۆحـانی چاودێریکـەری ئـاگر هەمیشە بە هۆی دارێکەوە (برسم)یان پێـدەوت، بـەپێی نـەریتێکی تایبـەتی بڕابـۆوە، ئاگرەکـەیان خۆشـدەکرد و چـەند دوعایـەکیان دەخوێنـدەوە. لـە دوایشدا ڕۆحانیەکی دیکە (هومــە) یـان (هـوم)ی پێشکەشـدەکرد، لـە هـەمان کاتی خوێندنەوەی دوعاکاندا، ڕۆحانیەکان چەند لقـە گیایـەکی هومیـان لـە دوای خاوێنکردنەوەی لە ئاوانێکدا دەکووتا.

کەلوپەل و کەرەسەکانی ئاتەشکەدە بریتیبوون لە ؛

١-ئـاوان؛ بـۆ گووشـینی گیـای هـووم. یـان هـەر گیایـەکی تایبــەتی دیکـە، جێگەی سوود لێوەرگرتن بوایە.

٢-دەسکەوان، هەر بۆ ئەو مەبەستەی سەرەوە بەکاردەهات.

٣-داری (برسم) مووبدێکی تایبەتی ئاگری پێخۆش دەکرد.

لەفەرهـەنگی فارسـیدا هـاتوە: بـە لقـە باریکـەکانی گیـا دەڵێـن (برســم)، برسم لە لقی داری هووم دەبڕن، هووم دارێکە لە شێوەی گەز، ئەگـەر داری هــووم نــەبێت لقــی داری گـــەز یـــان داری هـــەنار بـــەکاردێنن و ســـوودی لێوەردەگـرن. بـۆ بڕینـەوەی داری هـووم، مەراسـیمێکی تایبــەتی هەیــە، لــە بڕینــەوەی لقــی داری هوومــدا، کــاردێکی دەســك ئاســـنین بـــەکاردەهێنن کاردەکەش دەبێت بە تەواوی خاوێن کرابێتەوە، لە دوایشدا (زەمزەمە=وێـرە وێر)ێك بە ناونیشانی دوعایەك کە لەکاتی پەرستن و شـۆرین و نـانخواردندا دەخوێنرێتەوە، دەیخوێننەوە. لە دوای ئەوە برسم لە داری هووم دەبڕن، لە ئێستادا بەرسم لە زیو یان برنجۆك دروست دەکەن.

٤-برسمدان.

٥-كاردێكی بچووك.

٦-چەند جامێك بۆ هوم و ئاوی پیرۆز.

٧-چە ند پیالەی بچوك بە ناوی (تەشـت) بۆهـووم، (ئـەم تەشـتە نـۆ كونی تێدایە.

٨-(رسن= تەناف یان بەن یان گوریس) بەنێكی باریك لە مووی (گا) (!)، لقەكانی برسمی بەیەكەوە پێ دەبەستن.

٩-بەردێكی گەورەی چوارگۆشە بەناوی (اروێسگاه= ئەروێسگاه)، هەموو ئەو كەلوپەلانەی سەرەوەی لەسەر دادەنێن[١٥١].

لـە دوای ئیسـلام ئاتەشـكەدەكان هـەروەكو جـاران مابوونـەوە. (ئەسـتەخری) لـە كتێبی (مسالك و ممالك)دا باسی ئاتەشكەدەكانی فـارس دەكات و دەڵێت:

١-ئاگرگـای كاریـان ٢ -ئاگرگـای بـارین ٣- ئاگرگـای خـوورە، زەردەشـتییەكان سوێندی پێدەخۆن ٤- ئاگرگـای شـیر خشـین ٥-ئاگرگـای گونبـەدی كلوشـین ٦-ئاگرگـای كـازرون بـە نـاوی (چنفـە) ٧-ئاگرگـای كـلاوزن ٨-ئاگرگای كارتیان لە شیراز ٩-ئاگرگای هورمز لە شیراز ١٠-ئاگرگای مسوبان لە ورقان.

"بلازری" دەڵێت: لـە سـاڵی ٢٢ی كۆچـی وەختێـك ئازربایجـان دەسـتی بەسـەرداگیرا، دانیشـتوانی ئـەو هەرێمـە لەگـەڵ داگیركـەراندا پـەیمانێكیان بەسـت (بەومەرجـەی ئاتەشـكەدەكانیان وێـران نەكـەن هەشـت سـەد هـەزار درهەم بە داگیركەران دەدەن).

ئاگرگـای بـە ناوبـانگی (گشتاسـب) لـە شـیزی ئازربایجاندا بـوو، دەڵێـن ئاتەشكەدەی قومس (كومس)ی تەعریب كـراو، شارێكە لـە باشـووری چیـای

طبرستان، ناوەندەکەی (دامغان) بوە و (حریس)یشیان پێوتوە، لە وێرانکارییەکەی "ئەسکەندەری مەقدوونی" پارێزرا بوو، ئاگرەکەشی نەکوژابۆوە، لە کرمانیشدا ئاتەشکەدەیەك هەبوو، زەردەشتیەکان لە ئاگری ئەوێوە ئاگریان بۆشوێنەکانی دیکەی ئێران دەبرد(١٥٢).

"شهرستانی" دەڵێت: یەکەم کەسێك ئاتەشکەدەی دروستکرد، "فەرەیدون" بوو، لە (طوس) ئاتەشکەدەیەکی دروستکرد. ئاخرین ئاتەشکەدە، ئاتەشکەدەی (بردسون) بوو لە بوخارا دروستیکرد. "بەهمەن" لە (سجستان) ئاتەشکەدەیەکی کردەوە (گورگور) یان پێدەوت. زەردەشتیەکان لە ناوچەکانی بوخارادا ئاتەشکەدەیەکیان دروستکرد، پێیان دەوت (قیاذات)، "کەیخوسرەو" لە فارس و ئەسفەهاندا ئاتەشکەدەیەکی کردەوە، پێیاندەوت (کوسە)، "سیاوش" لە چین ئاتەشکەدەی (گنلکرز)ی کردەوە، "ارجان = ئەرجان" بابەگەورەی "گوشتاسب" لە ئەرجان و لە شارەکانی فارس ئاتەشکەدەی کردەوە. ئەم ئاتەشکەدانە، لە پێش دەرکەوتنی زەردەشتەوە دروستکرابوون، زەردەشتیش ئاتەشکەدەیەکی لە نەیشابوور و نسادا کردەوە، "گوشتاسب" فەرمانی دا تاکو لەو ئاگرەی "جەمشید" دایگرساندبوو، بۆی بێنن، ئاگری (جەمشیدی جەم)یان لە خوارزم بۆ هێنا. مەجوسیەکان گەلێك ڕێز لەم ئاگرە دەگرن، "کەیخوسرەو" کە چوو بۆجەنگی "ئەفراسیاب" لەبەرانبەر ئەو ئاگرەدا ڕاوەستاو کڕنووشی بۆبرد، "ئەنەوشیرەوان" لەو ئاگرەی نارد بۆ (کاریان) و بەشێکیشی بۆ (نسا) ڕەوانە کرد، "شاپوور"ی کوڕی "ئاردەشێر" لە (روم) و (قوستەنتەنییە) چەندین ئاتەشکەدەی کردەوە، ئەم ئاتەشکەدانە تا ڕۆژگاری "مەهدی" خەلیفەی عەباسی، ئاوەدان بوون، "توران دوخت" لە

بـەغداد یـان لەدەوروبەرەکـەیدا ئاتەشـکەدەیەکی دروسـتکرد[١٥٣]. بەپێـی وتەکانی "مەسعودی" ئاتەشکەدەی (ئـازرجو) لـە (دارا بجـرد) بـە فـەرمانی زەردەشـت لەلایـەن "گشتاسـب"ەوە دروسـتکراوە، "ئەسـفەندیار" هـانی کردنەوەی ئاتەشکەدەکانی دەدا، لە ئازربایجان و بەڵخ و ئەرزەڕوم (تورکیە)، لە هیندو ڕوم و چین و.. چەندین ئاتەشکەدە دروستکران[١٥٤].

لـە سـەردەمی خـودی زەردەشـتا، گـەلێك ئاتەشـکەدە دروسـتکران، گرنگەکانیان ئەمانە بوون:

١-ئاتەشـکەدەی ئازربایجـان، تایبـەت بـوو بـە پاشـاکان و بنەماڵـەی سوڵتانەکان.

٢-ئاتەشکەدەی ئەستەخری پارس؛ تایبەت بوو بە مووبدان.

٣-ئاتەشکەدەی (ریوند) لە سەوزەوار یان (ئاتەشکەدەی مهر) تایبەت بوو بە جوتیاران.

بەفـەرمانی پاشـاکانی ساسـانی و موبدەکـان لـە نـاوەندو ناوچـە جۆربەجۆرەکانی ئێراندا گەلێك ئاتەشکەدە کرایـەوە. "کریـتر"ی هربـد مووبدی گەورەی هاوچـەرخی "شـاپووری یەکـەم" فـەرمانی دابـوو لـە سەرانسـەری وڵاتـدا گـەلێك ئاتەشـکەدەی نـوێ بکەنـەوە، نـاو بـراو (موغ)ەکـانی کـرد بەچاودێریکـەری ئاتەشـکەدەکان. "پـووران دوختـی" ساسـانی فـەرمانی دا لـە بـەڵخ، طـوس، ئەسـفەهان، کرمـان ، سجسـتان، بەغداد چەند ئاتەشـکەدەیەك بکەنـەوە. هـەر شـوێنێك سـوپای ساسـانی داگـیری دەکـرد، ئاتەشـکەدەیان تێـدا دروسـتدەکرد، ئاتەشـکەدەکانی (ئەنتاکیە)، ئەرمەنستان، گورجستان، چین و ڕومـو....دەسـکردی سـوپای ساسانین.

(مارەکردنی هاوشیرە = هاوخوین، "محارم")

"ئـەبو ڕێحانی بـێروونی" دەڵێت: مـارەکردنی دایـك، کـە دەدرێتـە پـاڵ زەردەشتیەکان، لە "سوپەهبوودی مەرزەبانی" کوڕی "ڕۆسـتەم"م بیستوە؛ زەردەشت ڕێی بەم کارە نەداوە، بـەڵام چونکـە "گوشتاسـب" پیـاو عـاقڵان و بەسـالاچوەکانی وڵاتەکـەی بـۆ گفتوگۆکـردن لەگـەڵ زەردەشـتا، لـە ئەنجومـەنێکدا کۆکـردەوە، یـەکێك لـە پرسـیارەکان ئـەوە بـوو؛ (ئەگـەر پیـاوێك لەگـەڵ دایکی خۆیـدا لـە حـاڵی ناچـاریو نـەزانین و ترسـی وەجـاخ کوێری ژیانی بەسەر بردبێت چی بکات؟).

زەردەشت وتی: **(دەبێت لەگـەڵیدا بنوێت تـاکو نـەوەی بمێنێتـەوە)**[155].

مەسەلەی مارەکردنی هاوشیرە، نەریتێکی خێڵەکی و سـەرەتایی بـوە، لـە زۆر کۆنـەوە لـە نێـوان کۆمـەڵگای بەرەبابـەکاندا بـرەوی هـەبوە. ڕەسـەنایەتی نـژادیو خوێـن پـاکی خویشـاوەندی و سـوودە ئابوریـەکان، هۆکـارێك بـوون بـۆ هێنانەکایـەی ئـەم نەریتـە کۆنـە. لەگـەڵ ئەوەشـدا مارەکردنی خوێشانی نزیك لەگـەڵ ڕەوشـت و سروشـتی مرۆڤـدا سـازگار نەبوە. مەزهەب هۆکارێك بوو بۆ ئاراستەکردنی ئەم نەریتە.

سـەرچاوە مێژوییـەکان ئـەوە نیشـان دەدەن، نـەریتی جووتـە گرتـن، لەگەڵ خویشاوەندو هاوشیرەدا لەناو هـەندێ زنجیرەی پاشـایانی ئـێرانی دێریـنـدا بـرەوی هـەبوە. لـە کتێبـی (دینکـرت)دا و لـە یەکێـك لەبەشەکانی ئاوێستادا وشەی (نزد پیوند) بە مانای (پەیوەندی کردن بە خویشـانی نزیکـەوە)، وەرگرتـووە، پـەیوەندی بـاوك بـە کچـەوە، بـرا بـە خوشکەوە، ئاماژەیان بۆ کراوە[156].

له دەقە مەزهەبیەکانی پەهلەویدا هاتووە، مارەکردنی حەوت خوشك یەکێك بوە له پێداویستیەکانی (میعراج)[١٥٧].

کارناسێکی ئەڵمانی دەڵێت: گرنگیدان بە پاکی و ئەسڵی ڕەسەن و خوێنو نژاد، بە یەکێك لە خەسڵەتە بەرجەستەکانی کۆمەڵگای ئێرانی دەژمێردرا، تا دەگاتە ئەوەی مارەکردنی هاوشیرە بە ڕەوا دەژمێردرا. بەم جۆرە پەیوەندیەیان دەوت (خویدو گدس) یان (خوایت ودث). ئەم کارە لە کۆندا کارێکی ئاسایی بوە، تەنانەت لە سەردەمی هاخامەنشیەکانیشدا ئەنجام دراوە. "کەمبوجیە" دوو خوشکی خۆی مارە کردوە، "داریوش"یش خوشکەکەی خۆی مارە کرد. "ئاردە شیر" دوو کچی خۆی و "داریوش"ی سێهەمیش کچێکی خۆی مارەکرد[١٥٨].

هەرچەندە مانای وشەی (خوادت ودث) لە ئاوێستادا نەهاتوەو نیە، بەڵام لە (نسك)ە ونبوەکاندا مەبەستێك لەو جۆرە ژن مارەکردنە لە ئارادا هەبوە، لە (بغ نسکی ٦ و ٧)دا ئاماژەیەك بۆ ئەم شێوە ژن مارەکردنە کراوە. مارەکردنی خوشك لە برا بە هۆی (فەڕی ئیزەدی)یەوە ڕوون دەبێتەوە و (دێو)ەکان دووردەخاتەوە.

"نرسی بزرگمهر"ی لێکۆڵەرەوە دەڵێت: (خویدوگدس) گوناهی گەورە دەشواتەوە. ئەم بابەتە لە (شایشت نی و شایشت ٨ و ١٨"دا هاتوە، لە نووسراوەکانی سەردەمی ساسانی و سەردەمەکانی دواییدا، دان بەم بابەتەدا نراوە، "ابن دیصان"یش دانی پێدا ناوە، خوشکەکەی خۆی مارەکردوە. "بەهرامی چۆبین" خوشکەکەی ناوی "گوردیك" بوو، مارەکرد.

"مهران گنشسب" خوشکی خۆی مارەکرد. ئەویش دەیوت (خویدوگدس) گوناهی گەورە دەشواتەوە[١٥٩].

وەرگێڕی کتێبی کرستینسن دەڵێت: هەر لە بناغەدا لە شەریعەتی زەردەشتیدا ڕێوڕەسمی وەها لە ئارادا نەبوە، ئەگەر بووبێتیش تایبەتمەندی کۆمەڵێکی تایبەتی بوە. جگە لەمەش ئەگەر ئەسڵی بابەتەکە لە ئاینی زەردەشتا بە ڕاست بزانین، ئەمەش بە ئەنجامی گفتوگۆو لێکۆڵینەوە و بۆچوونی فقەکان دەژمێردرێت، ئەگەر کاریشی پێکرابێت، گەلێك بە شاز ڕوویداوە. ناوبراو لە بەرپەرچدانەوەی وتەکانی "کریستن سندا" دەڵێت: (دانەر بە پشت بەستن، بە نسکە ونبوەکان لە ڕێگەی (دینکرت)ەوە کە دووسەدە لە دوای ئیسلام نووسراوە، ئەم وتانەی نووسیوە. ئەوەی مێژوونووسەکانی مەسیحی لەم بارەیەوە نووسیویانە، دەگونجێت لە بارەی دەستەیەك یان بەرەبابێکی زەردەشتیەوە بووبێت و عیسایيەکانیش لە ڕووی تەعەسوبەوە ئەم بابەتەیان بەسەر هەموو ئێراندا سەپاندوە. هەروەکو لە کتێبی (فقهی) ئیسلامدا ناوی مەجوس هاتوە، کە یەکێکە لە تیرەکانی زەردەشتی، لە (شرح لعمه) و کتێبی (ریاض) لە بەشی (میراتی مەجوس)دا هاتوە کە ئیمامی "عەلی کوڕی ئەبی تالب "(ڕەزای خوای لێبێت) وتویەتی: (کان یورث المجوس اذا تزوج بامه وابنته؛ من جهة انها امه وانها زوجه).

شێخی مفیدو شێخی طوسیش دەگێڕنەوە دەڵێن: کابرایەك چوە لای حەزرەتی صادق (ڕەزای خوای لێبێت) دەستی بە جوێن پێدانی مەجوسی کرد، وتی ئەوانە هاوشیرەکانی خۆیان مارەدەکەن. حەزرەت فەرمووی؛ (اما علمت ان ذالك عندهم هوالنكاح، وكل قوم يعرفون النكاح عن السفاح ،فنكاحهم جايز وان كان قوم دانوا بشيئى يلزمهم حكمة). ئەگەرچی لای موسوڵمانان هەموو زەردەشتیەکان لەسەر بناغەی (کەسێك ناوی شارێك

پیسدەكات) بە مەجوس دادەنێن، بەڵام دەگونجێت لێرەدا ئاماژە بۆ هەمان بەرەبابی تایبەتی زەردەشتیەكان بكەین، كە لە كۆندا مەجوسییان پێوتوون. لەهەر لاو شوێنێكەوە، دەقێك لەئارادا نەبێت، (فقه)كان دەست بە شیكردنەوەو لێكۆڵینەوە دەكەن. ئەم مەسەلەیەش لە ڕۆژگاری ساسانیەكاندا مەسەلەیەك بوو لە مەسەلەكانی (فقهی). لە لایەكی دیكەوە، گریمان ئەم كارە ئەنجام درابێت، بەڵام ئەوەندە شاز بوە، جگە لە چەند جارێك زیاتر لەمێژوودا دوبارە نەبۆتەوە و ڕووی نەداوەو نەبینراوە[١٦٠].

خۆرهەڵاتناسی ئەڵمانی "كریستن سن" دەڵێت: لەگەڵ بوونی بەڵگەی باوەڕپێكراودا، لە سەرچاوە زەردەشتیەكان و كتێبەكانی بێگانەی هاوچەرخی ڕۆژگاری ساسانیانەوە دەبینرێت، كۆششێك كە هەندێك لە فارسە نوێیەكان بۆ ڕەتكردنەوەی ئەمكارە- مارەكردنی هاو شیرە- دەیكەن كارێكی بێ بناغەو سووكە سەرانەیە[١٦١].

كارناسێكی ناسراوی ئێرانی دەڵێت: شتێك لە بەڵگەنامەكانی ئەو ڕۆژگارەوە دەست دەكەوێت -لەگەڵ هەموو ئەو هەراو هۆریا نەزانانەی لەم دواییەدا بەرپایان كردوە- نیشانەكانی شارستانیەتی ئەو ڕۆژگارە ئاشكرادەكەن. مارەكردنی هاوشیرە لە پلەی یەكەمدا باوی هەبوەو كراوە[١٦٢].

مێژونووسەكانی یۆنانی دەریانخستوە لە سەردەمی هاخامەنشیەكاندا موغەكان دایكی خۆیان مارە دەكرد[١٦٣]. لە سەردەمی ئەشكانیەكانیشدا ئەم كارە ئاسایی بوە، هەندێك لە شاكانی ئەشكانی، مارەكردنی هاوشیرەیان بە تەنها ڕێگەیەك بۆ پاراستنی ڕەسەنایەتی و نژادو خوێن پاكی دادەنا[١٦٤]. مێژوونووسانی ئیسلامیش ئاماژەیان بۆ ئەم نەریتە كردوە. مێژوونووسی ئێرانی و موسوڵمان "یەعقوبی" لەبارەی مارەكردنی دایك وخوشك و

کچانی ئێرانی دێرینەوە دواوەو دەڵێت: ئەم کارەیان بەجۆرێك لە سیلەی ڕەحم و عیبادەت دەزانی[١٦٥]. گویا مەسیحیەکانی ئێرانیش لەژێر کاریگەری ئاینی زەردەشتیەکاندا، وێڕای ناکۆکی و ڕێك نەکەوتن لەگەڵ ئاینەکەیاندا خزمانی خۆیان مارە دەکرد[١٦٦].

لە سەردەمی سەرەتای ئیسلامدا، مارەکردنی هاوشیرە لە نێوان زەردەشتیەکاندا کارێکی ئاسایی بوو، لەبەر ئەمە لەلایەنی موسوڵمانەکانەوە لۆمە دەکران[١٦٧].

لەم زەمینەیەدا، چەندین سەربردە لە سەرچاوەی شیعەکانەوە بەرچاو دەکەویت، لە هەڵسوکەوتی نێوان موسوڵمانەکان و زەردەشتیەکان و ڕێنومایییەکانی پێشەوایانی شیعەوە دەدوێن[١٦٨].

فقەکانی شیعەو سوننی (عەرەب و عەجەم) لە بەشە جۆربەجۆرەکانی فقەیاندا ئەم بابەتەیان بە ناونیشانی (مەسەلەیەك کە لەدەرەوەی ڕاستیدایە) لێیەوە دواون و گفتوگۆیان لەسەر کردوە.

شێخی طوسی لە کتێبە بەناوبانگەکەی (الخلاف)دا لەم مەسەلەیەی کۆڵیوەتەوە[١٦٩].

لەم دواییەدا پایە بڵندێکی مەزهەبی زەردەشتی هەموو ئەو تۆمەتانەی لەم ڕووەوە دراوەتە پاڵ ئاینی زەردەشت و زەردەشتییەکان و گوایە بە ڕەوایان زانیوە، وەڵامی داونەتەوە، بنج و بنەوانی ئەم تۆمەتانەیان ڕووبە ڕووی مێژوونووسی یۆنانی "هەرۆدۆت" کردۆتەوە[١٧٠].

(بڕگەو یاساکانی مافی ژن و پیاو لەئایینی زەردەشتا)

لەم ئایینەدا پیاوان دەستەڵاتیان بەسەر ماڵی ژنەوە هەبوو، ژن بەبێ مۆڵەتی مێردەکەی مافی دەستتێوەردان و بەکارهێنانی ماڵی خۆی نەبوو، بە پێی یاسای ژن و مێردی، مێرد تەنها کەسایەتیەکی یاسایی بوو، بە بەڵگەی یاسایی دەیتوانی هاوسەرەکەی خۆی لە کەلوپەلی ماڵدا بکاتە هاوبەش، لە کاتێکی ئاوادا ژن مافی بەکار هێنانی هەموو کەلوپەلی مێردەکەی هەبوو. هەرکاتێك مێردێك بە ژنەکەی خۆی بوتایە؛ ئا لەم کاتەوە تۆ ئازادی خاوەنی ئیختیاری خۆتیت، ئەم ژنە لەلای مێردەکەی دەرنەدەکراومۆڵەتی ئەوەی هەبوو بەناونیشانی ژنی خزمەتکار یان (چاکر زن= کارەکەر ژن) مێردێکی دیکە هەڵبژێرێت. ئەو منداڵانەی لەم مێردە نوێیە و لەکاتی ژیانی مێردی یەکەمیدا لەدایك دەبوون، دەبوونە منداڵی مێردی یەکەم. مێرد مافی ئەوەی هەیە ژنی گەورەی یان یەکێك لە ژنەکانی تەنانەت باشترین ژنی بە ئەمانەت بدات بە پیاوێکی دیکە، تاکو ئەو پیاوەش لە خزمەتگوزاری ژن سوود وەرگرێت. لەم بەئەمانەت بەخشینەدا، مەرج نەبوو ژنەکە ڕازی بێت یا نەبێت، ئەو منداڵانە لەم جۆرە ژن و مێردایەتیە لەدایك دەبوون، بە منداڵی مێردی یەکەم دەژمێردران، هەروەکو منداڵی مێردی یەکەم مامەڵەیان لەگەڵ دەکرا، ئەم کارەشیان بەکاری خێر دەزانی، بە یارمەتی یەکترو هاو ئاین و دەستکورتیان دەزانی[١٧١].

ژن گۆڕینەوە؛

ئەگەر پیاوێك مردو کوڕی نەبوو، بەڵام ژنی هەبوو دەبوایە ژنەکەی بدرایە بە نزیکترین خزمی پیاوەکە. ئەگەر ژنیشی نەبوایە کچێکی ئەدرا بە نزیك ترین خزمی مردوەکە، ئەگەر ژن و کچیشی نەبوایە لە سامانی تایبەتی خودی مردوەکە ژنێکیان بۆ خزمێکی مردوەکە دەهێنا. هەر منداڵێکی نێرینە لەم ژن هێنانەدا لە دایك دەبوو پەیوەندی بە کابرای مردوەوە هەبوو، ئیتر بێئاگا بوون لەوە، ئەم کارە کارێکی دژوارو سەختە، چونکە وەجاخ کوێری کابرای مردوویان بە کوشتارێکی بێ پایان دەزانی، گوایە بەم کارەیان کابرای مردوو لە وەجاخ کوێری ڕزگار دەکەن(١٧٢).

مەراسیمی ژن مارەبڕین؛

یەکەم هەنگاو خوازبێنیەو بەدەستهێنانی ڕەزامەندی کچەکەو باوك و دایکی کچەکەیە، لە دوای ڕازی بوونیان مەراسیمەکە بەم جۆرە ئەنجام دەدرێت:

١-دەستەیەك لەخزمانی پلەیەکی کوڕەکە دەڕۆن بۆماڵی باوکی کچەکە، لەگەڵ خۆیاندا نامەیەکی کوڕەکە بۆ باوك و دایکی کچەکە دەبەن، نامەکە لەسەر کاغەزێکی سەوز دەنووسرێت، تا لەپیرۆزی و خۆشبەختی بەهرەمەندبن.

٢-چەند ڕۆژێك دوای ئەوە لە لایەن بنەماڵەی کچەکەوە وەڵامی نامەکە دەنوسرێتەوە و لە مەراسیمێکی وەکو مەراسیمی پێشوو، واتە لە لایەنی خزمانی پلە یەکی کچەکەوە نامەکە دەبرێت بۆ ماڵی کوڕەکە. بەپێی ئامۆژگاریەکانی زەردەشت؛ هەر کچێك یان ژنێك، بەرگری لە شووکردنی

نەكرێت، دەتوانرێت داوای بكرێت، ڕازی بوونی هەردوولا بە مانای بەستنی پەیمانی ژن و مێردی نیە.

٣-لە لایەنی بنەماڵەی كوڕەكەوە (ئەڵقەیەك و سینییەك نوقڵ و چەند كەللە شەكرێك و چەن مەترێك كوتاڵ بۆ جلوبەرگی كچەكە ئامادە دەكرێت‌و لە ڕۆژێكی دیاری كراودا ئەم كەلوپەلانە دەبەن بۆ ماڵی بووكەكە) ئەڵقەكە لەلایەنی خزمێكی پلەیەكی كوڕەكەوە- واتە زاواوە- دەكرێتە پەنجەی كچەكەوە. پیرۆزبایی لەیەكتر دەكەن.

٤-چەند ڕۆژێك دوای ئەوە مەراسیمێكی وەكو ئەم مەراسیمەی باسمانكرد، لە لایەنی ماڵی كچەكە دەرحەق بە زاوا سازدەدرێت.

لە ڕێنوماییەكانی زەردەشتا هاتووە كە؛ مەراسیمەكانی دەسگیران دیاریكردن لە كاتێكدا دەتوانرێت بەرپا بكریت، كچەكە تەمەنی لە چواردە ساڵ كەمتر و كوڕەكەش لە شازدە ساڵ كەمتر نەبێت، مەراسیمی دەسگیران گرتن بە ئاڵوگۆڕی ئەڵقەو دیاری و بە ئامادەبوونی خزمان بەلانی كەمەوە لە حەوت كەسی باوەڕپێكراوی زەردەشتی، تەمەنیان لە ٢٥ ساڵ كەمتر نەبن ئەنجام دەدرێت.

٥-لە دوای مەراسیمی دەسگرتن لە كاتی گوێزانەوەدا ئەم هەنگاوانەی خوارەوە دەنرێت؛

وەكیلی پرسیار (دهموبد) كە پێشەوایەكی ئاینیە، لەگەڵ چەند كەسێك لە خزمان و میوانانی زاواكە- نابێ ژمارەیان لە حەوت كەس كەمتربێت- بەنیازی وەرگرتنی ڕەزامەندی كچەكەو بۆ ئەنجامدانی مەراسیمی مارەكردن دەڕۆن بۆ ماڵی بووكەكە، بووك چۆتە گەرماو و خۆی ئارایشت داوە، لە لای ژووروی دانیشتوانەوە دانیشتوە. پارچەیەكی سەوزی داوە بەسەرخۆیدا بە

شێوەیەك ڕووخساری دیار نەبێت، چەند ژنێكی دیكە لـە هـەردوو تەنیشتی بووكەكـەوە دانیشـتون. (دهموبـد) و هاوڕێكـانی لـە كـاتێكدا چـەند چـرای داگیرساویان بەدەستەوەیە، بە ئاهەنگی گۆرانی و شاباشـەوە دەچنـە ژوورەوە، دەڕۆنە بەردەم بووك. پێشەوا ئاینیەكە لە كچەكـە دەپرسـێت: بـەناوی خـوا تۆ ئەی (كچی....) لێت دەپرسم، ئایـا بـە ژن و مـێردی لەگـەڵ (كـوڕی......) ڕازیت؟. (دهموبد) ئەم پرسیارە چەندین جار لەناو هەراو هۆریاو هەلهەلەو شـادی دووبـارە دەكاتـەوە، بـە زۆری لـەجاری سێهەم یـان حەوتـەمدا بــووك دەڵێت؛ بـەڵێ، لـە دواییـدا (دهموبـد) لــە بووكەكـە دەپرسـێت؛ چ كەسـێك دەكەیت بـە نوێنـەر یـان وەكیلـی خــۆت؟ بووكیــش بـاوكی یـان بـرای بـۆ ئەنجامدانی كارەكە دیاریدەكات. لـەدوای بیسـتنی ئـەم بڕیـارە. (دهموبـد) و هاوڕێكانی دەگەڕێنەوە بۆماڵی زاوا.

٦-(شاهید گرتن + مارە بڕین)، نوێنەری بووكەكە لەگەڵ چـەند كەسـێك لــە میوانــەكانی مــاڵی بــووك دەڕۆن بــۆ مــاڵی زاوا و ئــەم كەلوپەلانــەی خوارەوەش لەگەڵ خۆیاندا دەبەن. یەك هێلكە، یەك پارچە كوتـاڵی سـەوز، جلی زاوا، چەند كەللە شەكرو هەندێك شیرینی و نـەعناو سنجوو. لـە دوای ئەوەش ئاهەنگی مەزهەبی (گواە گیران = مـارە بڕیـن) دەسـتپێدەكەن. زاوا لە لای ژووورووی دانیشتوانەوە دانیشـتوە. نوێنـەری بووكیـش لەبەرانبـەریدا دادەنیشـێت. (دهموبـد) یـان مووبـد لــە پـەنای زاوا دادەنیشـێت، لـەدوای تـەواوبونی لێكۆڵینـەوە سـەبارەت بـەوەی ئایـا بـووك و زاوا لـەوەو پێشـتر لـەبارەی پـەیوەندی ژن و مێردایەتیانـەوە لەگـەڵ یـەكدا دواون یـا نـا، یـان بڕیاری بۆ یەكتر بوونیان داوە، بە دەنگێكی بەرز ئاوێستا دەخوێننـەوە، لـەم كاتـەدا زاوا و نوێنــەری بــووك ڕاوەســتاون، (پشــتوێنی تایبــەتی) (كشــتی)

لەپشت دەكەنــەوە، دووبـارە دەيبەسـتنەوە، لـەدواييدا مووبـد مەراسـيمی مـارەبڕين (گواە گيران) لـە بـاتی مـارەبڕينی زەردەشـتيانە ئـەنجام دەدات. لەپاشـاندا هەڵدەسـتێتە سـەرپێ دوعـای تەندروسـتی بـووك و زاوا دەخوێنێتەوە. لە تـەواوی ئـەم ماوەيـەدا نوێنـەری بـووك و زاوا دەسـتێكيان لـەناو دەسـت و دەسـتێكيان لەسـەر شـەكر دادەنێـن، مـێردمنداڵێك كـە پـەيوەندی خزمايـەتی بـە زاواوە هەيـە، لەپشت سـەری زاواوە ڕادەوەسـتێت، هـەنارێكی شـيرين و پارچەيـەكی سـەوزو مقەسـتێك و هێلكەيـەكی.. بـە دەستەوە گرتوە. لەسەر سەری زاوا دايدەنێت. لە دوای كۆتـايی مەراسيمەكە (دهموبد) هێلكەكـە بـە هـەموو هـێزی لـە پشتەبانەوە بـۆ دەرەوەی ماڵەكە دەهـاوێژێت و هـەنارە شـيرينەكە دەدات بـە زاوا، تـا لـە دواييـدا لەگـەڵ بووكەكەدا بيخۆن.

٧-بـوك هێنـان يـان بـووك بـردن: لـە دوای نـانخواردنی ئێـوارە و بڵاوبوونەوەی ميوانـەكان (دهموبد) لەگـەڵ چەند كەسێك لـەخزمانی زاوا دەڕۆن بۆ ماڵی بووك، تاكو بووكەكە بەرن بۆ ماڵی زاوا[١٧٢].

تەڵاقدان و هۆكانی:

لە ئـاينی زەردەشـتا (تـەڵاق) ئيختيـاری نيـە، چـوار شـت دەبنـە هـۆی تەڵاقدان، لە كتيبی (بندهشن ٣٤)دا هاتوە:

١-هـەركاتێك لەسـەر نوێنـی مێردەكـەی بـێ ڕەسمـی بكات و ناشايسـتەی لێدەركەوێت.

٢-هەركاتێك دووژمنان بشارێتەوەو مێردەكەی نەزانێت.

٣-هەركاتێك جادو بەكاربێنێت يان فێری ببێت.

٤-ئەگەر نەزۆك بوو مندالّی نەبێت. چەند شتێکی دیکەش هەیە کە دەبنە هۆی تەلاقدان لەوانە: هەرکاتێك لە کاتی مارەبڕین ژنەکە یان پیاوەکە شێت بووبێت، یان هەرکامێکیان تێکچوو بێت، یا لە دوای جووتە گرتنیش دەرکەویت کە مێردەکە منالّی نابێت، یان هەرکاتێك دەرهەق بە ژنەکە ستەمیان بەکارهینا، یان هەرکاتیك ژنەکە لەگەلّ پیاوێکی دیکەدا نوست یامێردەکەی لەگەلّ ژنێکی دیکەدا ڕایبوارد. ئەگەر ژن بێگوێی مێردەکەی بکات، ئەگەر ژنەکە مێردێکی دیکە یان دەسگیرانێکی دیکەی هەبێت و بیشارێتەوە. ئەم جووتە گرتنەی دوابیان هەلّدەوەشێتەوە، هەرکاتێك مێردەکە بۆ ماوەی پێنج سالّ دیارنەبێت[١٧٤].

مەراسیمی (بەروانکە = صدریە) لەبەرکردن؛

لەبەرکردنی ئەو کراسە بچووکەی لە شێوەی ژێرکراسدایەو بە شێوەیەکی تایبەتی دەدوورێت. بەروانکە لەبەر کردن، مێژوویەکی گەلێك درێژی هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی "جەمشید". بەروانکە لەبەرکردن یەکێکە لە ئەرکەکانی ئاینی زەردەشت، لە سەردەمی دێریندا، لە تەمەنی ١٥ سالّییەوە کە بەتەمەنی بالّقی دەژمێردرا بەروانکەیان لەبەردەکرد. پشتوێنێکی تایبەتیان لەسەر دەبەست. لە دواییدا ئەم نەریتە لە تەمەنی ١٥ سالّیەوە هاتە خوارەوە بۆ تەمەنی ٧ سالّی. لە کاتێکدا کچ یان کوڕی زەردەشتی دەگەیشتە تەمەنی ٧ تا ١٥ سالّی هەموو زانیاریەکی ئاینییان لە ئاوێستاوە وەردەگرت، داشدیارەکان ڕۆژیکیان بۆ سازدانی ئاهەنگی بەروانکە لەبەرکردن و پشتوێن بەستنیان دیاری دەکرد، خزمان و خویشانو دۆستانیان بۆ بەشداری کردنیان لە ئاهەنگی بەروانکە

لەبەرکردنەکە، بانگ دەکرد. لە ڕۆژی دیاریکراودا لە پێشەوە سفرەیەکی گەورەیان ڕادەخست، سفرەکەیان بەم کەلوپەلانەی خوارەوە دەڕازاندەوە.

(مەقەڵییەکی پڕ لە ئاگر، کاسەی سەندەل، داری عوود، سینی وشکە میوەی وەکو"بستە، بادام، گوێز، فندق، قەیسی، سنجو، لەتکە هەڵوژە، هەنجیر، گوێزی هیندی و".. هەندێك نوقڵ و شیرینی لەسەر دادەنرا. زەردەشتیەکان (لەرك)یان پێدەوت.

هەندێك گوڵ و سەوزە و نەعناو برنج و.. لەسەر سفرەکە دادەنا. ئەو کاتە کوڕ یان کچ لە دوای لەبەرکردنی بەروانکەکە، لە لایەکی سفرەکەوە ڕوەو ڕۆژ دادەنیشێت. ئەگەر مەراسیمەکە لە پێش نیوەڕۆدا بێت ئەوا منداڵەکە ڕوەو خۆرهەڵات دادەنیشێت، ئەگەر دوا نیوەڕۆش بێت منداڵەکە ڕوەو خۆرئاوا دادەنیشێت، مووبدیش لە بەرانبەریاندا دادەنیشێت. مەراسیمەکە بە خوێندنەوەی (ئورمزدیشت) یان بە نیایشی ئاگر دەستپێدەکات. لەوکاتەدا مووبد بۆ لایەکی سفرەکەوە دەڕوات، لە بەردەم منداڵەکەدا ڕادەوەستێت، پشتوێنەکە دەبەستێتە پشتی منداڵەکە، لە تەواوی ئەو ماوەیەدا منداڵەکە قۆڵی مووبد دەگرێت، لەگەڵیا سروودە ئاینیەکان دەڵێتەوە، لە دوای کۆتایی مەراسیمەکە منداڵەکە لە شوێنی خۆی دادەنیشێت، مووبدەکەش دەچێتەوە شوێنی یەکەمجاری خۆی، لە بەرانبەر منداڵەکە بەپێوە ئاوێستای تەندروستی بە ناوی منداڵەکەوە دەخوێنێتەوە، لەکاتی سروود خوێندنەوەکەدا هەندێك نەعناو برنج و شیرینی تێکەڵاو، وردەوردە بەسەر منداڵەکەدا دەکەن[١٧٥].

لە کتێبە پەهلەویەکاندا، واژەی (شپیك) لەباتی (سدرە = بەروانکە) بەکارهاتوە، لە ڕابوردوودا بەروانکەیان لە پارچەیەکی خوری یان ئاورێشم

یا لۆكە دروستدەكرد. لە ئێستادا بەروانكە لە مەلەلی سپی دروستدەكەن. لە دەقە مەزهەبیەكانی زەردەشتیدا هاتوە، بەروانكە دەبێت لە پێست، خوری، موو، لۆكە، ئاوریشم، دروست بكرێت. لە هەندێ دەقی دیكەدا هاتوە، دەتوانن بەروانكە لە هەموو شتێك دروستبكەن. بەڵام بەروانكەیەك پەیوەندی بە گیاوە هەبێت بە تەواوی هەمان شتە، لە كتێبە پیرۆزەكاندا ئاماژەی بۆ كراوە. كاریگەری و خاسیەتەكانی بەروانكە بریتیە لە: نیشاندانی عەبدایەتی ئاهورامزدا، لەباتی (زنجیرو جەوشەن = كراسی بێقۆڵی ئاسنین – و-) كە خاوەنەكەی لە شەڕی چاوی پیس و نفووس و خەسڵەتە ڕەزیلەكان دەپارێزێت، سپیەتیەكەی نیشانەی ئاینی زەردەشتیە، دەبێت لە هەموو جۆرە بەرگێكی ڕەش دووركەونەوە. تەنانەت لەكاتی پرسەو ماتەمینیشدا[١٧٦].

مەراسیمی گشتی بەستن = پشتوێن بەستن؛

پشتوێن بەستنیش یەكێكە لە ئەركە ئاینیەكانی زەردەشت، لەكاتێكدا منداڵ دەگاتە تەمەنی حەوت ساڵی یان دە ساڵی یان پازدە ساڵی، دەبێت پشتوێن ببەستێت. ئەم نەریتە دەدرێتە پاڵ "جەمشید"، لەدەقە مەزهەبیەكانی زەردەشتیەكاندا هاتووە؛ (جەمشید ڕێوڕەسمی پشتوێن بەستنی داناوە)، یان (بەستنی پشتوێن بەفەرمانی جەمشید ڕاگەیەنرا) ئەم نەریتە لەپێش زەردەشتەوە، لەنێو ئاریەكاندا لە ئارادا بوە. زەردەشتیش بڕیاری ڕەسمی لەسەر داوە، بە پێی ئاینی زەردەشت پشتوێن لەسەر كراسی ئاینیەوە دەبەسرێتە پشت.

لە شانامەی "فیردەوسی"دا كەسێك بەناوی "هوم"، پیاوێكی خوا پەرستبوە، چیرۆكێك دەگێڕێتەوە، "فیردەوسی" دەڵێت: (هوم لەسەر

چیایەك لەسەر شیوازی پیاوە ئایندارەكان خەریكی خواپەرستی بوو، چلەی دەكێشا، لە كاتێكدا "ئەفراسیاب" لەدەست لەشكری "كەیخوسرەو" هەڵهات و لە چیاكاندا سەرگەردان بوو، لەلایەنی ئەم پیرەمێردە خواپەرستەوە دیل دەكرێت و"هوم" بەپشتوێن دەیبەستێتەوەو دەیبات بۆ بارەگای "كەیخوسرەو". بابەتی پشتوێن بەستن، ڕابردوویەكی ئەوەندە كۆن ومێژوویی هەیە، لە نێوان ئاریە دێرینەكاندا ڕێوڕەسمێكی تایبەتی و باوی هەبوو.

لە كتێبی (بەند هشن)، (باب= درگا)ی (پێنج و دە) دا هاتووە: (لە هەرشوێنێكی جیهاندا كارێكی چاكە لە "بهدینی = زەردەشتی" سەرهەڵبدات هەموو ئەو كەسانەی پشتوێنیان بەستوە، لەو كردارە چاكە سوودمەند، دەبن). بەنی پشتوێنەكەیان لە سەردەمی دێریندا لە خوری مەڕو مووی بزن، تووكی حوشتر، لۆكە دروست دەكرا. بەڵام ئەمڕۆكە زەردەشتیەكان پشتوێن لە خوری مەڕ دروست دەكەن، پشتوێنی بەن نیشانەی عەبدایەتی (ئاهورامزدا)یە، دەبێت زەردەشتیەكان لە هەموو كاتێكدا ئەو پشتوێنەیان لە پشتابێت. هەموو كەسێك لەكاتی مەلەكردندا و ژنی حەیزداریش دەبێت ئەو پشتوێنە لە پشتیان بكەنەوە. نەبوونی پشتوێن یەكێكە لە گوناهە گەورەكان. ئەم پشتوێنە لە (٧٢) تاڵە بەن هۆنراوەتەوە، ئەم ٧٢ تاڵە ئاماژەیە بۆ ٧٢ بەندی یەسنای ئاوێستا، ئەم تاڵە بەنانە كراون بە شەش بەشەوە، هەر بەشەیان لە (١٢) تاڵ بەن پێكهاتوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ هەر شەش تەرەفەكەو (١٢)ەكەش ئاماژەیە بۆ دوازدە مانگەكەی ساڵ. ئەم پشتوێنە دەبێت سێ جار بە دەوری خاوەنەكەیدا بێتەوە، ئەم سێ جارە سێ واژە دێنێتەوە یادی مرۆڤ كە بریتین لەمانە:

(همت)، (هوخست)، (هور شت) لەکاتی پشتوێن بەستنەکەدا دەبێت ئەم سێ واژەیە ڕچاو بکرێت، دەبێت پشتوێنەکە چوار گرێی لێبدرێت، لە گرێی یەکەمدا زەردەشتیەکان دان بەبوونی (خوای یەکتا)دا دەنێن، لە گرێی دووهەمدا گەواهی دەدەن ئاینی زەردەشت لەسەر حەقە و لەلایەنی خواوە هاتوە، لە گرێی سێهەمدا دان بەنامەی پەیامی پێغەمبەری زەردەشتا دەنێن، لە گرێی چوارەمدا دان بە پەسەندکردنی سێ پایەی گرنگی ئاینی مزدی یەسنا کە بریتین لە (بیری چاك و وتەی چاك و کرداری چاك) دەنێن[١٧٧].

یاساکانی مردوناشتن؛

کەسی مردووش مەراسیمی تایبەتی هەیە. لەسەرەتاوە هەردوو پێڵووی چاوی لێکدەنین، پێکانی لە ئەژنۆی دەنوشتێننەوە، لە دوایشدا لە ژووری مردو شۆرین، لەسەر تەختێکی نوستنی ئاسنین یان لەسەر زەوی بەرد ڕێژکراو ڕای دەکێشن، بە ڕووپۆشێکی خاوێن دایدەپۆشن، چونکە لە ئاینی زەردەشتدا مردوو پیسە لە هەرچیەك بکەوێت پیسی دەکات. لە دوای ئەوەش بە مردوو شۆرەکان، کە ژمارەیان جووتە یانی دوو یان چوار کەسن ڕادەگەیەنن کە لە دوای شۆرین و نوێکردنەوەی پشتوێنی مردوەکە، مردوەکە لەناو تابوتێك کە (گهن) یان (گاهان)ی پێدەڵێن و لەئاسن دروستکراوە، دادەنێن، دەیبەن بۆ ئارامگا. خزمە نزیکەکانی مردوەکە چەند هەنگاوێك لەگەڵیدا دەڕۆن. ناشتنی مردوو دەبێت لە کاتی ڕۆژدا بێت، ناشتن دەبێت پێش ڕۆژئاوابوون بێت، ناشتنی مردو لەشەودا باش نیە.

بەپێی نەریتێکی دیرێن زەردەشتیەکان مردوەکانی خۆیان لە دخمەکانیاندا، بە ئەمانەت دادەنێن، ئەم نەریتە کەم تازۆرێك لە ئێران و هیندستاندا هێشتا ماوەتەوە، هەندێك ناوەندی زەردەشت نشینی ئێران ئیستاش پابەندی ئەم نەریتەن. زەردەشتیە ئێرانیەکان بەو دخمانەیان دەڵێن (دادگا). زەردەشتیەکانی هیندستانیش پێی دەڵێن (دخمو). ئەوروپاییەکان پێی دەڵێن (بورجی خامۆشان).

دخمە شوێنێکی بازنەییە، چواردەوری بە دیوارێکی بەردین گیراوە، بەزۆری لەسەر چیای بڵند دروستی دەکەن، لە ئاوەدانیەکانی دەوروپشتییەوە نزیکەی، یەك دوو فرسەخ دوورە، دیوارەکەی لە بەردو چیمەنتۆ

دروستدەکرێت، دەرگایەکی بچوکی ئاسنینی بۆ هاتوچۆ تێدایە، چێوەی دخمە نزیکەی ١٠٠ مەترە، تەختی ناوەوەی دیوارەکە لە هەموو لایەکیەوە بەرەو ناوەڕاست لێژە، لە ناوەڕاستی دخمەکەدا بیرێکی قووڵ و پان هەڵکەنراوە، لە چواردەوری دخمەکەدا لە دەرەوەی دیوارەکانی گەلێك بیری تێدایە، قووڵاییان نزیکەی مەترێك دەبێت و بەرد ڕێژکراون، بیری ناوەڕاستی دخمەکەی زەردەشتیانی ئێرانی (برادە)یان (استەدان = ئێسکدان)ی پێدەڵێن، فیردەوسی (ستودان)ی لە باتی (استەدان =ئەستەدان) بەکارهێناوە، وەکو ئەمەی خوارەوە:

سر جادوان رابکندم زتن (ستودان) ندید ند گۆرو کفن

یانی؛ سەری جادوگەرانم لە لاشەیان جیاکردەوە، (ستودان)ەکان گۆڕو کفنیان پێنەبڕا

"ئەسەدی طوسیش" دەڵێت:

(ستودانی) ازسنگ خارا برار زبیرون براو نام من کن نگار

یانی؛ ئێسکدانێك لە بەردی مەڕمەڕ دروستکەن، لە ڕووی دەرەوەی ناوی منی لێهەڵکەنن.

پانتایی ناوەوەی دخمە لە دیوارەوە تا ئێسکدان بە سێ بەشی بازنەیی دابەشکراوە، بەشی یەکەمیان لە دیوارەوە دەستپێدەکات و گەورەترە لە بەشەکانی دووهەم و سێهەم، شوێنی تایبەتی پیاوە مردووەکانە، بەشی دووهەم بۆ ئافرەتانە، بەشی سێهەم پەیوەستە بە ئێسکدانەوە بۆ منداڵان و کۆرپەکانە. هەریەکێك لەم بەشانە بە چەند پارچەیەکی بچووکتر دابەشکراون، هەر پارچەیەکیان بۆ مردویەکە، چەند هێڵێکی بچووك وەك

جۆگەلە لە نێوان پارچەکاندا هەڵکنراون تاکو ئاوی باران چڵك و چەپەڵی مردوەکان لەم جۆگەلانەوە بچۆڕێنێتەوە ناو ئێسکدانەکەوە.

ئەگەر مردوەکان بخەنە نێو ژێرزەمینەکانەوە (دخمەکانەوە) سەری مردوەکە دەکەنە لای خۆرهەڵاتەوە، تاکو ڕووی لە خۆرهەڵاتەوە بێت، دەبێت ژێرزەمینەکە نزیکەی ١٨٠ سم درێژی و ٧٠ سم پانی و قوڵیەکەی نزیکەی دوو مەتر بێت، بەڵام بۆ منداڵان و کۆرپەکان جیاوازە. ئەم ژێرزەمینە بۆ ئەو مردوانەیە کە هێشتا نەبراون بۆ دخمە(قەڵای خامۆشان) [١٨٧]. چونکە مردوو خستنە ناو دخمە کەمەکێك دراوی تێدەچێت. هیچ جیاوازییەك لە نێوانی هەژاران و دەوڵەمەندەکاندا نیە، هەموویان یەکسانن. بەم کارە مردوو پەرستی و گۆڕپەرستی برەو پەیدا ناکات، لەبەر نەبوونی هیچ جۆرە گۆڕێکی تایبەتی. هەموو مردوەکان لەناو ئەو دخمانەدا کە لەسەر کێوەکانن دادەنرێن. نەریتی نیشانکردنی ئارامگای بنەماڵەیی و ئارامگا ڕازاندنەوە لە ئارادا نیە.

کارناسێکی ئێرانی دەڵێت: لە ئاینی مزدائیدا گەلێك لە باوەڕە ئاینیەکانی (بودائی هیندی ڕەنگی داوەتەوە). لێرەدا هۆکاری ئەسڵی و بنچینەیی (ئاگر)ە، ئاگر لە میحرابدا کڵپەی دێت، بە دیارییە هەمیشەییەکانیان بەرگری لە کوژاندنەوەی دەکەن. بەم هۆیەوە شێوەی ستایشی ئاگر لە ئاینی ئێرانیەکاندا زیاتر بەدی دەکرێت. هەر بەم هۆیەشەوەیە لە سووتاندن و لەگۆڕنانی مردوەکانی خۆیان دەپارێزن. چونکە لەو بڕوایەدان سوتاندن و لەگۆڕنانی لاشەی مردوەکان ئاگرو زەوی کە دوو توخمی پاکن پیسدەکات. لەبەر ئەمە لاشەی مردوەکانیان بۆ دەشتەکان یان سەرچیاکان دەبەن، لە مەراسیمێکی تایبەتیدا لە هەوای ئازادا، دایاندەنێن[١٧٩].

"كريستن سن" دەڵێت: وەندیداد چەند باسێكی ئاینییە، سەبارەت بە هەموو ناپاكیو تاوان و كەرەسەكانی خاوێنكردنەوە و تۆبە و پاڕاندنەوە، دەدوێت. لەم كتێبەیدا لەبارەی هەموو ئەو ستەمانەی لە بوونەوەرەكانی ئاهورامزدائی وەكو (مرۆڤ، سەگ، سەگاو) و چۆنیەتی ڕەفتاركردن لەگەڵ لاشەی مردوەكانداو گەلێك شتی دیكەوە دواوە. بە پێی ئەم یاسایە دەبێت مردوەكان لە دخمەدا دابنرێن، ببنە خۆراكی باڵندەكان چونكە لە گۆڕنانی مردوو یا سوتاندنی لاشەكانیان دەبێتە هۆی پیسبوونی توخمەكان (ئاو، با، خاك، ئاگر).-لێرەدا لە فارسیەكەدا لە باتی ئاگر – هەوا- نوسراوە ئێمە كردمان بە ئاگر چونكە باو هەوا هەردووكیان یەك توخمن، ئاگریش یەكێكە لە چوار توخمەكە، بە هەڵەی چاپمان زانی -و- . لەبەر ئەوە زەردەشتیەكان ئەم كارەیان بە حەرام دەزانی.

دەستدان لە ژنی حەیزداریش، دەبێتە هۆی ناپاكی و پیس و پۆخڵی[١٨٠].لە دخمە نانی مردوو نەریتێكی ئێرانیەكانی سەردەمی ساسانیەكان بوو.

"هیون تسانگ" گەشتیارێكی بوودائی بوو دەڵێت: ئێرانیەكان بە زۆری لاشەی مردوەكانیان لە بیابانەكاندا فڕێدەدا. چونكە (سیاوش) نەیدەویست بەرانبەر بەو نەریتانەی لە ئارادا بوون، ژیان بەسەر بەرێت، كە ژنەكەی مرد بەپێچەوانەی خەڵكەوە گۆڕی بۆ هەڵكەندو شاردیەوە[١٨١].

ڕێنوومایی و سێ تەوەرەكەی زەردە شت

بناغەی ئاینی زەردەشت لە سەر سێ تەوەرەی (بیری چاك، وتەی چاك، كرداری چاك) دامەزراوە، بەهەمان ئەندازەش جەختی لەسەر ڕاستی و دروستی كردۆتەوە. لە بارەی دووركەوتنەوە لە درۆ و ناپاكیشەوە وەسیەتی كردووە و درۆزنەكانی بە سزای جەهەنم ترساندوە، مژدەی بەهەشتیشی بە

ڕاستگۆکان داوە، بە پێی ئەم بناغەیــە ئــەم ئاینــە لەســەر ڕاســتی و دروســتی دامــەزراوە. خاڵــەکانی دژی ئــەم ئاینــە درۆ و نادروســتیە. هــەموو هــێزێ نەتەوەکانی جیهان لەڕاستی و درۆوە سەرچاوە دەگرن.

لە گاتــەکاندا هــاتووە: (گوێ بــۆ باشــترین وتــەکان بگــرە، لــەنێوان دوو ئاینی (ڕاســتی، درۆ)، خــۆت داوەری بکــە. لــە ســەرەتادا لــە کــاتێکدا ئــەم دوو گەوهــەرە (مەبەســت ئــاهورامزدا و ئەهریمەنــەو-) پــەیوەندیان بــە یەکــەوە کــرد، ژیــان و مــەرگیان هێنایــە کایــەوە. لەبــەر ئەمــە لــەم جیهانــەدا درۆ پەرســتەکان، گــیرۆدەی خراپــترین ژیــانن و پــەیرەوانی ڕاســتیش لــە باشــترین شوێنەکاندا بەهرەمەندن. ئەم دووتاییە، ڕەوشتی ئاینی زەردەشت نیشان دەدات.

لە(یەسنای ٢٦ و ١١)دا هاتوە کە: (لە ئاوێستادا ڕێگەی ڕزگاری، ڕاستی و دروســتیە، بەهەشــت یــانی جیهانی پاکی و ڕاستی، دۆزەخیش بــە خانــەی درۆزنــان نــاوزەد کــراوە، تاوانبــاران هــەتا هەتایــە بــە زیندوویــی تێیــدا دەمێننەوە).

لە(یەشتی ١٠)دا هاتوە: ئامــانجی زەردەشــت ڕاســتیە، درۆش لــە مەرگــەوە نزیکە. لە ئاوێستادا هاتوە: کە بەدڕەوشتێك درۆ بە (میترا) بڵێت بەم کارەی مــەرگ بــۆ هــەموو ســەرزەمینەکان دەهێنێــت. لــە یەســنای ٤٧ /٢دا هــاتوە: زەردەشت لە ئاهورامزدا پرسیار دەکات دەڵێت (کێیە ئــەو کەســەی لە ڕۆژی یەکەمدا دەبێتە باوکی ڕاستی؟)

لــە (یەســنای ٨/٣١)دا هــاتوە کــە: (تــۆی درووســتکەری ڕاســتی)، لــە (یەسنای ٢٠/٣١)دا هاتوە: (دۆستانی ڕاستی لــە کوێــرەوەری بــەدوورن، بــەڵام درۆپەرستان لە کوێرەوەریدا دەمێننەوە).

لە (یەسنای ٤/٤٩)دا هاتووە: (دۆزەخ جێگای درۆزنەکانە).

له یەسنای (١٠/٣١)دا هاتوه: (هیچ کەسێك له ئێوه نـابێت گوێ لـه وتەی درۆزن و یاسای درۆپەرستان بگرێت)، له (فەرگردی ٤٥)دا هاتوه: (لـەناو دۆزەخـدا ڕۆحـی پیـاوێکم دی کـه کـرم لاشـەکەیان دەخـوارد)، فریشتەیەك له وەڵامی مندا وتی: ئەم پیاوه له جیهاندا (شایەتیدرۆی داوه).

له (فـەرگردی ٣٣)دا هـاتوه (کابرایـەکم لــه دۆزەخـدا بینــی، کـه کـرم زمانیان دەخوارد، له فریشتەیەکم پرسی تاوانی ئەمـه چـی بـوو؟ وتـی: (لـه جیهاندا درۆی کردووه).

لــه (وەندیــداد فــەرگردی ١٨ و ١٧)دا هــاتوه: (ئــەی خەڵکینــه؛ هەســتن ستایشی باشترین خواپەرستان بکەن له سێ شـتی بـاش "بـیری چـاك، وتـەی چاك، کرداری چاك" ڕوو وەرنەگێڕن).

له (یەسنای ٤٩)دا دەڵێت: (له ئاوێستادا هاتوه، کەسانێك بەزمانی خۆیان لــەنێو دۆســتاندا رق و کینــه و تورەیــی و ســتەم پــەرت و بڵاودەکەنــەوه، لەوانەدا کرداری ناشیرین سەرکەوتو و بەهێزه، نەك کرداری چاك، بـەهۆی بیرو باوەڕی درۆیانەوه دەڕۆنه نێو ماڵی (دێوان).

له(فەرگــەردی ٢)دا هـاتوه: (ڕۆحـی کابرایـەکم دی زمانیـان لـه دەمیـەوه ڕاکێشـابوو (خســتران=گیانلەبــەرانی زیبانبــەخش) دەیانجـاوی، (ســروش = جبرەئیل) له وەڵامدا وتی: ئەم کابرایه له جیهاندا بوختانی هەڵبەستوه).

لـه (وەندیـداد فـەرگردی ٤)دا لـەبارەی خیلافـی وەعدەییـەوه- واتـه بـەد پەیمانی- لۆمەیەکی زۆر هەیه.

له ئاوێســتادا هــاتوه،(هەرکەسـێك پــەیمان شـکێنی بکـات ئــەوه دزی پەیمانه، دەبێت شەووڕۆژ له بیری پەیمانی خۆتا بیت).

ئاهورامزدا شەش جۆر پەمانی داناوە:

١-پەیمانی زارەکی.

٢-پەیمانی دەستی (دەست خستنە ناو دەست).

٣-پەیمانی ڕەمزی، ئێسکێکی گیانلەبەرێکی ماڵی دەشکێنن، (بەکوردی چەڵەمەشکێنە- و-) پەیمان بە یەکتری دەدەن.

٤-پەیمانی (چاوەڕێ = ماین یان ئەسپ) بەخشین.

٥-پەیمانی کۆیلە یان نۆکەر بەخشین.

٦-پەیمانی دەیەك بەخشین، پەیمانی دوایی پەیمانی پێشو هەڵدەوەشێنێتەوە، لە هەمان کاتیشدا سزای بەدی پەیمان شکێنی دیاریکردووە، (لەم جیهانەدا دەبێت ١٠٠ قەمچی لێبدرێت، لە جیهانەکەی دیکەش دەبێت کۆڵ هەڵگری سەدەها هەزار گوناهی خزمەکانی بێت).

لە (فەرگردی ٥٩)دا هاتوە: (لە دۆزەخدا ڕۆحی پەیمان شکێنەکانم بینی، بە مامزە لێیان دەدان، بە بەرد و تەورزین دەیانکوتان).

لە (یەسنای ٤٤)دا هاتوە: (سزای ئەوکەسە چیە، لە جیهاندا پەیمانی خۆی بەجێ نەهێناوەو (کرێی) کاری خەڵکیشی نەداوە؟).

لە (وەندیدادی ١٨)دا هاتوە: (دێو لەوەڵامی سروشدا وتی؛ چوار دەستە لە مرۆڤ بە بیپتان (سکم پڕ) دەکەن (یەکەم ئەو کەسانە کە شتێکی کەم نرخ بە خواپەرستان دەدەن............)

لە (ئەرتا ویرافنامە، بابی ٢٧)دا هاتوە: (ڕۆحی کابرایەکم بینی گڵ و خۆڵەمێشیان دەرخوارد دەدا، لە فریشتەم پرسی، لە وەڵامی مندا وتی: ئەم کابرایە لە جیهاندا دۆڵچەو (دۆڵچە =بەو سەتڵە دەڵێن لە بیردا ئاوی پێ

هـەڵدەگۆزن- و-) سـەنگی کێشانەی پێنـەبوە، ئـاوی کردۆتــە نێـو شـەراب و خۆڵی دەکردە ناو دانەوێڵەوە، بـە نرخـی گرانیـش دەیفرۆشـت، شتیشـی لـە پیاوچاکان دەدزی و دەیفڕاند).

لـە (فـەرگردی ٤٩/٨٠)دا هـاتوە: لـە دۆزەخـدا ڕۆحـــی گرانفرۆشـێکم دی هەڵواسـرابوو، هـەروەها داگیرکـەرێکی زەویـم دی پیسـایی مـرۆڤ و ئـاژەڵی دەخوارد)[١٨٢].

(فەڕی ئێزەدی= فەڕی یەزدانی)

کارناسێکی ئێرانی دەڵێت: بە پێـی نووسـینەکانی ئاوێستا (فـەڕ)یـان لـە شـێوەی بـاڵندەو هـەڵۆ و شـاهێن و.. دادەنـا. لـە دوای ئـەوەی کـە جەمشـید دەستی بە وتەی درۆ و ناڕەوا کرد، ئـەم کارەشـی بـوو بـە هـۆی ئـەوە (فـەڕ= پاشـایەتی) لەدەسـت بچێـت، فەڕەکـەی لـــە شــێوەی مـــەلیکدا هـــەڵفڕی. هەرچـەندە لـە کارنامـەی ئاردەشـێری بابـەکانا (فـەڕ)ی لـە شـێوەی بـەرخدا ناساندوە[١٨٣].

"ئۆردووانـی یەکـەم" لـە گـەڕان بـە دوای "ئاردەشـێر و کـەنیزەك"دا تووشــی هەرکەســێك بهاتایـــە، هـــەواڵی ئـــەوانی لێدەپرســـی، گوێـــی لەوەڵامەکانیش ڕادەگرت، دەیانوت ئەوانمان لە فلان شوێندا دیتوە. بە پەلـە دەڕۆیشتن و بەرخێك لەدوایانەوە ڕایدەکرد. "ئۆردوان" لەم بەرخـە سـەری سوڕما، لە (دستور= ڕۆحانی زەردەشتی) پرسی ئەویش وەڵامـی دایـەوە وتـی ئـەو (بەرخـە خواییـە) پاشایەتیە، هێشتا پێـی نەگەیشـتوە، ئێمـە دەبێـت (بـەرەو ئـەو بدەینـە غـار)، بـەڵکو پێش ئـەوەی ئـەو فـەڕەی پێبگـات، ئێمـە بیگرین[١٨٤].

(زەروان خوای ئاهورامزداو ئەهریمەن)

له هەندێك دەقی ئاوێستادا ئەوە دەردەكەوێت: (ئورمـزد و ئەهریمـەن) هەردووكیان دەستكردی بوونەوەرێكی دیكەن بەناوی (زەروان)- زەروان یانی (ڕۆژگاری بێ كۆتـایی)- زەروانـی خـوای ڕەسـەن و دێریـن چـەندین قوربـانی كرد، تاكو منداڵێكی ببێـت و نـاوی بنێـت (ئوهرمـزد). لـه دوای هـەزار سـاڵ قوربانیدان، له گرنگترین قوربانیەكانی خۆی كەوتـه گومانـەوه. لەئـەنجامدا دوو منداڵ له سكیدا پەیدابوون –واته له سكی زەروان- یەكێكییان ئوهرمزد بوو، قوربانیەكانی بەناوی ئەوەوە كردبوو، ئەوی تریشیان ئەهریمەن، زادەی گومان و دوودڵی ئەو بوو. زەروان پەیمانی پاشایەتی جیهانی بـه كەسێكدا، لەپێشدا بێت بۆلای. لەم كاتەدا ئەهریمەن پەیكەری باوكی خۆی (زەروان)ی دڕاند و له بەرانبەریدا دەركەوت، زەروان لێی پرسی: تۆ كێیـت؟ ئەهریمـەن لەوەڵامدا وتی: من كوڕی تۆم، زەروان وتـی؛ كـوڕی مـن بۆنخـۆش و ڕووناكی بەخشـه، تـۆ بۆگـەن و تـاریكی. لـەم كاتـەدا (ئوهرمـزد) بـه سـیمایەكی بۆنخۆشو ڕووناكی بەخشەوە دەركەوت. زەروان ئەوی به كوڕی خۆی دانـاو پێـی وت تـاكو ئەمڕۆكـه مـن قوربـانیم لـه پێنـاوی تـۆدا پێشـكەش كـردوە، لەمەودوا تۆ دەبێت قوربانی بۆ من بكەیت(١٨٥).

(زیـروان) یـان (زەروان) یـان (زوروان) خـوای ڕوونـاكی و تـاریكی، (ئاهورامزدا) و (ئەنگره مئی نو)یە له دەقه یۆنانیەكانی پێش زایندا هاتوه: لـه نـاو موغـەكان و ئێرانیـەكانی ئـاری نـژاد نـاوەرۆكی ئاشـكرای (وجـود) حەقیقەتی یەكتایی، هەندێك بـه (مكان = شوین) و هـەندیك بـه (زەمان= كات)ی دادەنێن، لـەو دوو گەوهـەره پـەیدابوە، یـەكێك خـوای چاكـەو ئـەوی

دیکەش خوای خراپە. هەندێك دەڵێن لەم دوو گەوهەرە ڕووناکی و تاریکی پەیدابوە. ئەم دوو گەوهەرە بوون بە سەرچاوەی جیاوازی و ناکۆکیەکانی جیهانی سرووشت. لە سەرەتاوە ناکۆکیان لەگەڵ یەکدا نەبوو. دوو دەستە بوونەوەریان پێکەوە دروستکرد. بوونەوەرە دروستکراوەکان ملکەچ و گوێڕایەڵیان بوون.

لە دەقە زەردەشتیەکاندا هاتوە: لەسەروی سیستەمی یەزدانیەوە، دامەزرێنەر و دروستکەری بوونەوەران، زەروانی پایەدارە. لە نووسراوە دێرینەکانیشدا بابەتیك لەم شێوەیە هاتوە، موغەکان دەڵێن: لەوکاتەدا هیچ شتێك لە ئارادا نەبوو، نە ئاسمانەکان، نە زەوی، نە بوونەوەرەکانی دیکەش، جگە لەم دووانە تەنها بوونەوەرێك هەبوو بە ناوی (زەروان). لە دوایشدا داستانی دروستبوونی ئاهوراو ئەهریمەن بەو شێوەیەی کە باسمانکرد دەگێڕنەوە، تا ئەوکاتە کە (ئەهریمەن) منداڵی دووهەمی زەروان هاتەلای و وتی: مەگەر پەیمانت نەداوە هەرکامێکمان زووتر بێینە لات دەیکەی بە پاشای جیهان؟! زەروان لە بەرانبەر ئەم وتەیەدا، بە ناچاری نۆ هەزار ساڵ دەوڵەت و پاشایەتی پێدا، لەدواییدا وتی: لە کۆتایی ئەم ماوەیەدا دەوڵەت و دەستەڵات بۆ ئاهورامزدا دەبێت، دەبێت ئەو فەرمانڕەوا بێت. لەپاش ئەوە ئاهورامزداو ئەهریمەن هەریەکەیان لەنێو سنووری دەستەڵاتی خۆیاندا دەستبەکار بوون. دەستیان بە دروستکردنی بوونەوەرەکانی خۆیان کرد. هەرچیەك ئاهورامزدا دروستی دەکرد باش و سوودبەخش و ڕاست بوو. هەرچییەکیش ئەهریمەن دروستی دەکرد، شەڕو زیانبەخش و نادروست بوو. لە دیدارو گفتوگۆیەکدا لەنێوان (آذرهرمزد= آناهید) و مووبدی مووبداندا لە کۆتایی سەردەمی ساسانیەکاندا ڕوویدا، ئاوا هاتوە:

ئـــــازەر هــــورمــــــزد؛

کام مەزهەب کە سوودمەند بێت هەتە؟ ئایا دەبێت (اشوکر=ئەشوکر) یان (فراشوکر) یان (زروکرو زەروان) بەخوا بزانین و بیانپەرستین، یان (ئاهورامزدا) کە بە دۆعاو خواستی باوکی لەدایك بوە. باوکی بەو هەموو دۆعا و قوربانیانەو بەو ئاواتەی کە منداڵبوونە، نەگەیشت. تاوەکو ئەهریمەن بەبێ خواست و ئارەزووی ئەو دروستبوو. بەبێ ئەوەی زەروان بزانێت، چ کەسێك دروستی کردوە و منداڵەکەیان لە سکی دەرهێناوە، چ کەسێك ئەوانی درووستکردوە؟!

ئازر هورمزد درێژەی دەداتێ:

ئەگەر وا بێت ئاهورامزداش وەکو ئێمە و خەڵکانی دیکە لە چوارچێوەی لەدایك بوون و مردن و کۆتایی هاتندایە.

لە دەقێکی سوریانیدا کە پەیوەندی بە سەدەی هەشتەمی زاینیەوە هەیە، لەبارەی زەروانەوە ئاوا دەڵێت:

زەردەشت لە سەرەتای کارەکەیەوە بەچوار ئەسڵ! قایل بوو؛ ١-ئەشوکر ٢-پرشوکر ٣-زروکر ٤-زەروان.

زەردەشت وتی زەروان باوکی ئاهورامزدایە، لە ئاوێستای ئیستادا لەبارەی زەروانەوە لە (فەرگردی ١٩ بەندی ١٣)دا نووسراوە ئەو کاتەی کە ئاهورامزدا وتی: ئەی زرتوشتر! زروان (نهێنی لە دەرونیایە)، ئەمەش ڕەوشتی تایبەتی خۆیەتی و ڕۆژگاری (زروان اکران) و (ویو)[١٨٦]ی خاوەنی کرداری چاك ستایشیان بکە.

ئاینی زەردەشت ستایشی سێ ئێزەدی ناوبراو (!) دەكات. لە (وەندیداد فەرگردی ١٩ بەندی ١٩)دا هاتوە (ڕەوانی مرۆڤ لە دوای مردن بەدەستی (دێـــو)ەوە گرفتـــارە،

ڕێگایەك، زەروان درووستی كردوە ڕێگەی رزگاریـــە، دەیدۆزێتەوە)

* * *

لە ڕوانگەی زەردەشتەوە (منش نیك =پسنت مینیو=ڕەوشتی چاك)، (منش بد = ئەنگرە مئی نو =ڕەوشتی خراپ)جمك بوون. هەردووكیان لەلایەنی یەك خواوە (زەروان كە هیچ ئاگاداریەكمان لەبارەی ناوەكەیەوە لەبەردەستدا نیە) دروستبوون. ئەم خوایە، ناوەكەی لەئێمە بزرە، هەمان خوایە، كە كات و شوێنی ڕەها سیمایەتی، لەسەردەمی هاخامەنشیەكاندا لەبارەی حەقیقەتی ئەم خوایەو بوونیەوە، چەندین بۆچوون و ئەندێشەی جۆربەجۆر پەیدا بوون، گەلێك ڕێگای ناسینیجۆربەجۆر هاتە كایەوە. زەروانیان بەهەمان (شوێنی ڕها) = (ثواش) وهەندێك بە (كاتی ڕەها)یان، ناودەبرد. ئەندێشەی زەروانی لەدواییدا گەشەی سەند و لەكۆتایی سەردەمی ساسانیەكاندا لە لایەنی موبدەكانەوە نەفرەتی لێكرا، ئەوانەی باوەڕیان پێی بوو، بە كافر و خوانەناس دەژمێردران. لەو سەردەمەدا بوو، كە ئاهورامزدا بوو بە خوای تاقانە و یەكتا و لەپێش هەموو بوونەوەرەكانەوە هەبوە، سەرەنجام هەر ئەم باوەڕە بوو، كە ڕەسمیەتی پەیداكرد. باوەڕەكانی دێرین وا ئاراستە كرابوون: (ئورمزدا) لەكۆتایی هەزارەی سێهەمدا (زەروان)ی درووستكرد. هەوڵ و كۆششەكان بۆ ئەوە بوون، زەروان پەرستی لە نووسراوە مەزهەبیەكانیاندا پاك بكەنەوە، یانی بیسڕنەوە، لەوانەشە هۆكاری پەڕاندن و لەناوچوونی ئاوێستای سەردەمی ساسانی لە لایەنی

مووبدەكانـەوە هـەر لەبـەر ئەمـە بووبێــت. لـەبارەی (زەروان)ەوە لەبــەردە نووسراوەكانی نێوانی دوو ڕووبـاری (عـێراقی ئێـستا) نووسـراوە. ئــــەویش ئەوە نیشــــان دەدات، لەناو ئێرانیەكانی خۆرهەڵاتدا شایستەی ستایش بـوە. لە سەرچاوە یۆنانیەكاندا لەباتی (زەروان)، (فەروان) نووسراوە.

زەروان ڕێكوپێكـی ئاسمـان و جیگۆڕكێـی ئەســـتێرەكانی لەدەســـتدایە. زەروان چارەنووسـی مـرۆڤ دیاریدەكات، بـە پێی ئەفســانە ســەرەتاییەكان: زەروان خــاوەنیچوار ســیفەتە، یەكــەم (بــارداری = ئاوســی) دووهــــەم لـــە دایكبوون، سێهەم پیری، چوارەم مەرگ[١٨٧].

لە سەرچاوە ئیسلامیەكانیشدا هاتوە: (زەروانییە =نور= ڕوونـاكی) بەدیهێنـەری بوونـەوەر بوە، لە ڕونـاكی ئـەوەوە تـەواوی جیهانی رۆحـانی و جیــهانی نورانــی و ڕەبانی پەیدابون. كەسێكی گەورە بە ناوی زەروان، گومانی كرد، لەم گومانـەی ئـەو ئەهریمەن دروستبوو. هەندێك وتویانە زەروان (٩٩٩٩) ساڵ (زەمزەمە = وێرەوێر)ی كرد تاكو دوای تێپەڕبوونی ئەم ماوە دوورودرێژە، زەروان منداڵێكی لە خۆی بـوو. پێش ئەوەی ئەم منداڵەی ببێت لە ئەندیشەی ئـەودا گومـان و دوودڵی پـەیدابوو. ئەهریمـەن زادەی ئـەو گومـان و دوودڵیـەی زەروانـە، ئـەم دوانـە واتـە (اورمــزد و ئەهریمەن – و-) لەناو یەك منالّداندا پەیدابوون.

ئەهریمەن لە ئایندەی هاو جمكەكەی ئاگادار بوو. منداڵدانەكـەی دڕی و هاتــە لای بـاوكی. زەروان لــە بەدڕەوشــتی و درۆزنــی و پیــس و چەپـــەڵی سروشتی ئەو ئاگــادار بــوو.ئـەوی لـە خـۆی دوورخستـەوەو نـەفرەتی لێكـرد، ئەهریمەن ڕۆیشت و ڕێگەی خراپەی گرتە بەر. بەڵام (هورمز) بەبێ ئەوەی سەركەوێت بەسەر ئەهریمەندا، ڕۆژگارێكی درێـژی بەسـەربرد. لـە دواییـدا هۆزێك بە خوای خۆیان دەست نیشانیان كرد.

چونكە ڕێگای خێرو چاكەو پاكی و باشـی و ڕەوشـت جوانیـان تێـدا بـەدی دەكـرد. ئـەویان بـە خـاوەنی پلـەو پایـەی یـەزدانی دادەنـا. گومـانی (زەروانی) ئەوەیە: جیهان لە هەموو جۆرە شەڕو خراپەیەك بەدوور بوو. هەموو جۆرە نیعمەتێكی فراوانی تێدا بوو، ئەهریمەن پەیدابوو. شەڕو خراپەو ئاژاوە لە كۆمەڵگادا پەیدابوو. ئەمانەش لە پێشدا نەبوون، بە بوونی ئەهریمەن پەیدابوون. هەندێك لەو باوەڕەدان ئەهریمەن لەناو ئاسمانەكاندا بوو، زەوی لە بوونی ئەو چۆڵ بوو. بە فێڵ ئاسمانی دڕاند و هاتە سەر زەوی. بە هەموو هێزێكەوە ماوەی سێ هەزار ساڵ لەگەڵ ڕووناكی (ئاهورا)دا جەنگی، لە دواییدا فریشتەكان كەوتنە بەین و ناوبژیان كرد، ئاشتی لە نێوان ئەو و ڕووناكی ئاهورادا بەرقەرار بوو. دوو شاهیدی دادوەر بۆ بەستنی ئەم پەیمانی ئاشتیە ڕاگیرا. شاهیدە دادوەرەكان دەستیان بۆ شمشێر بردو وتیان: هەركامێك لە ئێوە ئەم پەیمانە ڕەچاو نەكات بەم شمشێرە دەیكوژین(١٨٨).

بەهەشت و دۆزەخ؛

لە ڕوانگەی زەردەشتەوە ڕۆحی مرۆڤ لە دوای مردن بۆ ماوەی سێ ڕۆژ لە دەوروپشتی مردوەكەدا دەمێنێتەوە، بە پێی كردارەكانیان شادمان دەبێت یان سزا دەدرێت. لە دواییدا بایەك لە باكوورەوە هەڵدەكات، وەكو گەڵایەكی نادیار بەرەو پردی (چینوات) دەیبات، پردی چینوات- یانی پردی دەستنیشانكردن- لەسەر ڕووبارێكی كانزای تواوە، لە نێوان دوو كێودا (دەماوەند و ئەلۆەند) ڕاكێشراوە. لە كەناری ئەم پردەدا، دوو فریشتەی حیساب بە ناوەكانی (میترا-مهر = خۆر)ە و (چنوە= داد) تەرازوی دادیان

هەڵواسیوە. دەست بە لێپرسینەوەی دەکەن. لە (وەندیداد فەرگردی ١٩)دا هاتوە: لە بەرەبەیانی ڕۆژی چوارەمدا، ڕۆحی مروڤ دەگاتە لای پردەکە.

(فروهر = ڕۆح)ی مروڤ، یەکێکە لە پێنج هێزەکەی ناو لەشی مرۆڤ. (١-ئاهو = گیان، ٢-دین= نەفس، ٣-بوذ=فەهم زانین، ٤-اوردان = ڕۆح ، ٥-فروهر)، لە شیوەی کچێکی بەژن جواندا جلوە دەنوێنێت، بەڵام بۆ ڕۆحی بەدکاران لە شێوەی پیرەژنێکی ناشیریندا خۆی دەنوێنێت، لە یەسنای ٥١ بەندی ١٣، لە داستان دینکی ٣١ بەندی ٢، لە مینو خیرەدی ٢ بەندی ٢٣، لە ویرا فنامەشدا هاتوە: (ڕۆحی تاوانبار بە هۆی دێوەوە دەڕواتە لای پردەکە لە لێپرسینەوەدا لەبارەی هۆی تاوانباریەکانیەوە پرسیاری لێدەکەن، ئەویش بە دوای بیانوی ڕێگای ڕزگاریدا دەگەڕێت. لەو کاتەدا ئەم پردە لە دەمی شمشێرێکی تیژ باریك ترو ناسك تر دەبێت، لە دواییدا درگایەکی دۆزەخی بۆ دەکرێتەوە) لە (یەسنای ٤٩ بەندی ٤)دا هاتوە کە: (دۆزەخ بۆ "دێو" و شوێنی درۆزنەکانەو شوێنی سزادانی هەمیشەیی تاوانبارەکانە) لە (یەسنای ١١ بەندی ٢٠) و (ویسپردی ٧ بەندی ١٠) و (یەشتی ٢) و (ئەرتاویرافنامك ١٥ و ٢١)دا هاتوە:(ڕۆح لە دوای تێپەڕبونی بە سێ قۆناخدا "بیر و وتەو کرداری خراپ" دەگاتە بۆشاییەکی بێپایانی تاریك، شوێنی ئەهریمەنە، لە (فەرگردی ١٨)دا هاتوە: (لەناو دۆزەخدا سەرما "با"یەکی وشك و بۆگەن هەیە. دۆزەخ قووڵە، چەندین بیری ترسناکی تێدایە، چەندین جۆرە گیانلەبەری تێدایە، ڕۆحی بەدکاران لەت و پەت دەکەن. هەرە بچووکەکەیان بەقەدەر کێوێك دەبێت. بەڵام ڕۆحی پیاوچاکان لەدوای مردن لە لایەن دوو فریشتەوە، کە نووسەری کردارەکانی ئەون، دەڕوات بۆ شوێنی تایبەتی خۆی و پردی سیرات بۆ ئەو پیاوچاکە بە درێژی نۆ نێزە، پان و پۆڕ دەبێت، تاکو بتوانێت بە ئاسانی بپەڕێتەوە).

لـە ئاوێسـتادا هـاتوە: ئـاهورامزدا دەڵێـت هـەر کەسـێك لـە جیـهاندا (کەلامیك = وتەیەك) بەدەم چەندین کاری پێویستەوە بـە ئـاوازێکی خـۆش بخوێنێتەوە، ڕۆحی ئەو کەسە ئازادی دەست دەکەوێت، بۆ هەوارگەی ئاسمان هەڵدەفڕێت. (من = ئاهورا)، (پردی چینوات بـۆ ئـەو کەسـە سێ ئـەوەندەی هەیـە پـانی دەکـەم. ئـەو کەسـە بوەتـە ڕۆحـانی وەکـو ئاسمـان پـاك بۆتـەوە، گەورەیی‌و شکۆداری ئاسمانمی دەست دەکەوێت).

لە (وەندیداد فەرگردی ١٩)دا دەڵێت: (ڕۆحە پاکەکان لە دوای پەڕینـەوە بەسەر پردەکەدا، دەگەنە جیهانی ڕۆحەکان کە فیردەوس یا بەهەشتە، ئـەو شوێنە هەوارگەی خوا پەرستانە.

لە (یەسـنای ٤٤ بـەندەکانی ١٠ و ١٣ و ١٥)دا هـەروەها لــە (ئــەر تاویرافنــامك فرکردە)دا هاتوە: بەهەشت چوار نهۆمـە، هەریەکەیان لە شـوێن و جێگایـەکدان، هەریەکــەیان نــاوێکی تایبــەتی هەیــە: نــهۆمی یەکــەم (بــیری چــاك) لــەناو ئەستێرەکاندایە. نهۆمی دووهـەم (وتـەی چاك) ئـەویش لـەناو مانگدایـە، نـهۆمی سێهەم (کرداری چاك) ئەویش لە بـەرزترین ڕووناکیەکاندایە. نهۆمی چوارەمیش جێگەی عەرشی خوایە.

مەیدانـی پـیرۆزی ئـاهورامزدا، هەوارگــەی پیاوچاکــان و پاکانــە، دەســتیان دەکەوێت و تیـایدا نیشـتەجێ دەبـن. لـە (یەسـنای ٤٨ بـەندی ٤)دا هـاتوە: (ئـەو کەسـانەی چاکەو خراپـەیان یەکسانە جێگایـان (بـەرزەخ)ە، لە نێـوان بەهەشـت و دۆزەخدایـە. تاوانبـاران ئـەو زیندانـی کراوانـەن کـە لــە دوای چەشــتنی ســزای تاوانەکانیان لە ماوەیەکی دیاریکراودا ئازاد دەکرێن.

زەردەشـت دەڵێـت: (لـەکۆتاییدا کـرداری چاکـە پاداشـت وەردەگرێـت و کرداری بەدیش سزا دەدرێت، بەدکاران لە جیهانی دووهـەمدا دەبنـە کـانزای

تواوە، کردار چاکەکانیش بەرەو شوێنی ئـاهورامزدا ڕێنومـایی دەکرێـن). لـە (یەسـنای ٣٠ بـەندی ١٠)دا هـاتوە: (هەوارگـەی ڕۆشـنایی تایبەتـە بـەکردار چاکەکان و شوێنە تاریکەکانیش شوێنی درۆزنەکانە.. لە جیهانی دووهـەمدا ڕۆحی هەرکەسێك سزای کردارە بەدەکانی خۆی دەچێژێت[١٨٩].

لـە دەقـە زەردەشـتیەکاندا هـاتوە: هـەرکاتێك کـە چاوەکـانی مـردو لـە بورجی بێدەنگیـدا (دخمــە) لـەناوچو و تێکشـکا، لەوکاتـەدا ڕۆحەکەشـی بەسەر پردی چینواتدا تێدەپەڕێت. لەوێشدا لە بەردەم سێ ئێزەددا (میترە، سروش، رشنو) ئامادە دەبێت و دادگـایی دەکرێـت، لـە کـاتێکدا ڕۆحـەکان لـە پردی چینوات دەپەڕنەوە، ئەو پردە بۆ بەدکرداران لە موو باریکـتر دەبێت، ڕۆحـی پیاوچاکــانیش لـە کـاتی پەڕینــەوەیاندا بــە ئاســانی دەپەڕنــەوە و بە بەهەشت (انهووهیشت) دەگەن.

ئەگـەر چاکـەو خراپـەی هـەر ڕۆحێك یەکسان بێــت ئــەویش دەڕواتــە بــەرزەخ. نوێنــەری دادنامــەی کــرداری خــەڵکی دەخوێنێتــەوە. تــەواوی ئەندێشەو وتەو کرداری مرۆڤ حیساب دەکات.

لـە ئـاینی زەردەشـتا وادەی لێبـوردن و تکـاو لێخۆشـبوون نـەدراوە. کـاتی پەڕینــەوەی ڕۆحــی پیاوچاکــان، ئــافرەتێکی شــۆخ بــە ڕووخســارێکی پرشـنگدارەوە بـەرەو بەهەشــت ڕێنومایيـان دەکـات. بـەم ئافرەتـە دەڵێـن (دیانـا). هـەرکاتێك بـەدکردارێك هاتـە سـەر پردەکـە، دەکەوێتـە خـوارەوە. ژنێکی بـەد فەسـاڵ و ناشـیرین و جادوگـەر ڕووبـەڕووی دەبێتـەوە. پاداشـتی پیاوچاکـان لــە بەهەشــتدا کــە خانــەی ستایشــە دەدرێتــەوە. ئــەو مرۆڤــە کردارچاکانە بە خشڵ خۆیان دەڕازێننەوە، تاوانبارانیش لە چاڵێکی بۆگەن و ئەشکەوتێکی تاریکدا سەرنگوون دەبن.

جیهانی (بەرزەخ =هەمیشەرییەکان) شوێنی ئەو کەسانەیە چاکەو خراپەیان یەکسانە. ئەوانیش لەو شوێنەدا چاوەڕوانی دەکەن. تاکو ڕۆژی قیامەت دێت[١٩٠].

"کریستن سن"ی کارناسی ناسراودەڵێت: (لە ڕوانگەی زەردەشتیەکانەوە ئەو کەسانەی لە ڕێگەی ڕاستا هەنگاویان ناوە، لە دوای مردن بە ئاسانی لە پردی چینوات دەپەڕنەوەو دەچنە نێو بەهەشت. ئەم پردە بۆ بەدکاران بەقەدەر تیژایی دەمە شمشێرێکی لێدێت. بە شێوەیەك تاوانباران بەرەو جەهەنەم شۆڕدەبنەوە و سزای شایستەی تاوانەکانیان دەبینن. کەسانێك کرداری چاکەو خراپەیان یەکسانە لە جیهانی (هەمیشەییەکان)یانی لە بەرزەخدا دەمێننەوە، لەم شوێنەدا نە سزاو نە پاداشت هەیە[١٩١].

بە پێی دەقە ئاوێستاییەکان، لاشەی مرۆڤی زیندوو لە چەند بەشێکی جۆربەجۆر پێکهاتوە. (تن = تەن)، (جان = گیان)، (فروهر = فرۆهەر)، (روان = ڕەوان). تەن لە زمانی ئاوێستاییدا بە (تنوو) خوێندراوەتەوە، بریتیە لە تەواوی ئەندامەکانی لەش. هەرکاتێك مەرگی پێگەیشت (ڕەوان و فرۆهەر) لێی جیادەبنەوە. لاشە بە تەنها هێزو توانای نامێنێت. ئاینی زەردەشت بەرانبەر بە لاشەی مرۆڤی زیندو گرنگیەکی تایبەتی پێدەدات. بەڵام ڕۆح لەلاشە جیابوەوە بۆ پاراستنی تەندروستی خەڵکانی دیکە ئەو لاشە بێڕۆحە بەپیس دەزانێت. بەڵام (جان=گیان) بە زمانی ئاوێستایی (اهو = ئوهوو) و لە زمانی پەهلەویدا (اخو= ئوخو)ی پێدەڵێن، بریتیە لەو هێزەی لاشە دێنێتە بزاف. (فرۆهەر) لە ئاوێستادا (فروشی = فەروەشی) و لە زمانی پەهلەوی (فروهر)ی پێدەوترێت، بە مانای (هێز) و زەڕەیەك لە زەڕەی تیشکی یەزدانی دێت، لە نێو لاشەی هەر مرۆڤێکدا بە ئەمانەت

دانراوه، تاكو له سـەردەمی ژيـاندا بـەرەو پێشكەوتن ڕێنومـايی ئـەو مرۆڤـە بكات. فرۆهەر (ڕۆح) تيشكێكە لە سەرچاوەی گەورەی تيشكی يەزدانی يەكتا.

(رەوان) نـاوە ئاوێسـتاييەكەی (دروان)ە بـە مانـای ڕۆح دێـت. ڕۆحيـش هەميشەييە و هەرگيز لـەناو نـاچێت. تەنـها بـە هـاتنی مـەرگ ڕۆحـی هـەر مردويەك بۆ ماوەيەك لە لاشەی ئەودا ئۆگر بوە، هەتا مـاوەی سێ ڕۆژ لێـی دوورناكەوێتـەوە، پـەيوەندی خـۆی بـە لاشـەكەيەوە دەپـارێزێت. ئـەم پەيوەنديە لە دوای كفن كردن و شاردنەوەشی درێژەی هەيە. ڕۆحی مرۆڤی كـردار چـاك دڵخۆشـە، ڕۆحـی تاوانبـاريش خـەمبارە. لـە بـەيانی ڕۆژی چوارەمدا ڕۆح دەگاتە سەر پردی چينوات. لەوێشدا دەست بە لێپرسينەوەی دەكرێـت، ڕۆحی مرۆڤی كردارچاك ڕەوانـەی بەهەشـت دەكرێـت و ڕۆحـی تاوانباران لەگەڵ ويژدانيدا لە شێوەی شتێكی ناشيريندا دەردەكەوێت، بەرەو دۆزەخ سەرەو ژێر دەبنەوە. لە (سـەربردە زەردەشتيەكان و لـە وەنديـداد)دا هاتوە: (بەيانی ڕۆژی چوارەم تێپەڕی، لـە نزيكی پـردی چينـوات دادگايـەك بەداوەری "مهر = ئـێزەد"وە بـە ئامـادەبوونی فريشتـەكانی وەكو (سـروش، رشـن، اشـناد) پێكدەهێـنرێت. لـەكرداری چاك و خراپـی ڕۆحـی مردوەكـان دەكۆڵنـەوە. لـەكاتێكدا كـە تـای تـەرازوی كـرداری چاكـە لـە تـای تـەرازوی كـرداری خراپـە قورسـتر بـوو، بـە ئاسانی لـە پـردی چينـوات دەپەڕێتـەوە. دەچێتە ناو بەهەشتی ڕۆشن. ئەگينا بەرەو دۆزەخ سەرنگوون دەبێت[١٩٢].

"فليسين شاله" دەڵێت: (لـە ديدگـای زەردەشـتيەكانەوە، لاشـەی مـردو نابێت لەگۆڕ بنرێت، بەڵكو دەبێت لە دوای مردن لە ناو ديوارێكی بازنەييدا (بورجی سـكوت = قـەڵای خامۆشـان)ی پێدەڵێـن دادەنرێـت، تـاكو ببێتـە خۆراكی سـەگ و لاشـەخۆرەكان. بـەڵام ڕۆحـی مـرۆڤ لـە دادگـای يـەزدانی

دادگایی دەکرێت، مرۆڤە باشـەکان پاداشـتی خۆیـان وەردەگـرن و دەڕۆن بـۆ ئاسمانی سەرەوە، بۆ لای ئاهورامزدا، بۆ یارمەتیدانی خوا، تاکو سـەرکەوتنی یەکجارەکی و هەمیشەیی لە خـەباتدان. بـەدکردارەکانیش بـە سـزای خۆیـان دەگەن، جێگەیان قووڵایی جەهەنمە)[١٩٣].

"جان ناس" دەڵێت: (زەردەشـتیەکان لەسـەر ئـەوەن، چوار ڕۆژ بەسـەر مردنی کەسێکدا تێپەڕی، ژیانێکی نوێ دەست پێدەکات. لـە سـێ شـەووڕۆژی یەکـەمدا، بـەلای مردوەکـەوە دادەنیشـێت و بـیر لـە کردارەکـان و وتـەو ئەندێشەی باش و خراپی ڕابوردوی دەکاتەوە. هەرکەسێك خـاوەنی کـرداری چاك بێت فریشتە گەوهەر پاکەکان دڵنەوایی دەکـەن، ئەگـەر بـەدکرداریش بێت، دێوە پیسەکان ئازاری دەدەن و لە ئەنجامدا چنگ لەسەر شـان دەیبـەن بۆ سـزاخانە. هەرکە ڕۆژی چوارەم هـات، ڕۆحـی مردوەکـە بـەرەو پـردی چینوات کە گوزەرگـای مردوەکانـە دەکەوێتـە ڕێ، لـە بەرانبـەری پردەکـەدا، خوای میتەراو هاوکارەکانی (سروش و راشـنو) ئـەو ڕۆحـە بـۆ دادگاییکردن بـانگ دەکـەن، راشـنو تەرازویـەکی بەدەسـتەوەیە، لـە هـەردوو تاکەکـەیدا کرداری چاك وخراپ دادەنێن، دەیانکێشن، پردی چینـوات باریکاییەکـەی لـە دەمـی شمشـێری تیـژ باریکـترە، ژێـر پردەکـەش جێگـەی دۆزەخیەکانـــە. هەرکاتێك ڕۆحی مردوەکان بگاتـە سـەر پردەکـە، ئەگـەر ڕۆحەکـە ڕاسـت و ڕاستکردار بێت، ئـەو تیغـە تیـژە لـە بەرانبـەریان پـان دەبێتـەوە و دەبێتـە گوزەرگایەکی نەرم. بـەڵام ئەگـەر بـەدکردار و درۆزن بێـت، ئـەوا ئـەو تیغـە ڕێگەیان لێدەگرێت. هەرکە مردوەکە سێ هـەنگاوی نـا، یەکـەمیان نوێنـەری ئەندێشـەی بـەدەو دووهـەمیان نوێنـەری وشـەی نابـەجێ و ناشایسـتە و سێهەمیان نوێنـەری کـرداری خـراپ و ناشـیرینی ئـەون کـە لـە سـەردەمی

ژیانیدا ڕوویان داوە. ئەو تیغە دەیانکات بەدوو کەرتەوە و لەسەر پردەکەوە بەرەو دۆزەخ فڕێیان دەداتە خوارەوە[١٩٤]

پسپۆڕانی ئاینی زەردەشت، بەهەشت و دۆزەخ (گاتەکان)یان بە ڕۆحانی و دەروونی ڕاگەیاندوە، هەندێك لەو باوەڕەدان، سەرەڕای پاداشتی ڕۆحی و دەروونی، لە پەیامی زەردەشتا ئاماژە بۆ ژیانی دوای مەرگ و ڕۆژی حیساب کراوە. ئاینەکانی دیکەش ڕۆژی هەستانەوەیان (قیامت) لە ئاینەکەی زەردەشتەوە وەرگرتوە، بەهەشت و دۆزەخ لە گاتەکاندا بریتین لە چەند زاراوەیەکی تایبەتی، کە ئەمانەی خوارەوەن:

١-(گرودمان)، پێکهاتوە لە (گر)یانی سروود وە (دمان) یانی ماڵ، بە مانای خانوو دێت کەیانی (خانەی سروودو ئاواز) لە ئاوێستادا بە (گروتمان)و لە پەهلەویدا (گزمان) یان (گرشمان) بەکارهاتوە.

٢-(من گئیر- یانی باڵاترین کۆشك) یان باڵەخانە یان سرودخانە.

٣-(نگهووش دمانە) یان (تەلاری ئەندێشەی چاك).

٤-(هوشی تئیش) یان (تەلاری ئارامی و سروود).

٥- (وهیشم منو) یان (باشترین ڕەوشت)، لە ئاوێستادا (اشەو هیشتە) یان بە (بەهەشت) بەکارهاتوە، بەمانای (ویژدانی ئاسودە)ش بەکارهاتوە.

٦-(درۆج دمانە) یا (سەرای درۆ) بە (دۆزەخی دەروون تاریك)یش مانای لێکدراوەتەوە.

٧-(چیشە مامانە مننکهو) یان (سەرای گەورە ترین ڕەوشت).

٨-(ئەچیشتم منو) یان (بەدترین ڕەوشت، خراپترین دۆخی ڕۆحی) یان (سزاو ویژدان).

دەردەكەوێت ئەم زاراوانە پەیوەندییان بە فكرو ئەندێشەو نیازەوە هەیە، دۆخێكی دەروونی نیشاندەدەن، شوێنێكی دەرەكی دەستنیشانكراو نیشان نادەن.

لە(گاتەكانی ٤ بەندی ٢٨)دا هاتوە: (من گئیر)، من ڕۆحم لە بالاترین تەلاری ئەندێشەی چاكدا شوێنی بۆ دەكەمەوە، بە ئاگاداری لەكارەكان، ئەو پاداشتەی ئاهورامزدا بڕیویەتیەوە تاكو ڕۆژگارێك لە توانامدا بێت بە خەلكی ڕادەگەیەنم، كە كۆششی بۆ بكەن[١٩٥].

"پورداودی" كارناسی ئێرانی، وشەی (من گئیر)ی بەم جۆرە وەرگێڕاوە: (من لە یادمدا دامناوە، ڕەوانم بە ڕەوشتی چاك چاودێری بكەم، چونكە لە پاداشتی كرداری چاكەی "مزدا اهورا" ئاگادارم).

"پورداود" دەلێت: (لەم سروودەدا پاداشت لە بەرانبەر كرداری چاكدایە، باشترین پاداشت، باشترین بالەخانەی ئەندێشەی چاكە. لەوێدا ویژدان ڕۆشنەو دەروون پڕ خۆشەویستی و بیری چاكە، بەڕاستی ئەم بەهەشتە چۆنیەتیەكی مەعنەوی و ڕۆحانیە، نەك شوێنێكی تایبەتی وەكو باخی عەدەن). لە بناغەدا سەرەتای پەیدابوونی بوونەوەر (شەڕو خێر) ڕادەگەیەنرێت. لەوێشدا پاداشتی كردارچاكەكان و سزای بەدكاران دەستنیشان دەكرێت، ئەمەش بەڕوونی ئەوە دەستنیشان دەكات، گفتوگۆ لەبارەی بەهەشت و جەهەنەمەوە دەروونیە نەوەك بەتەنها سەرچاوەكانی خێرو شەڕ. بەلكو لە ئەندێشەو ڕەوشتی ئێمەدایە. پاداشت و سزاش لە ویژدان و ئەندێشەی ئێمەدایە. خاوەنی (بیریچاك) دلێكی ئاسودەو ویژدان ڕۆشنی دەستدەكەوێت، بەهەشت هیئەوە. خاوەنی (بیری خراپ) یان خاوەنی (بیریخوار) گیرۆدەی بیرو ئەندێشەی تاریك و بێ ئارام دەبێت، (جەهەنم دەروونیەتی).

ئەم لێکدانەوەیــە لــە ســروودەکانی دیکەشــدا لایـــەنگری لێدەکرێـــت:
(بەندی ١١/ ٣٠: زیان و ڕەنجی هەمیشـەیی بـۆ پـەیڕەوانی درۆیـە .. سـوودی بێپایـان بـۆ پـــەیڕەوانی ڕاســـتیە..). لـێرەدا ئیـــتر بـاس باســی بەهەشــت و جەهەنم نیە، بەڵکو سزاو پاداشـتە. بەشـێوەی (ڕەنجی هەمیشـەیی، سـوودی بێپایــان) ڕاگەیـــەنراوە. لـــە (ســـروودەکان)دا زەردەشـــت لـــەبارەی ســـزای پـەیڕەوانی درۆ و پاداشـتی پـەیڕەوانی ڕاسـتی و ئیمـانداران، بـۆ ئـاوەدانی کۆمەڵگاو پێشکەوتنی ڕاستی ودروستی تێدەکۆشـێت، لـەخوا پرسـیاردەکات. لە (بەندی ٢٠) بەم شـێوەیە وەڵامـی دراوەتـەوە؛ (هەرکەسـێك بـەرەو ژیـانی ئایندارى بێت شوێنی ئەو لە ئایندەدا ڕووناکـە، بـەڵام بـەدکاران ڕۆژگـارێکی دوورو درێژ بە شیوەن و کەسەرەوە بەسەردەبەن. بە ڕاستی ژیانی بەدکاران ، ویژدانیان بەرەو کردارەکانی خۆیان دەبات).

لەم (بەندی ٢٠)ەدا بە ڕوونی و ڕاشکاوی مـاڵی بـەدکرداران، بـە تـاریکی دەرونیـــان و ســـزای ویژدانـــی بـــێ ئارامیـــان ڕاگەیـــەنراوە، پاداشـــتی کردارچاکـەکانیش، جێگەیـەکی ڕووناکـە، هـەمان بەهەشـتی (ئەندیشـەی چاکـە) وتـراوە: ویژدانـی بـەدکرداران، بـــەرەو کردەوەکانیـان دەڕوات، یـانی کرداری خراپیان سزای ویژدانیان دەدات.

هـەندێك کارنـاس بـە سـەرنجدان لـە (ئاوێسـتای ئێســتا)، لــەم بــەندەوە گەیشـتوونەتە ئــەم ئەنجامـــە: ویژدانـــی مـــرۆڤ لـــە ڕۆژی هەســـتانەوەدا خاوەنەکـەی بـەرەو بەهەشـت یـان جەهـەنم دەبـات. لـە ئاوێســتای ئێسـتادا هاتوە: ڕۆژی (هەسـتانەوە = قیامـەت)، (ویـژدان) یـا (دئنـای) پیاوچاکـان لـە شـێوەی کچێکـی جوانـداو (دئنـای) بـەدکرداران لـە شـێوەی پـیرەژنێکی ناشـیریندا، دەردەکـەون. لەسـەر پـردی چینـوات خاوەنـەکانیان، یـان بـۆ

بەهەشت یان بەرەو قووڵایی جەهەنم ڕێنومایی دەکەن. هەرچەندە زۆربەی پسپۆڕانی ئاینی زەردەشت، دەزانن و گەیشتونەتە ئەو ئەنجامەی کەوا ئەم سروودە- یانی بەهەشت و جەهەنم- بەڕۆحیەتی دەروونی بوونی خودی مرۆڤ لە پەیامی زەردەشتا ڕادەگەیەنن، دەگەنە ئەو ئەنجامەی ناخ و ویژدانی (ضمیر)ی مرۆڤ لە ژێر کاریگەری کردارەکانیدایە بە تاریکایی یان بە ڕووناکیەوە وابەستەیە، ئەمەش واقعی ترین پاداشت و سزایە، دەتوانێت حەقیقەت بەدەست بێنێت(١٩٦).

کارناسێکی ئێرانی لە ئاینی زەردەشتا دەڵێت: (زەردەشت بەئاشکرا بەهەشت و دۆزەخی بە (دەروون) باسکردوە. پەی بە واقیعیەتی ژیان بردووە. لەبارەی ژیانی ڕۆحەوە لەکاتی زیندویەتیدا دواوە(١٩٧).

لەم پەیوەندیەدا، هەندێك لە خۆرهەڵات ناسەکان لەو باوەڕەدان: (چۆنیەتی بەکارهێنانی ئاینی زەردەشت، لە سەرانسەری گاتەکاندا دەستنیشان کراوە، ئەو هەمیشە ئەنجامی ئەم جیهانە مادیەی ڕەچاو کردوە، بەهەشتەکەشی ڕۆحانییە(١٩٨).

"میلز" لەو باوەڕەدایە: (زەردەشت باوەڕی بە بەهەشت و جەهەنمی مەعنەوی هەبوەو سزادانی بە ڕەوشتی و زەینی زانیوە. بەهەشت هەمان ئاسودەیی ئەندێشەو ئاسایش و ویژدانە. جەهەنمیش سزای دەروونی و ناهەمواری بیروئەندێشەیە. بەکورتی ئەوە زەردەشتە لە ڕۆژگاری دێریندا ئەم ڕاستیەی ئاشکرا کردوە، کە بەهەشت و جەهەنم لەنێو دەروونی خۆماندایە(١٩٩).

" زهنر = زیهنیر" لەو باوەڕەدایە (هەرچەندە زەردەشت جیهانی مادی و لاهوتی لەیەك جیادەکاتەوە، بەڵام لە یاساکانیدا پەیوەندیان لەگەڵ یەکدا

هـەبوە، هـەرگیز لەبەرانبـەر یـەکدا ڕانەوەسـتاون، بـەڵکو تێکـەڵییان لەگـەڵ یەکدا هەبوە). لە ئاینی زەردەشتا (بەهەشت و دۆزەخ)خانەی بیرو ویژدانـی چاك و ماڵی بەدترین ئەندێشە و ڕەوشت یا سروشـتە. لـە گاتـەکاندا مـرۆڤ ئازادی ئیرادەی هەیە، یانی (موخەیـەرە)، ئەمـەش خـودی خۆیـەتی کـە بـۆ ڕزگاری یا بۆ مەحکومیەتی خۆی هەنگاو دەنێت[٢٠٠].

کارناسـێکی خۆرئـاوایی دەڵێـت: (نـەك بەتەنـها لـە گاتـەکاندا بــەڵکو لــە هــەندێ یەشتیشـدا گەشـتی کۆتـایی، ڕۆحانییـە، یەشـتی ٨٩/ ٤٩ ئەمـــەی ڕوونکردۆتەوە)[٢٠١].

لە دەقە زەردەشتیەکاندا چۆنیەتی باری ڕۆحی مردوو ئاوا هاتوە:

(ئەی ئورمزدی سەروەر ئەی عەقڵی پیرۆز!

ئەی دروستکەری جیهـــانی مـــادی! ئەی ئەشو!

لە کاتێکدا پاك ئاینێك لە جیهان دەرچوو، ئەو شەوە

ڕۆحـــەکـــەی لە کـــوێ ئـــارام دەگـــرێت؟)

ئاهورامزدا لە وەڵامدا دەڵێت:

(ئەو شـــەوە لـــە ژورسەری مردوەکەدا دەبێت)

خوێنەرانی گاتەکان ئا بەم جۆرە داوای لێبوردن دەکەن:

(بەختەوەر کەسێکە، خوازیاری خۆشبەختی خەڵکانی دیکە بێت.

لەم شەوەدا ڕۆح بە ئەندازەی تەواوی ژیانی جیهانی خۆشی دەبینێت).

لە شەوی دووهەمدا زەردەشت پرسیار دەکات:

(ڕۆحـــی لە کـــوێدا ئـــــارام دەگرێت؟).

ئاهورامزدا لە وەڵامـــدا دەڵـــێت:

(ئەو شەوە لە ژورسـەری مردوەکەدا دەبێت).

خوێنەری ئەشتود گاتەكان بەم جۆرە داوای لێبوردن دەكەن:

(بەختەوەر كەسێكە، خوازیاری خۆشبەختی خەڵكانی دیكە بێت.

لەم شەوەدا ڕەوان بە ئەندازەی تەواوی ژیانی جیهانی خۆشی دەبینێت).

زەردەشت دەپرسێت:

(لە شەوی سێهەمدا ڕۆحەكەی لە كوێدا ئارام دەگرێت؟).

ئاهورامزدا لە وەڵامدا دەڵێت:

(ڕۆحەكەی لە ژورسەریدا ڕاوەستاوە).

خوێنەرانی ئەشتود گاتەكان بەم جۆرە داوای لێخۆشبوون دەكەن:

(بەختەوەر كەسێكە، داواكاری خۆشبەختی خەڵكانی دیكەبێت).

(لەم شەوەدا ڕۆح بە ئەندازەی تەواوی ژیانی جیهانی، خۆشی دەبینێت).

(لەدوای شەوی سێهەم، لە بەرەبەیاندا ، ڕۆح و ویژدانی مرۆڤی پاك دێن) وا دەنوێنێت، لەناو چیمەنێكدا بێت، بۆنی خۆش هەڵمژێت، بەشێوەیەك دەنوێنێت، بایەكی بۆنخۆش لە ناوچەی باشوورەوە بەرەو ئەو دێت، بایەكی بۆنخۆشتر لە هەموو بایەكانی دیكە. مرۆڤی پاك دێن وا دەنوێنێت، ئەم بایە بەلوتی خۆی بۆنی كردوە، دەڵێت ئەم بۆنە خۆشەی ئەم بایە لەكوێوە دێت.

ئەمە بۆنخۆشترین بایە كە هەرگیز بای وەكو ئەمەم نەدیوەو بۆنم نەكردوە؟ لە بزاڤی ئەم بایەدا ویژدانی لە شێوەی پەیكەرێكدا لە بەرچاویدا دەردەكەوێت، وەكو بوونەوەرێكی جوان و پرشنگدار بە دوو بازووی سپی و بەهێز، ڕوخۆش، باڵا ڕاست و.. ئەو كات ڕەوانی مرۆڤی پاك دێن لێی دەپرسێت : ئەی بوونەوەریجوان تۆكێیت؟

ویژدانەكەی وەڵام دەداتەوە، ئەی جوامێری چاك ئەندیشە وچاككردار و چاك دین!

من ویژدانی تۆم.

(جوامێرەکە دەپرسێت: ئەی لە کوێیە ئەوکەسەی کـە تـۆی خۆشدەویسـت بـۆ گــــەورەیی و چاکی و جوانی و بۆنخۆشی و بە هێزی و سەرکەوتن و توانا، کــە بەسەر دوژمنـــدا سەردەکەوێت، تۆ وادێتـە پـێش چـاوم کـە تـۆ بیـت . بونەوەرەکـە لـەوەرامدا دەڵێت:

(ئەی جوامــێری چـاك ئـەندێش، وتـار چـاك، کـردار چـاك، چـاك دیـن! ئەوکــــەسە تـۆی منـت خۆشویسـت. مـن وەکـو چـۆن خوشـت دەویسـتم. دێمــە پێشچاوت، لەکــاتێکدا تۆ دەتبینی خەڵکانی دیکە لاشەیان دەسووتاند، دەسـتیان بە بتپەرستیدەکـرد،سەوزاییان دەسوتان، داریان دەبڕی، تـۆ دانیشتبوی سـرودی گاتــــەکــانت دەخوێندەوە.

ستایشی ئاوی چاك و ئاگری ئاهـورایت دەکرد. ئەو مرۆڤــە پاکانـە لـە دوورەوە دەگەیشتن، دڵخۆشیت دەدانەوە. خۆشەویستبوم. تۆ منت خۆشەویستر کــــــرد،جوان بوم تۆ منت جوانتر کرد، داواکراو بوم تۆ منت والێکرد زیاتــر داوام کـەن، پایە بڵند بوم تۆ منت پایە بڵند تر کرد، رۆحی پاك دینە، یەکەم هەنگاو دەنێـت،تا بــە پایـەی ئەندێشـەی چـاك بگـات. رۆحـی پـاك دینـە، هەنگاوی دووهــــەم دەنێت تاکو بە پایەی وتاری چاك بگات.

ڕۆحی پاك دینە، هەنگاوی سێهەم دەنێت تاکـــو بە پایــەی،کـرداری چـاك بگات ڕۆحــی کەسی پاك دینە، هەنگاوی چوارەم دەنێت تاکــو بە بەهەشتیپڕ لە ڕووناکی بگات و بچێتە ناویەوە.

زەردەشت لە ئاهورامزدا دەپرسێت (لە کاتێکــدا مرۆڤێکی تاوانبـار لەجیـهان دەردەچێـت، ڕۆحەکـەی بـە سـێ شـەوی یەکـەمدا تێپـەڕی، لـە کــوێدا ئــارام دەگــــــرێت؟).

ئاهورامزدا وەڵام دەداتەوە دەڵێت: (**ڕۆحەكەی لە شەوی یەكەم تا سێهەم لە دەوری ژور سەری لاشەكەدا بە سەرگەردانی بەسەر دەبات، لە حاڵێكـی پەشـێو و نیگەرانی و غەمگیندایە،** بەشێك لە گاتەكانی ئەشتود كـە بـە ئارامكـردنەوەی برینەكان دەست پێدەكات دەخوێنێتەوە:

ئەی ئاهورامزدا ڕوو لە كام وڵات بكـەم؟ لەكـوێ داوای پـەنـا بكـــەم؟

لە دوای تێپەڕبونی شەوی سێهەم لە بەرەبەیانی ڕۆژی چوارەمدا ڕوحی مرۆڤی ناپـاك وا دەنوێنێت لـەنـاو بـە فـرو سەهۆڵـدایەو بۆنـی لاشـــەی بۆگـەن دەگاتە لووتی، وا دێتە پێشچاو بایەكی بۆگەن لە لای باكوورەوە بەرەو ئەو دێـت. لە خۆی دەپرسێـت:

(ئەم با بۆگەنە لە كوێوە دێت. تاكـــو ئێستا بۆنـی لـەمـــە بۆگـــەنترم نـــەبیستووە؟).

لە كاتی هاتنی ئەم بایەدا ویژدانی خۆی دەبینێت، لە سـیمای بوونـەوەرێكی ناشیرینــدا بە دەموچاوێكی چڵكن و ئەژنۆی نوشتاوەوە بەرەو ڕووی دێت.

ڕۆحی مرۆڤی ناپاك لێـی دەپرسێت: تۆ كێیت، هـەرگیز لـە تـۆ ناشیرینترم نـەدیوە؟

ئەو بوونەوەرە وەڵام دەداتەوە دەڵێت: (**ئەی مەردی بـــەد ئەندێش و بـەد وتـارو بـەد كردار مـن كـــردارو ویـژدانی بەدی تـۆم ، لـە تـاو بـەدكـــرداری بێپایـانی تۆیـە، من وا ناشیرین و خراپ و ڕەنجەڕۆو ڕزیوو گەنیو و دەردەدار بووم، لــە كـاتێكدا ئـەتبینی كــەسێك ستایشی یەزدان دەكات و پـــارێزگاری لە ئاو و ئاگـــرو گیا دەكات. تۆ بـە كرداری بەدی خۆت ئەهریمەنت دڵخۆش دەكرد. لـە كاتێكــدا دەتبینی یەكێـــك،خێر بە بێنەوایان دەدات و خزمەتی ئیمانداران دەكات، تـــۆ بـەغیلیت پێدەبـــرد و درگـات لە ڕووی خەڵكیدا دادەخست، من نەفرەت ئەنگێز بووم تـۆ نـەفرەت ئـەنگێزترت كـردم، من ڕزابوم تۆ ڕزاوترت كردم، من گەنیو بوم تۆ گەنیوترت كردم.**

رۆحی مـرۆڤی ناپاك له هەنگاوی یەكەمدا بـە پایـەی ئەندێشـەی بـەدو لـە هەنگاوی دووهـــەمدا بە پایەی وتـــاری بەدو لە هەنگـــاوی سـێهەمدا بـە پایـەی كرداری بەدو لە هەنگاوی چوارەمدا بـە (تاریكی بێپایان) دەگات[٢٠١].

رۆحـــانیەتی زەردەشت:

مێـژوو، سـەربردە ئـاینی و مەزهەبیـەكانی مـرۆڤ نیشـان دەدات. دەردی گـران و بـەڵای ئـاین و مەزهـەب (پێشـەواكانیەتی=ڕۆحانیـەكان) لـە ئـــاین و مەزهەبـە كۆنـەكانی ئـێراندا بینیمـان، ڕۆحانیـەكان چـــەندە دەســـتەڵاتدارو زاڵبوون، ئەوانە بـە خـەڵكیان دەوت: خواكـان وەكـو پاشـاكان دەژیـن، ئەوانـە لـەڕیزی پیـاوە گـــەورەكاندا دەژیـــن. كـــەوابێت هەرچـــەندێك دەتوانیـــت لەبەخشینی خشـڵ و كەرەســە و.. كورتـی نەكـەن. بـەم شـێوە سـاختەیە مەزهـەبێك، ڕۆحانیـەكانی مەزهەبـە كۆنـەكانی دێریـن نموونـــە و پاڵپشـتی بـوون، دەسـتیان بـە تـاڵانكردن و داگیركردنی مـاڵی خـەڵكی كـرد. پەرســتگا لـەژێر چاودێری ئـەواندا بـوو. پڕبـوو لـەزێڕ و جـەواهێرات، هـەموو ئـەم سامانە مۆڵە لە بەردەسـتی نوێنـەرەكانی خواكـان، یـانی ڕۆحانیـەكاندا بـوو. ئەمانــە وێــڕای ئــەم هــەمو زەخـــیرە، عـــەماری دەغــڵ و دان و پارچـــەی گرانبەهای جۆراوجۆر كە بریتیبوون لـە دیاریـەكانی خـەڵكی، پێشـكەش بـە خواكانیان دەكـرد، لـە بەردەسـتیاندا بـوو. بـە نـاوی خواكانـەوە بازرگانییـان دەكرد، پەرستگاكان بنكەی بازرگانی و مامەڵەی ڕۆحانیەكان بوون[٢٠٢].

زەردەشت لە دژی ڕۆحانیەكان ڕاپەڕی. بەڕەی تاوان و فریودانی ئــەوانی پێچایــەوە. بــەڵام لــەدوای كــەمێك ئاینەكـــەی ئــەویش گـــیرۆدەی بـــەڵای ڕۆحانیەكان بوو. ئاینی سەرەتایی زەردەشت، هەرگیز بوونـی موغـەكان یـان

ڕۆحانیەکانی بە ڕەسمی نەدەناسی. زەردەشت لەماوەی ژیانیخۆیدا لەگەڵ بەربەرەکانی (کارپان)ەکان یان ڕۆحانیەکانی ئاینی دێرینی(مهر پەرستی) ڕووبەڕوو بوبۆوە. ئەوانە لەکاتی گۆشەگیری زەردەشتا -واتە لە پاشملەی زەردەشت- پیلانیان سازدەداو لە دژی تێدەکۆشان. لەئەنجامدا بوونی خۆیان سەلماند. لەدوای سەردەمی ژیانی زەردەشت موبدەکان بوون بە نوێنەرو ڕابەری ئاینەکەی، لەبەر ئەوە فەرمانڕەوایی و ڕۆحانیەت لە مێژووی سیاسی ئێراندا شان بەشانی یەکتری لە ئارادا بوون. دەستەڵاتی سیاسیش پێویستی بە مەزهەبی ساختە بوو، بۆ چەسپاندنی خواستەکانیان. ئەمەش لە لایەنی ڕۆحانیەکانەوە بۆ چەسپاندن و فراوانکردن و بەهیزکردنی دەستەلات، دەگونجا. موبدەکان یەکتاپەرستی زەردەشتیان بە شێوەی ژێرخانی (هاوبەش =شرك)یان لێکرد، یاسای چینایەتی کۆمەڵگایان تێکەڵی مەزهەب کرد، ئەمەش سەرەتای هەڵدێرانی ئاینی زەردەشت بوو. ڕۆحانیەکان بە پەیڕەوکردنی ئەفسانە دێرینەکانی سەڵتەنەتی، یاسای بوون بە ڕۆحانی خۆیان کرد بە (بۆماوە)، بە سەلماندنی ناسنامەی پیشەیی لەناو چینەکانی تەلاری کۆمەڵگای ئێراندا بەچینێکی نایاب دەژمێردران.

لەمە بەدواوە کوڕ جێنشینی بابی بوو. بەم شێوەیە (بە ڕۆحانی بونی بۆماوە) لە ئاینی زەردەشتا بوو بە یاسایەك.

چینی ڕۆحانی زەردەشت هەروەکو چینەکانی دیکەی کۆمەڵگای ئێرانی خوای تایبەتی خۆیان هەبوو، ئاگرگایەکی تایبەتیشیان هەبوو، چاودێریان لێدەکرد. ڕۆحانیەکان بۆ بەدەوڵەتیکردنی ئاینی زەردەشت تێدەکۆشان، سەردەمی ساسانیەکان دوندی بڵندی دیکتاتۆری و مەزهەبی ڕۆحانیەکانی ئاینی زەردەشت بوو. ڕۆحانیەکان هاودەنگ و هاودەستی پاشاکان بوون،

لەسـەپاندنی ئـاینی زەردەشـتا بەسـەر کەمایەتیـە ئاینیـەکانی دیکـەدا تێدەکۆشـان. کەمایەتیـە مەزهەبیـەکانی دیکـەیان دەخسـتە خانـەی گۆشەگیریەوە.

کارناسانی مێژووی ئێران لەسەر ئەوە هاودەنگن، هۆی سەرەکی کەوتنی ئیمپراتۆریەتی ساسانی (دیکتاتۆری مەزهەبی) و فەرمانڕەوایی ڕۆحانیەکان بوو، بەسەر چارەنووسی خەڵکیەوە. موبدە زەردەشتیەکان بۆ ئاراستەکردنو پاراستنی ئەو دۆخەی لە ئارادا بوو، دەقە مەزهەبیەکانی ئاوێسـتایان بـەرەو نیـازی خۆیـان لێکدەدایـەوە و ڕوونیـان دەکـردەوە، گوشـاری دەوڵـەتی و مەزهەبی، لە نیازو خواستەکانی ڕۆحانیەکانەوە سەرچاوەی دەگرت، گیانی دانیشتوانی هێنـابوە سـەرلێو، لەئـەنجامدا ئـەم گوشارە کەڵەکـە بـوو، بـوو بەهۆی کەوتنی دەوڵەتی ساسـانی، موبـد کوشـتن و مـوغ کوشـتن لـە ئـێراندا دەستی پێکـــرد.

ئایا مارەکردنی هاوشیرە لە ئاینی زەردەشتا هەبوو؟ یان ئەمە تۆمەتە دراوەتە پاڵیان؟

لەم ڕووەوە بۆ ئاگاداری خوێنەواران، بیروڕای بەڕێز "مووبد ئاردەشێر ئازەرگشسب" کە یەکێکە لە ڕۆحانیەکانی ئاینی زەردەشت و ئێستاش سەرۆکایەتی و ڕابەرایەتی زەردەشتیەکانی ئێرانی لەئەستۆدایە، لێرەدا دەیخەینە بەرچاو، تا بابەتی مارەکردنی هاوشیرە لە ئاینی زەردەشتا ڕوون ببێتەوە.

بەڕێز "ئاردەشێر" دەڵێت: یەکێك لەو تۆمەتانەی دراوەتە پاڵ باب و باپیرانمان تۆمەتی ناڕەوای ژن و مێردایەتیە لەگەڵ کەسە نزیکەکاندا،ئەم تۆمەتانەش لەلایەن دوژمنانی ئێران و ئەو کەسانەی هیچ ئاگادارییەکی قوڵیان لەمەزهەبی ئێرانیانی دێریندا نیە خراوەتە ڕوو، بەم کارە ناشیرینە تاوانباریان کردوون. ئەم بوختانانە یەکەمجار لەلایەن یۆنانیەکانەوە کە دوژمنی دێرینەی باب و باپیرانمان بوون، بە مەبەستێکی تایبەتی داویانەتە پاڵیان. لەدوای چەندین سەدەش دوای ئەوەی خاکی پاکی ئێران پێکۆڵی سمی ئەسپی عەرەبەکان بوو[٢٠٤]. ئەمانیش تا ئەوشوێنەی توانیان ئاگری ئەم تۆمەتەیان خۆشترکرد. لە سەدەی دواییدا چەند کەسێك لەخۆرهەلات ناسەکانی خۆرئاواو شارەزای ئاوێستا، بە بەدەست هێنانی واژەی (فیتودت)ی ئاوێستایی، بە خەیاڵی خۆیان ئەم بابەتە (تۆمەتە)یان ڕاستکردۆتەوە، ئێمە ئێستا تێدەکۆشین تاکو ئەم تۆمەتە ناڕەوایە، کە هیچ بناغەیەکی نیە بە عەقڵ و مەنتیق وەلامیان بدەینەوە. بۆئەوەی ئەم نووسینەی ئێمە ڕێکخستن و ڕێکوپێکیەکی تایبەتی هەبێت، لە پێشەوە

لەهەموو جۆرەکانی ژن و مێردی لەئێرانی دێریندا دەدوێین، لەدواییدا لەبارەی بابەتی ژن و مێردایەتی لەگەڵ کەسە نزیکەکاندا دەدوێین. ئەو تۆمەتانەی دراونەتە پاڵمان یەك لەدوای یەك بە بەلگەو مەنتیق وەلامیان دەدەینەوە. لەدوایشدا واژەی ئاوێستایی (فیتودت) وەردەگرین و لێی دەکۆڵینەوە، لە کۆتایشدا (کورتەیەك = شەممە یەك) لەبارەی بلاوبوونەوەی مارەکردنی هاوشیرە لەنێوان نەتەوەکانی دێریندا باس دەکەین، بە ڕێکخستن و کۆکردنەوەی ئەو بابەتانەی لەمبارەوە وتراون کۆتایی بە بابەتەکەمان دەهێنین.

(جۆرەکانی پەیوەندی ژن و مێردایەتی لەئاینی زەردەشتا

لە ئاینی زەردەشتیدا، ژن زۆری ڕەوا نیە، فەرمان بەهێنانی یەك ژن دراوە. ئێرانیانی دێرین ئەوانەی لە پەیڕەوانی ئاینی زەردەشت بوون، مافی ئەوەیان نەبوو لەیەك کاتدا زیاد لە ژنێکیان هەبێت، بەلام پەیوەندی ژن و مێردایەتی لەژێر پێنج ناوی جۆربەجۆردا وەکو ئەم ڕوونکردنەوەی خوارەوە ناو نرابوون و لەتۆماری ڕەسمی ژن و مێردایەتیدا بەو ناوانەوە تۆماردەکران:

١-پاشاژن، ٢-چاکرزن = کارەکەرژن، ٣-ئەیوك ژن، ٤-سترژن، ٥-خۆ ڕەئی ژن.

ئێستاش بە ڕوونکردنەوەیەکی کورت لەهەر پێنج جۆرەکەیان دەدوێین:

١-پاشاژن: لەکاتێکدا کچ دەگاتە تەمەنی باڵق بوون بە موافقەت و بە باشزانینی دایك وباوك لە کوڕێك مارە دەکرێت. بەشێوەیەکی گشتی هەموو کچێك، بۆ یەکەمجار بە ڕەزامەندی باب ودایکی دەبوو بەبووك، -جگە لە چەند هۆیەك کە لەم بەشەدا ناومان بردون- پەیوەندی ژن ومیردایەتیان

بەناوی (پاشاژن) گرێدەدرا، هەر بەم ناوەوە لەتۆماری ڕەسمی ژن و میردایەتیدا تۆمار دەکرا.

٢-چاکر ژن = کارەکەر ژن: هەرکاتێك بێوەژنێك لەدوای مردنی مێردەکەی خۆی لە کەسێکی دیکە مارەکرد، ئەم پەیوەندی ژن و مێردایەتیە لەژێر ناوی (چاکرزن) تۆمار دەکرا، ئەم ژنە لە سەرانسەری ژیانیدا لەماڵی مێردا پلەوپایەی کەیبانوی ماڵی هەبوو. لەهەموو مافێك و خۆشیەکی پاشاژن بەهرەمەندبوو، بەڵام لەدوای مردنی مەراسیمەکانی کفنو شاردنەوەو مەراسیمە ئاینیەکانی دیکە تا سیازدە ڕۆژ لەلایەنی مێردی دووهەمیەوە ڕادەپەڕێنرا.تەواوی خەرجی دوایی لە ئەستۆی خزمانی مێردی یەکەمدا بوو.

ئێرانیانی دێرین لەوباوەڕەدا بوون لە جیهانەکەی دیکەدا ئەم ژنە دەبێتەوە بە هاوسەری مێردی یەکەم. بەم هۆیەوە پەیوەندی ژن و مێردایەتیان لەگەڵ مێردی دووهەمدا لەژێر ناوی (چاکر ژن)دا گرێ دەدرا، واژەی (چاکرژن) نووسەرەکانی غەیری زەردەشتی کە بەئوسوڵی مزدیسناو جۆرەکانی پەیوەندی ژن و مێردایەتی زەردەشتیان ئاشنا نەبوون، وایان لێهات زۆر ژنی بدەنە پاڵ زەردەشتیەکان. ئەوانە وای بۆ دەچوون کە پاشاژن، ژنی مارە کراوەو و چاکرژن، ژنی بە صیغە مارەکراوە، لە کاتێکدا ئەسڵی مەسەلەکە بەو شێوەیە بوو، کە ڕوونمانکردەوە. جگە لەمە هیچی دیکە نەبوو.

ئێرانیانی دێرین لە هیچ سەردەمێکدا، لەهیچ کاتێکی ژیانیان و مێژوویاندا مۆڵەتی لەیەك ژن زیاتریان نەداوە. کردەوەی یەك دوو پاشای هەوەسباز کە زۆر ژنیان بەکار هێناوە، ناتوانین بیخەینە سەر حیسابی

تـەواوی دانیشـتوانی ئـێرانی دێریـن و مۆڵـەتی ژن زۆرییـان لەسـەر حیسـاب کـەین. سـەرەڕای ئەمـەش ئەگـەر یاسـای زۆر ژنـی لـەناو ئـێرانی دێرینـدا هەبایە، ئەی بۆچی لەگەڵ ئەوەشدا باوکانی ئێمە لەناو هۆزێکدا دەژیـان کـە زۆر ژنـی لـە ناویـاندا ڕێو ڕەسمێکـی ئـاینی هـەبوە، هیـچ بەرهەڵسـتیەك لەبـەردەم باوکـانی ئێمـەدا نـەبوو کـە ئـەوانیش چـەندین ژن بێنـن. بـە یـەکجاری ئەوانـە وازیـان لـەزۆر ژنـی هێنـاوەو بـە یـەك ژنـی ڕازی بـوون، هەتاکو ئەمڕۆکەش زەردەشتیەکان لەهـەر شـوێنێکی جیهاندا بـن هـەر بـەم ڕێ و ڕەسمی یەك ژنیەوە پابەندن؟

٣—ئـەیوك ژن: ئەگـەر پیـاوێك کـوڕی نەبوایـە، بـەڵام تەنـها کچێکـی هەبایە، بەشودانی ئەم کچە- هەرچـەند کچی دیکەشی هەبایـە- بەشـوودانی کچە بچووکەکـەی لـەژێر نـاوی (ئـەیوك ژن)دا (ئـەم واژەیـە پەهلەویـە و بەمانای یەك دێت) تۆماردەکرا. یەکەم کوڕێك کە لە شـوکردنی ئـەم کچـەدا پـەیدا دەبـوو بـە کـوڕی بـاوکی ژنەکە دەژمـێردرا. نووسـەرە بـێ ئاگاکـانی نازەردەشـتی لـە ڕووی هەڵـەوە ئـەم کارەیـان بـە ناونیشـانی مـارەکردنی هاوشیرەی زەردەشتیان دادەناو باوکـەکانی ئێمـەیان بـە مـارەکردنی هاوشـیرە تاوانبار دەکرد.

٤-سـتر ژن: واژەی سـتر لـە زمـانی پەهلـەویدا بـەمانای منـداڵ هـاتوە. زاراوەکـانی (ئەسـترو سـترون) لـە فارسـیدا (سـرە-بێخـەوش) لـەم زاراوە وەرگیراوە. (استر) لە دووبەش پێکهاتوە، (ئا) و (ستر) ئا لە ئـامرازی نەفیـە و سـتر بـەمانای منـداڵ دێـت. لەبـەر ئەمـە مانـای تـەواوی زاراوەکـە دەبێتـە (بێمنداڵ) یانی گیانداڕێکی نەزۆك، هـەرگیز منداڵی نـابێت. لـەمڕۆدا بـەو گیاندارە دەڵێن (هێستر) بـەڵام (سترون) پێکـهاتوە لـە دوو بـەش (ستر، ون)

ستر سوك كراوەی (استر = هێستر)ە (ون) بە مانای (وەكو) دێت مانای تەواوی دەبێتە (وەكو هێستر) بەشێوەیەكی دیكە دەبێتە (نەزۆك) یان بێمندالْ، سترون كردن لە زمانی زانستدا بەمانای (نەزۆك = عقیم) كردن دێت، لە ڕووی زاوزێی میكرۆبەكانەوە.

لەدوای دەربڕینی ئەم پێشەكیە، دەڵێین لە ڕۆژگاری دێریندا هەركاتێك كوڕێكی باڵق یان پیاوێكی بێژن و مندالْ دەمرد. خزم و خوێشانی مردوەكە دەبوایە لەسەر دارایی خۆیان گەورە كچێكیان بە ناوی مردوەكەوە لەژێر ناوی (ستر ژن) لە لاوێك مارەبكەن. تەنها مەرجی ئەم ژن و مێردایەتیەش ئەوەبوو هەردووكیان واتە ژن و پیاوەكە پەیمانیان دەدا، یەكێك لە كوڕەكانی خۆیان بە كوڕی كابرای مردوو دابنێن و پێی ببەخشن. ئەم جۆرە ژن و مێردایەتیە ئەركی بەختیاری و خۆشبەختی ژمارەیەك خەڵكی هەژارو بەدبەختی پێكدەهێنا. یانی هەركاتێك كەسایەتیەكی دەوڵەمەندو ساماندار بەبێ ژن و مندالْ دەمرد، خزمانی مردووەكە خەرجی شوكردن و ژن هێنانی كچ و كوڕێكی بێنەوایان لەئەستۆ دەگرت. ئەو كچ و كوڕەیان بەناوی ستر ژنەوە بەیەك دەگەیاند. گوژمەیەكیشیان بۆ خەرجی ڕۆژانەیان پێدەبەخشین.

سەرەڕای ئەمەش ئەو كوڕەی لەم جووتە گرتنە خوا بۆكردوانە دەهاتە جیهانەوە. بە كوڕی كابرای مردوو دەست نیشاندەكرا. لە ڕاستیشدا بە میراتگری مردوەكە دەژمێردرا. ئەم جۆرە ژن و مێردایەتیەش یەكێك بوو لەو بابەتانەی بیانوی دەدایە دەست دوژمنان، چونكە لە كاتێكدا كابرای مردو خوشكێكی جوانی هەبایە، خزمەكانی ئەم خوشكەیان لەژێر ناوی ستر ژن دەكرد بە بووك و دەیاندا بەشوو، لە كاتێكدا كوڕێكی دەبو ئەو كوڕەیان

بەکوڕی کابرای مردوو دادەنا، لە واقعدا کابرای مردوو خاڵی کوڕەکە بوو. لێرەدا بەباوکی کوڕەکە دەژمێردرا.

ئەو بێگانانەی لەگەڵ ڕەوشت و نەریتی زەردەشتیەکاندا ئاشنایەتیان نەبوو لە ئەسڵی مەسەلەکە بێخەبەر بوون، بە بینینی ئەم کارە وای بۆ دەچوون براو خوشکەکە لە یەکتر مارەکراون. لە هەمان کاتدا ئەم بۆچوونە لە تێنەگەیشتن بەولاوە هیچی تر نەبوو. هەروەکو وتمان خوشکەکە، لە دوای مردنی براکەی شووی بەکەسێك دەکرد لە نێوان خوشك و براکەدا هیچ پەیوەندیەکی ژن و مێردایەتی لەئارادا نەبوو.

٥-خود رای زن = ژنی خاوەن رەئی (یان ژنیسەربەست یان ژنی سەربەخۆ- و-) لە ئێرانی دێریندا هەرکاتێك کچێك و کوڕێك دەگەیشتنە تەمەنی باڵق بوونی یاسایی، ئەگەر لە دەروونەوە حەزیان لە یەکتر بکردایە، داوای شووکردن و مارەبڕینیان دەکرد. باوك و دایکی کچەکە بەهەر هۆیەکەوە بوایە ڕازی نەدەبوون بەجوتەگرتنی ئەم دوانە، تەنانەت بەپێچەوانەی ئارەزووی باوك و دایکەکانەوە ڕادەپەڕێنرا. نەبوونی ڕەزامەندی باوك و دایکی کچەکەو کوڕەکەش نەدەبوە هۆی بەرهەڵستی کارەکەیان. ئەم جووتەگرتنە لەژێرناوی (خودڕەئی ژن) تۆمار دەکرا، بەپێی یاسا ئیتر کچەکە لە میراتی ماڵە باوان بێبەش دەبوو، مەگەرخودی باوك و دایکەکەی بە نووسین ڕەزامەندیان لەسەربدایە(٢٠٥).

بابەتی مارەکردنی هاوشیرە و نزیکەکان

بەڕێز موبد "ئاردەشیر ئازەرگشسب" یەکێکە لەڕۆحانیەکانی ئاینی زەردەشت، لەبارەی سەردێڕی سەرەوە دەڵێت: (سەبارەت بەتۆمەتی بێبناغەی ژن و مێردایەتی- واتە مارەکردنی کەسە نزیکەکان- کە دراوەتەپاڵ ئێرانیەکانی دێرین، یەکەمجار یۆنانیەکان بوون. بەهۆی دوژمنایەتیەوە لەگەڵ ئێرانەکاندا، ئەم تۆمەتەیان دانە پاڵ. ئێستا ئێمە دوای ئەم مەسەلەیە دەکەوین و روونی دەکەینەوە تاکو بزانین ئەسڵی داستانەکە لەبارەی ئەو کەسانەوە بەم کارە هەستاون چۆن بوە؟

١-جوتەگرتنی "کامبوزیا" لەگەڵ خوشکەکەی:

(یەکەم نوسەرێك سەبارەت بەم بابەتە شتێکی نوسیوەو ئەم تۆمەتەی دایە پاڵ پاشای گەورەی هاخامەنشی "هەرۆدۆت" بوو لە (٤٨٤-٤٠٩)ی پێش زاین. ئەم نووسەرە ڕوونکردنەوەی مەسەلەکەی لە کتێبەکەی خویدا بەم شێوەیە هێناوەتەوە: دووهەم هەڵەیەك "کامبوزیا" کردی، کوشتنی خوشکەکەی بوو، لەگەڵ خۆیدا بۆ میسری هێناو وەکو ژنی خۆی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرد. هەرچەندە خوشکی بوو و لە یەك باوك و دایك بوون، شێوەی مارەکردنی بەم شێوەیە بوو:

لە پێش ئەمەشدا مارەکردن لە نێوان خوشك و برا لە ئارادا نەبوو، بەڵام "کامبوزیا" عاشقی خوشکەکەی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا دەیزانی ئەم کارە نائاساییە، وێڕای ئەوەش نەیدەتوانی چاوپۆشی لێبکات. لەبەر ئەمە، لە دوای ماوەیەك ئەم مەسەلەیەی بە دادوەرەکانی سەڵتەنەت ڕاگەیاند و

داوای چارەی لێکردن. دادوەرەکان داوای سێ ڕۆژ مۆڵەتیان لێکرد تاکو هەموو کون و قوژبنێکی یاساکانی دەوڵەت بپشکنن، یان لێی بکۆڵنەوە. لەدوای کۆتایی هاتنی مۆڵەتەکە چوونە لای پاشا، عەرزیان کرد لە هەموو یاساکانی ئێستادا نەیانتوانیوە یاسایەك بدۆزنەوە، خوشك بۆ برا حەڵاڵ بکات، بەڵام یاسایەك هەیە دەڵێت؛ (پاشا سێبەری خوایەو لە زوور یاساوەیە!) بەم پێیە شا دەتوانێت بەئاواتەکەی خۆی بگات.

(ئەوەی لەم نووسراوە بەدەست دێت، ئەوەیە لە ئێرانی دێریندا مارەکردنی هاوشیرە و نزیکەکان، نە ڕابوردویەکی لە وڵاتدا هەبوە، نە ڕابوردوشی لەیاسا مەزهەبیەکاندا هەبوە. لەبەر ئەمە وتەکەی "هەرۆدۆت" جگە لەیەك تۆمەت هیچی تر نیە. بەڵام بەداخەوە نووسەرەکانی دیکە لە دوای هەرۆدۆتەوە هاتوون ئەم بابەتەیان بە ناتەواوی و بە نیازێکی دوژمنانە داویانەتە پاڵ مەزهەبی زەردەشت. باب و باپیرانی ئێمەیان بەم کارە ناشیرینە تاوانبار کردوە.

٢-"ئاردەشێری دووهەم" و مارەکردنی کچەکەی؛

یەکەم نووسەری یۆنانی کە ئاماژەی بۆ ئەم بابەتە کردوە "کتزیاس"ە، لە ساڵی ٤٤٠ی پێش زاین ژیاوە. نووسینەکانی ناوبراو لەبەردەستانین، بەڵام "پلۆتارك" کە لەساڵی ٦٦ی زاین لەدایکبوە، لەبارەی ژیانی "ئاردەشێری دووهەمی" پاشای هاخامەنشی بە پشتیوانی وتەکانی "کتزیاس" ئەم پاشایە بە مارەکردنی کچەکەی تاوانبار کردوە. "پلۆتارك" لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئاردەشێری دووهەم "ارتاکزرس" کارێکی کرد، قەرەبووی هەموو خراپەکانی خۆی بەرانبەر بە یۆنانیەکان کردەوە، ئەویش کوشتنی "تیسا فرن"ی دوژمنی گەورەی یۆنانی بوو. پاشا لەسەر داواکردن و

سوربونی دایکی" پەریزاد تیسافرنی" کوشت، چونکە پاشا ئەم کارەی لەسەر خواست و ئارەزووەکانی دایکی ئەنجامدا، لەوە بەدواوە دایکی تێدەکۆشا، پاشا لەخۆی ڕازی بکات. لە هیچ کارێکدا پێچەوانەی ئارەزووەکانی پاشا نەدەجوولایەوە، پەریزاد چەند جارێك بینیبووی، پاشا لەگەڵ یەکێك لەکچەکانی خویدا بە ناوی "ئاتوسا" زیاد هۆگریەتی. بەلام تێدەکۆشیت، ئەم هۆگری و پەیوەندیە لە دایك و خەڵکانی دیکە بشارێتەوە. " پەریزاد" دوای ئاگاداربوون لەم ڕازە تێکۆشا تا سەبارەت بە نەوەکەی واتە "ئاتوسا" هۆگری و پەیوندی زیاتر پیشان بدات، هەرکاتێك هەلی بۆ بڕەخسایە لەلای پاشا لەبارەی جوانی و شیرین رەفتاری نەوەکەیەوە ئەدوا، بە شایستەی پاشای دەزانی. تاکو لە ئەنجامدا پاشای هاندا مارەی کات.

(لێرەدا دوو باوەڕو بۆچوون دەردەکەوێت. کە پاشا هەرچەندە حەزی لە کچەکەی خۆی دەکرد هەمیشە تێدەکۆشا تاکو ئەم ئەوینە لەبەرچاوی خەڵکدا داپۆشێت. چونکە شەرمی لە دایکی و خەڵکی دیکەش دەکرد. لەئەنجامدا ئاردەشێر بە هاندانی دایکی کە ژنێکی کورسی خوازو بەدتوخم بوو، ئەم کارەی ئەنجامدا).

٣-"قوباد"و مارەکردنی کچەکەی:

(بابەتی "قوباد"و مارەکردنی کچەکەی خۆی بۆ یەکەمجار "ئاگاتیاس" کە لە سەردەمی پاشایەتی "ئەنەوشیرەواندا" دەژیا، نووسیویەتی: "قوبادی" باوکی "ئەنەوشیرەوان" کچەکەی خۆی کە ناوی "زەنبەق" بوو، مارەکرد. بەلام ئەم بابەتە نە بەهەشتی "فیردەوسی" لە شانامەکەیدا ئاماژەی بۆ کردوە نە مێژونووسانی عەرەب و نە مێژوونوسانی دیکەش و

تەنانەت پرۆفیسۆر "رالینوم" وەرگێڕی مێژووی هەرۆدۆت بۆ سەر زمانی ئینگلیزی لەم بارەیەوە شتێکیان نەنووسیوە. ئەگەر گومانێکی بەهێزی لێبکەین، دەگونجێت بلێین: "قوباد" لەژێر کاریگەری ئاینی موزدەکدا بوە کە ئەم کارەی ئەنجامداوە. چونکە دەزانین لە سەردەمی پاشایەتی "قوباد" دا کەسێك بە ناوی "موزدەك" پەیدابوو، داوای پێغەمبەری دەکرد. ژمارەیەك لەدانیشتوانی ئێرانی لەوانەش "قوباد" ئاینەکەی قبولکردبوو.

ئاینێك کە "موزدەك" ڕایگەیاند، لەسەر بناغەی هاوبەشبوون لە هەموو شتێکدا خۆی دەنواند.

"موزدەك" دەیوت: (خواوەند هەموو شتێکی بۆ هەموان دروستکردوە، نابێت ئەو شتانە پەیوەندیان بەتەنها کەسێکی دیاری کراوەوە هەبێت. ئەم ئاینە نوێیە لەگەڵ یاساکانی هاوبەشی -یانی یەکسانی- زەبرێکی گەورەی لەیاسای ملکداری و ژن و مێردایەتی و مەراسیم و نەریتی بنەماڵەی ئێرانیان دا و سستی کرد).

"ئاگاتیاس" دەڵێت: کاری مارەکردنی هاوشیرە لەم دواییەدا لە ئێراندا پەیدابوو. هەموو ئەم دژە یاسایانە و پەشێوییە، بەهۆی کاریگەری ڕێنومایییەکانی موزدەکەوە لە ئێراندا پەیدابوو، بەهێنانە خوارەوەی قوباد لەسەر تەختی پاشایەتی و کوشتنی "موزدەك" و موزدەکییەکان ڕیشەکێشکران. لەپێش پاشایەتی "قوباد" و دەرکەوتنی موزدەك، کاری مارەکردنی هاوشیرە لە ئێراندا باوی نەبوو. بەپێی وتەکانی "ئاگاتیاس" لە دواییدا بلاو بۆتەوە[٢٠٦].

ماناو ناوەرۆکی زاراوەی (فیتودت) چیە؟

هەرچەندە واژەی فیتودت چەندین زاناو خۆرهەڵاتناسی ئەوروپایی بەهەڵە بە مانای مارەکردنی هاوشیرە لێکیان داوەتەوە، خەڵکانی دیکەش بەرانبەر بەم واژەیە مانای دیکەی وەکو (خویشان) یان خویشایەتی کردن – گیانبازی- هاوپەیمانی، یەکێتی لێکیان داوەتەوە.

"گانگا" مامۆستای ناسراوی پارسی، لە فەرهەنگی ئاوێستاکەیدا بەمانای (فیداکاری=خۆبەخت کردن =گیانبازی) دایدەنێت. دکتۆر "ئەشپیگل"ی ئەڵمانی لە تەرجەمەکەی ئاوێستادا، ئەم واژەیەی بە مانای (خویشان) وەرگرتوەو دەڵێت: ئەمە خوێشایەتی ڕۆحانیەکانە لەگەڵ ئاهورامزدا دا، بەشێوەیەك کەسەکە خۆی لەگەڵ ئاهورامزدا دا بەیەك بزانێت.

بەپێی ئەمە ئێستاکە مانای ئەم واژەی ئاوێستاییەمان زانی، دەردەکەوێت بەهیچ شێوەیەك ئەم واژەیە مانای مارەکردنی هاوشیرە ناگەیەنێت. دکتۆر "وست" دەڵێت: ئەم واژەیە لە بەشە کۆنەکانی ئاوێستادا نیە. لە بەشەکانی دواییدا ئەم واژەیە بەکارهاتوە. لە هەموو شوێنێکدا بەکاری چاك و پڕ لە پاداشتە. ئیمە لە هەموو ڕوویەکەوە بەخوێندنەوەی بەشەکانی ئاوێستا، کە کتێبی ئاینی زەردەشتییانەو بەڵگەیەکی گەورەی باوەڕو نەریتەکانی مزد یەسنایە. دەتوانین پارسەکان دڵنیا بکەین، مەسەلەی مارەکردنی هاوشیرە بەهیچ شێوەیەك لە نێوان زەردەشتیەکاندا نەبوە، جگە لە تۆمەتێك هیچی دیکە نیە. لەم جۆرە تۆمەتە ناڕەوایانە لە لاپەڕەکانی مێژووی نەتەوەکاندا زۆر هەیە، بۆ نموونە ئاماژە بۆ هەندێکیان دەکەین:

-**سـيمۆن**، كەسـايەتيەكی ئاينیـە. خوشـكی دايكـی و بـاوكی خـۆی مارەكردوە، لە لايەنی خەڵكيشەوە هيچ لۆمەی نەكراو.

-**دموتسن**، لە نوسراوەكانيدا لە دژی "ئوليد" دەڵێت: بابە گەورەی مـن خوشكی خۆی، كە لەيەك دايك و باوك بوون، مارەی كرد.

-**ئسكولياست**، دەڵێت: لە نێوان يۆنانيە دێرينەكاندا مارەكردنی خوشكی دايكی و باوكی لە ڕووی ياساوە هيچ قەدەغە نەبوو.

-**لنان** دەڵێت: ئەسپارتيەكان، دەيانتوانی خوشكی يەك پشتی خۆيان مارەبكەن.

-**ئادەم** دەڵێت: مارەكردن لە لايەن باوك و دايكەوە لەگەڵ منداڵەكانی خۆياندا لەناو يۆنانيەكاندا باوی هەبوو.

-**لە عـهد عتيـق** (**تـەورات**)دا هاتوە: (لوط)ی پێغەمبەر لە سەردەمی پيريدا ئەم كارەی ئەنجامداوە! بەباشی ڕوون و ئاشكرايە، ئـەم تۆمەتانـە بەڵگەيەكی ڕوونن لەسەر لادان (تحريف)ی تەوراتی ئێستا، دەشبێتە هۆی بێ ئيعتيباريشی.

-**لە مێژووی "هەرودۆت"دا** هاتوە: لە ميسری دێريندا مارەبڕين لە نێوان خوشك و برادا گشتی بوە. يەهوديەكانی دانيشتوی ئەسكەندەريە لايەنگری ئەم كارە دەكەن.

-**لويسن** دەڵێت: ئاسوريەكانيش نزيكەكانی خۆيان مارەدەكرد.

-**واسمين** دەڵێت: لە عەرەبستانی دێريندا ئەم جۆرە مارەكردنانە هەبوو.

بـە كورتی ئـەمكارە لـە لاپـەڕەكانی مێـژوودا زۆری لەسـەر نووسـراوە، هەرچـەندە ئێمـە بـە گێڕاندنـەوەی ئـەم بابەتانـە. مەبەستمان ئـەوە نیـە، خوانەخواسـتە بمانـەوێت نەتەوەيـەك تاوانبـار بكـەين، يـان بـەدگۆيی

نەتەوەیەك بكەین، بەڵكو مەبەستمان ئەوەیە بیسەلمێنین ئەمە تەنها ئێمەی زەردەشتیان نین، لە بەردەم بێ لوتفیداین، بەڵكو ئەمجۆرە تۆمەتانە، بە گەلێك لە نەتەوەكانی دێرین ڕەوا بینراوە. هیچ نەتەوەیەك ناتوانێت لە زمان و خامەی بەدخواهان پارێزراو بێت(٢٠٧).

ئەمەبوو ڕاوبۆچوونی بەڕێز "ئاردەشێری ئازەرگشسب" كە یەكێكە لە ڕۆحانیەكانی ئاینی زەردەشتی و دانیشتوی شاری تاران لە كتێبی (پاسخگوئی بە اتهامات) كە لەسەر دوتاك پەرستی و ئاگرپەرستی و مارەكردنی هاوشیرە، نووسیویەتی.

ناسینی سەرچاوەكان

ئاینی ئێرانی دێرین، باوەڕە سەرەتایەكان. زەردەشت

بە فارسی

١- سەرچاوەی سەرەكی پورداود/ یشتەكان، گاتەكان، یەسنا + خوردە ئاوێستا + بند هشن، لەگەڵ هەموو وتارو بەرهەمەكانی بەڕێز "ابراهیم پور داود".

٢-دكتۆر محەمەد معین: اراداویرافنامە + مزدیسنا وادب پارسی + مجموعەمقالات

٣-مهندس ئاشتیانی: زەردەشت، مزد یسناو حكومت.

٤-كەیخسرو كرمانی؛ ئائین مزد یسنا.

٥-كریستن سن: ایران درزمان ساسانیان، وەرگێڕدراوی ڕەشیدی یاسمی.

٦-پیر نیا: ایران باستان.

٧-مشكور: ایران باستان.

چەند سەرچاوەیەکی (فەرعی)

١-جان ناس: تاریخ جامع ادیان

٢-فلیسین شاله: تاریخ مختصر ادیان بزرگ.

٣-راوندی: تاریخ اجتماعی ایران/ بەرگی یەکەم.

٤-برو خیم: تحولات فکری در ایران.

٥-مهرداد مهرین: تمدن ایران باستان.

سەرچاوەکانی توێژینەوە و بەراورد:

١-دکتۆر علی شریعتی: تاریخ وشناخت ادیان، بەرگی دووهەم / م .ئا.١٥.

٢-مهندس اشتیانی: زەردەشت، مزد یسنا، حکومت.

سەرچاوەی عەرەبی، راستەوخۆکان:

١-ابن ندیـــــم: الفهـــرســـت

ناڕاســتەوخـــۆکانیان:

١-شهر ستانی: الملل و النحل، بەرگی دوو

٢- بغـــــدادی: تـــاریخ بغـــداد.

٣-مسعودی: التنبیه.

٤-مسعودی: المروج.

ئینگلیزیەکان

Jakson.W.H; Zoroastrian Studies. London. 1960. Olmasted;
The history of the Persian Empire. London.?
Reinach, S.; the history of Religions. London.
Hermanne, S.; History of World Civilisation.
Dr.G.G. Comeron; Perspolis Treasury Tablets. (University of Chicago. Chicago Press.1946).

فەرەنسیەکان:

Kergliner; Etudes sur L`origine et le De`veloppement de
la vie religieuse; Bruxelles, lamertine. 1919
la perse antique et la perse antique et la civilisation lranienne, paris,
panaissame du live. 1925.
Denis saurat; Histoire des religions. (Paris . Denoel steele. 1933)
Soderblom; manuel d`Histoire des Religions. Paris 1933
Cleman; les Religions du monde, paris payot. 1930.
C.C.comerone; Histoire de l`lran Antique. Paris.1937.

* * *

پەراوێزەکان:

١-تەماشای وتاری ڕەشید یاسمی ساڵی "١٣١٥ ك" کە لە زنجیرە بڵاوکراوەکانی دامەزراوە (وعظ وخطابة) بکە لاپەڕەی ٦٠

٢-جان ناس/ تاريخ جامع اديان لا ٨٩+ ازربايجان پيش از تاريخ وپس ازان لا٦٩.

٣-دکتۆر علی شەریعەتی، تاريخ وشناخت اديان/٢/١٥، لا١٩١ تا ١٩٨.

٤-ازربايجان پيش از تاريخ لا ١٠٠.

٥-رشيد ياسمی، هەمان سەرچاوە، لا ٦٥.

٦- گيتا شناسی، لا ٦٦ و ٩٦.

٧-فليسين شاله/ تاريخ مختصر اديان، لا ٢٠٦.

٨-مردمان جهان/ لا ١١٧.

٩- سايكس/ تاريخ ايران، بەرگی یەك، لا ١٢٦.

١٠-حسن پيرنيا/ تاريخ ايران بەرگ ٨/ لا ١٢ +پير نيا/ ايران درعهد باستان لا ٦٥.

١١-تاريخ تمدن ايران لا ٨٧.

١٢-بروخيم تاريخ پارسيان بەرگی ٢ لا ٥٠ + تحولات فكری لا ٢٩ + دين ايران لا ٣٠.

١٣-پيرنيا/ پيشين ١٩ + سايكس/ پێشين لا ٦٨ مونولوژی كرانه گمنام لا ١٢.

١٤-سايكس، هەمان سەرچاوە، لا ٦٨.

١٥-رشيد ياسمی، هەمان سەرچاوە، لا ٦٥.

١٦-ازربابيجان پيشاز تاريخ، لا ١٠١ و١٠٥.

١٧-هەمان سەرچاوە، لا ١٠٦.

١٨-هەمان سەرچاوە، لا ١٠٨.

١٩-هەمان سەرچاوە، لا ١١٤ و ١٠٧.

٢٠-تاریخ شناخت ادیان، لا ١٥و بەرگی دوو، لا ١٩٨.

٢١-هەمان سەرچاوە، لا ١٩٩.

٢٢-هەمان سەرچاوە، لا ١٩٩و ٢٠٠.

٢٣-هەمان سەرچاوە، لا ٢٠١و٢٠٢.

٢٤-تاریخ تمدن ایران، لا ١٥٤.

٢٥-هەمان سەرچاوە لا ؟.

٢٦-هە مان سەرچاوەی پێشوو.

٢٧-هەمان سەرچاوەی پێشو

٢٨-ازربایجان بەرگی یەك، لا ١١٢ پێشین.

٢٩-هەمان سەرچاوە، بەرگی یەکەم، لا ١١٤.

٣٠-هەمان سەرچاوە، لا ١١٦.

٣١-تاریخ لورستان، بەرگی یەك، لا ٢٣و٢٤و ٩٣و ٩٤.

٣٢-هەمان سەرچاوە، لا ٩٧ + جغرافیای تاریخی ایران، لا ١٩٥.

٣٣- دین ایران، لا ١٥.

٣٤-ایران در زمان ساسانیان/لاپەڕە ٤٦+فلیسین شالە /هەمان لاپەرە٢٠٧ +برسی‌ادیاپیشین لا١٥٩

٣٥-اسار باستانی لورستان، بەرگی یەك، لا ٣٣و ٣٨.

٣٦-پیرنیا/ هەمان لا ٢٣و٢٩ + سایکس/ هەمان لا ٨٠.

٣٧-پیرنیا/هەمان ٥٧ + ایران درعهد باستان ١٦١ رازی/ تاریخ ایران ١٧.

٣٨-تاریخ عهد باستان، لا ١٩٥ و١٩٩ + تاریخ تمدن ایران، لا ٤٩ + مردم جهان لا ٤٥١.

٣٩-تاريخ ايران، لا ١٣١.

٤٠-تاريخ وشناخت اديان ٢٠٢/٢/١٥و٢٠٣.

٤١-هەمان سەرچاوە، لا ٢٠٣و ٢٠٤.

٤٢-هەمان سەرچاوە، لا ٢٠٤و٢٠٥.

٤٣-هەمان سەرچاوە، لا ٢٠٨و٢٠٩.

٤٤-هەمان سەرچاوە، لا ٢١٢ و ٢١٣ و ٢٣٩ و ٢٤٠.

٤٥-هەمان سەرچاوە، لا ٢٣٩و ٢٤٠.

٤٦-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤٢و٢٤٥.

٤٧-هەمان سەچاوە، لا ٢٤٣و٢٤٤.

٤٨-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤٧و ٢٤٨.

٤٩-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤٩و ٢٥١.

٥٠-جان ناس، تاريخ جامع اديان، لا ٣٠٢ و٣٠٥ به كورتكراوەيى.

٢-فليسين شالە تاريخ مختصر اديان. بزر گ ٢ ٨ و٢٠٩ بە كورتى بەراوردێكە لەگەڵ اديان زندەجها ٢٧٠-٢٢٧،٢٨٠،٢٨١،٢٨٣.

٥١-ناين بى/ تاريخ تمدن، ٢١٣ + ايران واسلام ٥٥.

٥٢- مسعودى/ مروج الزهب/٢٢٩/١ +اخبارالطوال٢٨.

٥٣-اسلام وايران لاپەرە ٥٨.

٥٤-زردەشت مزد يسنا وحكومت ٥٠.

٥٥- تاين بى تاريخ تمدن ٢١٣.

٥٦-پيرنيا/ تاريخ ايران ٢٥٢.

٥٧-هربرت /كليات تاريخ ٧١٧.

٥٨-مزد يسنا لاپەڕە ٣٣ + اسلام عقايد بشرى لا ٣٨٦.

٥٩-مزد یسنا لا ٤١ و٤٤ + ناسخ التواریخ /٤١٢/١ + برهان قاطع ١٠١١ + انجمن ارای ناصری ٤٣٠.

٦٠-مزدیسنا/ ٤١ و ٤٤ + ناسخ التواریخ /٤١٢/١ + برهان قاطع ١٠٢٢ + انجمن ارای ناصری ٤٣٠.

٦١-ناسخ التواریخ ٤١٢ + ایران در عهد ساسانیان ٦٦ + اسلام عقاید بشری ٣٨٦ + فرهنگ ناصری ٤٣٠.

٦٢-شهر ستانی/ الملل /٣٨٣/١ + اثار الباقیة ٣٠٠.

٦٣-عبالله رازی/ تاریخ کامل ایران لا ١٠٦ + اسرارالعقاید/٤٢/١ + ادیان بزرگ جهان لا ٠٢٥ + برهان قاطع لا ٩٩٦.

٦٤-جان ناس/ هەمان سەرچاوە، لا ٣٠٣.

٦٥-فلیسین شالە/ هەمان سەرچاوە، لا ٢١٢.

٦٦-جان ناس/ هەمان سەرچاوە، لا ٣١٠.

٦٧-فلیسین شلە/ هەمان سەرچاوە، لا ٢١١.

٦٨-هەمان سەرچاوە، لا، ٢١٣.

٦٩-هە مان سەرچاوە، لا ٢١٤.

٧٠-ایران در زمان ساسانیان، لا ٤٥.

٧١-معین/ مزد یسناو ادب پارسی، لا ٣٦.

٧٢-تاریخ و شناخت ادیان، لا ١٥ و بەرگی دوو لا ٢٣٦.

٧٣-هەمان سەرچاوە، لا ٢٣٣ و ٢٣٤.

٧٤-فلیسین شالە/ هەمان سەرچاوە، لا ٢٠٨.

٧٥-ایران و اسلام، لا ٨٠ + ادیان بزرگ جهان، لا ١٣٥ + تاریخ کامل ایران، لا ١٠٤.

٧٦-هەمان سەرچاوە، لا ٨١، بە وتەی پور داود/ گاتەکان، لا، ٤٥.

٧٧-زەردەشت چەمیگوید، لا ٧.

٧٨- سایکس/ تاریخ ایران، /١٣٨/١.

٧٩-جان ناس هەمان سەرچاوە، لا ٣٠٠.

٨٠-بهار سبك شناسی، بەرگی یەك، لا ٩ + تبصره العوام، لا ١٤.

٨١-فلیسین شاله، هەمان سەرچاوە، لا ٢٠٨.

٨٢-دین پایه زرتشتی، لا ٢٢.

٨٣-دینهای ایران باستا/ ٢ + ایران درزمان ساسانیان، لا ١٦٣.

٨٤-اسرار العقائد بەرگی ١، لاپەڕە ٨.

٨٥ -ایران واسلام، لا ١٨.

٨٦-ایران و اسلام، لا ٨١.

٨٧-ئەم بابەتە لە (ایران و اسلام) لە پور داود وەرگیراوە، لە/ گاتها، مقدمەكەی بە كورتكراوەیی.

٨٨-معرفی كتب اسمانی، لا ٢٢٢ و ٢٣٨ بەكورتی.

٨٩-كتب اسمانی، لا ٢٣٦.

٩٠-معرفی كتب اسمانی، لا ٢٣٧ و ٢٤١.

٩١-معرفی كتب اسمانی، لا ٢٤٢.

٩٢-ادیان بزرگ جهان ، لا ١٠٠.

٩٣-معرفی كتاب اسمانی ، لا ٢٤٤ و ٢٤٧.

٩٤-معرفی كتب اسمانی، لا ٢٥٠.

٩٥-هەمان سەرچاوە، لا ٢٥,٢

٩٦-هەمان سەرچاوە، لا ٢٥٦.

٩٧-بیرونی/ اسار الباقیه، لا ٣٠٢.

٩٨-دینهای ئیران باستان/ ٢.

٩٩-هەمان سەرچاوە، ٨.

١٠٠-هەمان سەرچاوە ٨.

١٠١-هەمان سەرچاوە ٨ بگەڕێرەوە بۆ لاپەرەکانی لەمەو پێشی ئەم کتێبە.

١٠٢-مطهری/ خدمات متقابل، لا ٣٠٦.

١٠٣-هەمان سەرچاوە، لا ٢٠٦ و٢٠٧.

١٠٤-ایران درزمان ساسانیان، لا ٤٥٨.

١٠٥-هەمان سەرچاوە، لا ٥٣٨.

١٠٦- دینهای ایران باستان، لا ١٣+ اسرار العقاید، لا ٨.

١٠٧-خداوند علم وشمشیر، لا ٧٢.

١٠٨-قرآن/ سوره الحج ئایەی ١٧، بۆچوونی زانا شیعەکان + علامە طباطبائی/ المیزان فیتفسیرالقرآن/ ٣٥٨/٤.

١٠٩-مسعودی مروج الذهب /١/ ٢٥٥ + سفینە البحار /٥٢٧/٢.

١١٠-حر العاملی/ وسائل الشیعە کتاب الجهاد، ٩٦/١١.

١١١-وسائل الشیعە/ کتاب الجهاد، ٩٨/١١ + قمی/ سفینە البحار، ٥٢٧/٢.

١١٢-وسائل الشیعە، ٩٨/١١.

١١٣-الطوسی /الخلاف، ٢/ ١٩٩.

١١٤-الطوسی /المبسوط، ٢١٠/٤.

١١٥-طباطبائی/ المیزان /٤/ ٣٥٨، دووبارە تەماشای قامووسی قورئان /٢٣٩/٦ + اعلام قورئان لا ٥٥٠ بکە.

١١٦-تەماشای تەورات بابی ٣٩ ئایەتی ١٣ + کتێبی ارمیای نبی باب ٣٩ ئایەتی ١٣ بکە.

١١٧-ئینجیلی مەتی، بابی دوازدە ئایەتی (١٢) + كتاب اعمال ڕسولان، باب (١٣) ئایەتی ٦ + بابی ٨.

١١٨-نفیسی/ فەرهەنگ/ ٥/ لا٣١٥٠.

١١٩-هەمان سەرچاوە، لا ٣٤١٩.

١٢٠-تەواوی ئەم بابەتە لە گۆڤاری (انجومنی ایران شناسی) لە لاپەرەكانی ٩٣ و ٩٩ وەرگیراوە.

١٢١-هەمان سەرچاوە + ملل ونحل بەرگی یەك، لا٣٦٣.

١٢٢-الملل والنحل، بەرگی یەك، لا ٢١٢ و ٢١٣.

١٢٣- تبصره العوام، لا ١٣.

١٢٤-بیان الادیان/٥، ١٧ و ١٨ + ایران و اسلام، لا ٧٢.

١٢٥-ایران و اسلام، لا ٧٣.

١٢٦-ایران واسلام، لا ٧٤.

١٢٧-هەمان سەرچاوە، لا ٢٢٨.

١٢٨-زرتشت مزد یسناو حكومەت، لا ١٣٢ و ١٣٦ بە كورتكراوەیی.

١٢٩-مطهری، خدمات متقابل ایران و اسلام، لاپەرە ٢٢٤.

١٣٠-جان ناس/ تاریخ جامع ادیان، لا ٣٠٦ و ٣١١ بە كورتكراوەیی.

١٣١-جان ناس/ تاریخ جامع ادیان، لا ٣٠٦ و ٣١١ بە كورتكراوەیی.

١٣٢-هەمان سەرچاوە، لا ٣٢٢ و ٣٢٣.

١٣٣-هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٣٢٢.

١٣٤-هەمان سەرچاوە، لا ٣٢٣.

١٣٥-فردەوسی شانامە، چاپی مۆسكۆ.

١٣٦-تاریخ تمدن ایران، لاپەڕە ١٩٤.

١٣٧-فرهنگ دانستنيها، بەرگی یەك، لا ١١٢.

١٣٨-فرهنگ قصص قران، لا ٢٩٥.

١٣٩-مطری/ خدمات متقابل، لاپەڕە ٢٤٢.

١٤٠- پيرينيا/ تاريخ ايران، لا ١٨١.

١٤١-ايران درزمان ساسانيان، لا ١٦٦، بە کەمێك دەسکاريەوە.

١٤٢-هەمان سەرچاوە

١٤٣-سايكس/ تاريخ ايران، بەرگی یەك، لا ١٤٤.

١٤٤-فليسين شاله/ تاريخ مختصر اديان، لاپەڕە ٢١٣.

١٤٥-ايران در زمان ساسانيان، لا ١٨٢ و ١٩٢ بە كورتكراوەيی.

١٤٦-معرفی كتب اسمانی، لا ٢٧٥-٢٧٩ بەكورتی.

١٤٧-قصص قران، لا ٢٩٥.

١٤٨-ايران درزمان ساسانيان، لا ١٨٢ و ١٩٢ بەكورتكراوەيی.

١٤٩-هەمان سەرچاوە، لا (!).

١٥٠-هەمان سەرچاوە، لا (!).

١٥١-خدمات متقابل لا ٢٥٩، لە مزديسناو ادب پارسی لا ٢٩٧ و ٣٠٥ بەكورتكراوەيی وەرگيراوە.

١٥٢-الملل و النحل، بەرگی یەك، لا ٤٣٦.

١٥٣-هەمان سەرچاوە، بەرگی یەك، لا ٢٤٢.

١٥٤- آثار العجم، لا ٨٤-١٠١.

١٥٥-بيرونی اثار الباقيه، لا ٢٩٩.

١٥٦-خدمات متقابل لا ٢٩٣، لە تاريخی اجتماعی ايران، بەرگی ٢ لا ٣٩ وەريگرتووە.

١٥٧-كتب اسمانی، لا ٢٥٠.

١٥٨-ایران در زمان ساسانییان، لا ٣٤٧.

١٥٩-هەمان سەرچاوەی پێشو و هەمان لاپەڕە.

١٦٠-هەمان سەرچاوە، لا ٣٤٧.

١٦١-هەمان سەرچاوە، لا ٣٤٨.

١٦٢-خدمات متقابل، لا ٢٩٤ + سعید نفیسی/ تاریخ اجتماعی ایران، بەرگ ٢، لا ٣٥.

١٦٣-ایران باستان، بەرگی ٦ لا ٣٥.

١٦٤-خدمات متقابل لا ٢٩٥ لە کتێبی/ ایران باستان، بەرگی ٩، لا ٣ ٩٣ وەریگرتووە.

١٦٥-یعقوبی، تاریخ بەرگی ١، لا ١٥٢.

١٦٦-ایران درزمان ساسانیان، لا ٤٤٨ + خدمات متقابل لا ٣٩٥.

١٦٧-وسائل الشیعه/٣/لا ٣٦٨ + ١٨/ لا ٤٣٠.

١٦٨-هەمان سەرچاوە + ٣/ لا ٢٩٨.

١٦٩-خدمات متقابل، لا ٢٩٧.

١٧٠-مووبد اردشیر ازر گشسب/ پاسخ به اتهامات تمام کتاب.

١٧١-ایران در زمان ساسانیان لاپەڕە ٣٥٤+خدمات متقابل لا پەڕە ٣٥٥

١٧٢-هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە.

١٧٣-ارد شیر ازر گشسب / ائین زنا شوئی زرتشتی، لا ٢٢ و ٢٩.

١٧٤-هەمان سەرچاوە لا ٣١ و ٣٤.

١٧٥-ائین سدره پوشی، لا ٢١- ٢٥.

١٧٦-هەمان سەرچاوە، لا ١٠ و ١١.

١٧٧-هەمان سەرچاوە، لا ١٢ و ١٤ و ١٥ و ١٦.

١٧٨-اردەشیر ازر گشسب/ ائین کفن و دفن مردگا نزرتشتیلا ٢٢و٢٣و٣١و٣٤و٣٥و٣٦.

١٧٩-خدمات متقابل لا ٢٢٠، له مزد یسنا وادب پارسی لا ٥٣-٥٤ وەرگیراوە.

١٨٠-ایران درزمان ساسانییان، لا ٥٢.

١٨١-خدمات متقابل، ٢٢٢.

١٨٢-معرفی کتب اسمانی، لا ٢٨٥ و ٢٩٥.

١٨٣-خدمات متقابل، لا ٢١٧ لـه بـەڕێز/ دکتـۆر معـین/ مزدیسـناو ادب پارسی، لا ٢٤٠ وەرگیراوە.

١٨٤-هەمان سەرچاوە، لا ١٠٨.

١٨٥-ایـران درزمـان ساسـانیان، لا ١٧٣ = تـاریخ ایـران باسـتان، بـەرگی ٦، لا ١٥٢٤ + خدمات متقابل، لا ٢١٧.

١٨٦-له فارسـیەکەدا لـەباتی (ویـو)، (دێـو) نوسـرابوو، ئێمـه بـه هەڵـەمان زانی، چونکه له ئاینی زەردەشتا ستایشی دێو ناکرێت و (ویـوش) ئیزەدیکـه لـه ئیزەدەکـان، فریشـتـەیه. بـۆ ڕوونکردنــەوەی ئەمــەش گەڕاینــەوە سـەر ئاوێستاو له ئاوێستاشدا بۆچوونەکەی ئیمه ڕاستر بوو -و-.

١٨٧-الملل والنحل ١/ ٣٧٠ و ٣٧٤ به پێی ژێر نووسەکانی وەرگێڕەکەی.

١٨٨-شهرستانی، الملل ٣٧١/١ و ٣٧٦.

١٨٩-معرفی کتب اسمانی، لا ٢٦٩ و ٢٧٢.

١٩٠-ملل ونحل ١/ لا ٣٨٧ ژێر نووسی وەرگێڕ.

١٩١-الملل و النحل، بەرگی یەك، لا ٣٩٤.

١٩٢-ایران در زمان ساسانیان، لا ١٦٩.

١٩٣-وندیداد ٢٩،٣٦/١٩ + مینو خرد ١١٣/٢-١٢٨ + شایست وناشایست ٤/١٧ له اردشیر ازەر گشسب و له ئاینی کفن ودفنی زەردەشتیان وەریگرتوە.

١٩٤- فلیسین شاله/ تاریخ مختصر ادیان بزرگ، لا ٢١٢.

١٩٥-جان ناس تاريخ جامع اديان، لا ٣١٨ و ٣١٩.

١٩٦-مزديسنا و زرتشت وحكومت، لا ٢٣٠ وەرگێردراوی ئازرگشب مووبدی زەردەشتی.

١٩٧-تەواوی ئەم بابەتە لە ئەندازیار جلالی اشیانی، زرتشت مزد یسناو حکومت لا ٢٣٠-٢٣٣ بەکورتی وەرگیراوە.

١٩٨-هەمان سەرچاوە، لا ٢٣٩.

١٩٩-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤١.

٢٠٠-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤٢.

٢٠١-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤٣.

٢٠٢-هەمان سەرچاوە، لا ٢٤٣.

٢٠٣-ایین کفن ودفن زرتشتیان، لا ١٢ و ١٧، لە دەقە مەزهەبیەکانی ساسانیەکانەوە وەرگیراوە.

٢٠٤-پیرنیا/ تاريخ ايران باستان، بەرگی یەك لا ٢٣ و ٢٩ + سایکس بەرگی یەك تاریخ لا ٨٠.

٢٠٥-لێرەدا بەڕێز مووبد کەمێك توونـدڕەوی کردوە یان کەم لوتفی نواندوە -دانەر-

٢٠٦-پاسخ گوئی بە اتهامات لا، ٥٤ و ٥٥ و ٥٦ و ٥٧ و ٥٨ و ٥٩ بە خامەی موبد ئاردەشێر گشسب.

٢٠٧-پاسخ گوئی بە اتهامات، لا ٤١ تا ٤٤ لە نوسینی مووبد ئاردەشێر گشسب ڕۆحانی ئاینی زەردەشت.